

PRVA GLAVA

(Lupa u prozor kao prvi vremenski orijentir ove povjesno-lirske hronike; kako smo primili bombardovanje, kako okupaciju; puške na mesečini i miris baruta na mrazu)

Drugi svetski rat za mene je počeo jedne zore, kucanjem u prozor. Lupa me je probudila iz najslađeg, predjutarnjeg sna. To se verovatno desilo u martu 1940, ili u martu 1941, svakako predzoru. *Neko lupa u prozor*. Trenutak kasnije – u stvarnosti je taj trenutak, možda, potrajao nekoliko meseci, ili čitavu godinu – nemački avioni bombarduju Beograd i Srbiju. Prelomni događaj – iz kojeg će se, kao spiralna opruga, krug po krug, izniti sva potonja zbivanja, odakle će se odmotati i sama epoha po kojoj se, ispisujući ove retke, i dalje batrgam – jeste lupa u prozor. Gluvo trajanje se, od tog trena, preustrojilo i poteklo kao smisljeno zbivanje. Od tog predjutarja se računa moje neosporno, iako nevažno, prisustvo u stoleću.

Prvo nemačko bombardovanje uslediće trinaest dana, ili trinaest meseci kasnije. Trinaest dana, *ili* trinaest meseci: za pisca lirske hronike razlika je zanemarljiva. U ovoj priči, dan kadikad stoji za celu godinu, dok poneka godina promine brže od dana. U sećanju ljudske vrste izbrisani su tragovi čitavim geološkim epohama, pa će se u tom ponoru lako naći mesta i za trinaestak meseci što sam ih, neuključen u zemaljska posla, prespavao između marta 1940. i marta 1941. Čega se sećam, ne sećam se slučajno; što sam zaboravio, to nose fijuci zimskih vetrova.

Da li se predjutarje uopšte može računati u delove dana? Kad počinje, koliko traje, kad se završava? Ja bih rekao da ono pre spada u bezvremlje. U svakom slučaju, istinsko i merljivo vreme prepuštam onoj drugoj vrsti letopisaca, koji su kao svedoci pouzdaniji i odgovorniji, i ne oslanjaju se isključivo na svoje uspomene.

Vlažna martovska noć. Meko gluvilo posle nedavnog otapanja snega. Lupa u prozorski kapak slušam, neko vreme, u snu; zamišljam da je sanjam, to bi mi odgovaralo. Ona je odveć uporna i jaka, i uspeva da me odvoji od sna. Da, to je otac. Vraća se sa vojne vežbe, ili ide u prekomandu. Put ga je naveo kroz selo, banuo je u nevreme, kod kuće ga ne očekuju. Odraslima treba vremena da se razbude i da dođu k sebi. Neko traži šibicu, nešto se preturilo i razbilo. Jača napetost, raste zla nestrpljivost. Našli su šibicu, uzalud: palidrvca su vlažna, lome se, neće da se upale.

– Otvarajte, jeste li živi? – viče onaj iza prozora.

Lampu su upalili, sad ne znaju gde je ključ. Otkako je otac u vojsci svake se večeri zaključavamo, a vrata podupiremo sekirom.

Takva su vremena.

Ne znam šta je posle bilo. Sećam se samo napetosti traženja šibice i ključa: pamtim ono što me je namučilo. S glavom ispod pokrivača osluškujem gundanje i batrganje po sobi. Ukućani su nespretni i ja, zbog toga, osećam mučnu sukrovicu i saodgovornost. Da, krivi smo! Zatečeni smo u nebrizi i opuštenosti. Zar se ovako dočekuje kućni domaćin u povratku sa odgovornog posla? Stigao je na prag svoje kuće, i sad ga teraju da čeka! To je kao u onoj pesmi koju su Cigani, jesenas, pevali po vašarima i svadbama.

Otvor prozor, curice malena
Gazijo sam vodu do kolena!

I otac se, tako, cele noći probijao kroz maglu i lapavicu, preskakao potoke i jaruge, hrlio preko ledenih visoravni, da ovde udari nosom u zaključana vrata. Dok mi ležimo u mekom i toplom on, prozebao, čeka da se smilujemo i da ga pustimo u sobu. Krivi smo, svi! Kriv sam i ja, koji se pravim da spavam i da ništa ne čujem. Ja sam najkrivlji.

Najzad se otvaraju vrata, a u pamćenju duga, duga praznina.

Prizori se razlažu, reči se kidaju, prelaze u nerazumljive povike; zbivanja se zaokružuju pre svakog osmišljenja. Čujem jedino hujanje vetra koje se, u zamasma, prenosi kroz prostranstva. Po ceo dan, blago septembarsko sunce, i jak vetar, onaj koji ne dolazi iz nužde, nego iz dobre volje, da prodrma vratnice, protrese krošnje i oduva slamke. I posle, kad se utiša, čuje se krckanje hrastovih krošnji. Uzimu pomera bregove, puni snegom džakove, i prevozi ih, po celu noć, kroz klanac. U martu su šume obeznanjene i gole, a grane, napete od sećanja i iščekivanja, drhture. Šuma pred proleće je gradilište zakrčeno podupiračima, skelama i poprečnicama, građevina koja čeka da se u nju ugrade prozori i vrata, i da se stavi pod krov. Cepte bezlisni zabrani, kao da su zahvaćeni nekim tihim, nežnim zemljotresom. Prezimivši na jugu, godina najavljuje proleće kroz miloduh povetarca. Vek se, kroz predvorje, pomera kao splav porinut među zvezde. Uleto se veliko pomeranje najednom zaustavi; učini se da je zemlja stigla u svoju kuću.

Približava se rat: povremeno, crna senka sunca proleti iznad bregova i padina, i nestane u reci. Zlo se kuva u daljini; ovde ga, bez reči, čekaju. Svet, to je ono, kuda otiču reke. Iza svih mora i gora, iza svih ušća, u vatri sunčevog smiraja, na hiljadama kilometara dugoj nizbrdici, poredane su, jedna za drugom, kao livade, Nemačka, Engleska, Francuska, Amerika, Italija, Japan. To su reči koje se, u poslednje vreme, najčešće izgovaraju u kući. Reči pune pretnje: mi se nadamo da ćemo se nekako provući.

Sunčeve zrake, kao strelice odapete iz leda, raseku zoru. Posle im oslabi sjaj, a poraste toplina. Predveče se skupljaju, iz dolina i osoja, na prevoju brda, uvek na istom mestu, i sat-dva otiču kroz ždrelo neba u dugim, maglenim mlazevima. Nekih popodneva nebo je raskrsnica na kojoj se, kao lavine prosutog kamenja, mimoilaze oblaci. Oblaci kojima dosadi igra povlače se na rub horizonta, i padaju u bezdan. Nebo je, tamo, nakrivljeno, i sve, što mu trenutno nije potrebno, istovaruje, samo sebi, iza leđa. Preko Velikih Livada potrkuju se vagoni teretnog voza: tako se zatrčavaju vojnici, kad izgube korak u maršu. Imalo bi se šta gledati, i u čemu uživati, da nije ljudi. Od ljudi dolazi strah, sa njima se stalno upada u nešto nerešivo.

... Počelo je bez najave, bez objašnjenja, kao i svaka nepogoda.

Nebo se, jednog jutra, ispuni hukom aviona. Izletali su iznad Glavice jedan po jedan, kao da ih, iza brda, neko pračkom izbacuje. Popodne smo saznali da su prvo tukli Beograd, a u Šumadiju su se zaletali onako, da izruče preostale bombe. U Krivićima je bilo troje mrtvih. (Kasnije je ta brojka zaokružena na četrdesetero). Tiha i tajanstvena veza koju smo dotle održavali sa svetom, iznenada je prešla u grmljavinu avionskih motora i prasak eksploziva. Zanemeli od straha i čuđenja, potrčali smo u Pavića jarugu gde smo, šćućureni među žilama bagrenja i brestova, ostali do ručka. Ne sećam se da je neko oko mene izrazio jače negodovanje, ili moralno zgražanje. Pošto su nas već bombardovali, znači da su to radili po nekom pravu. Tek kasnije, kod mene su se počela javljati pitanja. Onog dana je sve, već na prvi pogled, izgledalo jasno. Videlo se da avioni nadleću selo bez razloga i jasnog cilja, i da prema nama, nepoznatima i nevidljivima, mogu gajiti jedino prezir, u boljem slučaju

ravnodušnost. Kao da je tamo, u velikom i moćnom svetu, nekome smetala upravo naša učmalost, tako duboka, tako zazidana u sebe, da se jedino bombama mogla razbiti.

Potrčali smo u urvinu onako kako se uleto, u polju, potraži zaklon od grmljavine i provale oblaka. Tu poneko opsuje, reda radi; istinskog negodovanja nema. Sila je sila, sa njom se ne razgovara, niti nas ona pita za mišljenje. Odlučili su da tako treba, jači su, može im se. E, kad bi neko mogao da uzvрати, to bi već bilo nešto. Ovako, čuti i ne misli... Čini mi se da je deda, onog dana, u jaruzi, rekao: „Tuku varoši, nas neće...” A i kako bi? Neće nas, jednog po jednog, juriti kroz voćnjake i šume... Glavni cilj bombardovanja je, pomislio sam, zastrašivanje. Ako je do toga, nama je dovoljna i mukla orljava avionskih motora. Krivići su postradali zato što su varošica, rekao je, sutradan, deda. Vide se, iz neba, u tome je stvar! Ubili su kelnera Iliju Mačka dok je, s rukama na kukovima, stajao ispred kafane i zadivljen gledao u nebo. Nastradala je i jedna naša dalja rođaka, koju sam znao po čuvenju. Otkako se udala u Kriviće, nije mnogo držala ni do najbliže rodbine, akamoli do nas. Poginula je slučajno, kao od groma. Koliko da se zna, da je počeo rat. Baba-Stevanka je bila gotovo zadovoljna: još jedno od Kremanskih proročanstava dobilo je žestoku, nedvosmislenu potvrdu.

Prave Nemce smo videli dva-tri meseca kasnije. (Oni iz aviona kao da nisu postojali: bili su odveć daleko i nevidljivi). Naišli su u kamionu, kojem su krčila put dva motocikla. Deda je stajao na panju iza štale, i pozvao me, da vidim. Šakom je, kroz vazduh, povukao uporednu crtu sa trasom puta kojim je napredovao transport, i rekao:

– Ovo zapamti, ovako počinje *okupacija*.

Osetivši u meni pažljivog slušaoca, dodao je:

– Ovako su došli i u prošlom ratu, samo je onda bilo manje Nemaca, a više Austrijanaca. Sad su se ujedinili, pa se ne zna ko je ko.

Strčao sam na reku i zatekao ih na zaravni, preko puta vodenice. Mladi, izbrijani, ličili su na beogradske ferijalce koji su, pre godinu dana, na istom mestu, ponad česme, razapinjali šatore. Dvojica su prala zube, ostali su razgledali okolinu. Veoma ih je zanimalo način na koji su seljanke ispirale rublje na kamenjaru ispod vodeničnog jaza. Tada sam razumeo da je taj način neobičan, mada neki drugi nisam mogao zamisliti.

Naišao je Leka Crni, sa kravama upregnutim u dvokolice. Jedan vojnik je izvadio fotoaparat i slikao ga. Leka se silno uplašio. Posle je pričao:

– Kad nanišani, ja pomislih: streljanje!

To su bili prvi Nemci koje sam u životu video. Bili su znatiželjni, mnogo su se čudili, i u njihovom se čuđenju osećao blagodušan prezir. Dolazili su izdaleka, sve im je kod nas bilo novo i tuđe. Bilo mi je krivo što nas gledaju s visoka, malčice podsmešljivo. Postideh se prakljača kojima su seljanke besomučno, a otkako su osetile da ih vojnici gledaju sve besomučnije, tukle mokre čaršave. To, onda, znači da u Nemačkoj nema prakljača... Zašto se toliko prave važni? Želeo sam da nas malo više poštuju. U pola sata, koliko su se zadržali, i koliko sam ih posmatrao, moja znatiželja je znatno oslabila. Nejasna naklonost, s kojom sam im pohitao u susret, prešla je u nejasnu odbojnost. Ako misle da su toliko važni, zašto su dolazili ovamo?

Za vreme rata su retko zalazili među naša brda. Bilo ih je po varošicama i gradovima, naročito u Beogradu, pa se na tu stranu, bez velike nevolje, nije išlo. Puteve i mostove držala je Nedićeva straža, bilo je i nešto ljotičevaca, po opštinama i kancelarijama. Četnici su pokrivali sela i šume; partizani su, još prve jeseni, utekli iz Užica u Bosnu. Svako je držao ono što je na samom početku okupacije zauzeo, i svako je čekao.

Početakom prve ratne zime, otac preuze vođenje kafane. Gostiju je najviše bilo subotom uveče, i nedeljom. U ostale dane kafana (svi su je zvali *baraka*, ili *mejana*) pretvarala se u sastajalište šire rodbine, prijatelja i komšija. Ovi su gosti malo pili i obazrivo trošili, ponekad bi zaigrali na karte, i uglavnom su *političili*, to jest, pričali o tekućim zbivanjima. Kad bi došlo da se plati, oni bi s ocem razmenjivali ugovorene znake i podrazumevajuće poglede, koji bi se mogli prevesti sa *To ćemo kasnije*, ili sa *Ovo ti je za ono*.

To je potrajalo sve do 1951, kad nam je kafana *oduzeta* (reč je upotrebila baba-Stevanka), odnosno *nacionalizovana* (jedan od onih ujakovih izraza koji su odavali načitana čoveka: uoči rata se beše upisao na Pravni fakultet, ali je studije, još pre aprilskog sloma, morao napustiti, zbog bolesti, i zbog materijalnih teškoća; nameravao je da uzme predah od godinu dana, i onda se to, zbog rata, produžilo u beskraj). U kafani, kao i u poljskim radovima, pomagao je jedan siromašan mladić, Strajinja, a kad je on početkom jeseni pobjegao u partizane, pojavio se Slovenac po imenu Janez, čovek omanjeg rasta, ćutljiv i radišan. Ni od kakvog posla nije bežao; hteo je, po svaku cenu, da preživi.

Tako sam, od pete do petnaeste godine života, što u kući, što u kafani, gotovo svakodnevno slušao razgovore odraslih o onome što se događa u selu, u široj okolini, u Srbiji i Jugoslaviji, u belom svetu. Taj višeglasni horski monolog i danas u meni odjekuje s neobičnom jasnoćom, i jedini način da ga se oslobodim jeste da ga, što vernije, prenesem na hartiju. Ponajbolje sam zapamtio reči dede, ujaka, oca, strica, Leke Crnog, te ponešto od baba-Stevanke, i od majke. Sećam se, dakako, i onog što sam sâm, pritom, doživljavao i zaključivao, ali kako se i ta vrsta sećanja, u meni, pola veka okreće, premeće i preobražava. Ne mogu tvrditi da sam svaku reč i svaku pomisao preneo u njihovom prvobitnom obliku; suština je tu, dok se forma, ponekad, pojavljuje u kasnije krojenom ruhu. Veliko survavanje, do kojeg je došlo poslednjih godina, osvežilo je te davne razgovore, vratilo im zvučnost i obnovilo smislenost. Mislim da decenija 1941–1951, obuhvaćena u ovoj hronici, i decenija koja je počela godine 1991, kad sam pristupio pisanju hronike, stoje u komplementarnom odnosu. Oživljavajući prošlost, nisam odvajao oči od sadašnjice.

Razgovor obično započinje deda. Ćegova su pitanja nejasno usmerena, a zapažanja su mu odmerena. Ujak pitanje proširi, često na sasvim neočekivan način. Otac se ni s kim i ni sa čim ne slaže do kraja, a sâm šta hoće, teško je reći. Stric je škrt na rečima, oštar i nepokolebljiv:

– Tu treba ili uzeti pušku u ruku, ili saviti šiju!

Pod Okupacijom smo živeli kao i pre nje, samo nešto utišanije. Bilo je nešto više straha, ginulo se više nego pre rata; tu razliku ja nisam osećao: osnova za pravljenje poređenja kod dece između pete i osme godine života vrlo je sužena. Odrasli su uplašeni, pa se i ja pribojavam; čega, to ne bih umeo reći. Ponekog streljaju: ne umem da se užasavam, nemam vremena da se čudim. Ubijaju se, da: znači, to tako, među odraslima, ide. Okupacija je kao oskudica na koju se, naposletku, svak navikne. Prvo su bili bombarderi, pa je došla mobilizacija. Čuveni harmonikaš Čekerevac išao je ispred trista regruta, svirao i pevao:

Je lti-žavo, štooooose rastaaa-jeeee-mooo...

Onda se dogodila kapitulacija: neki drugi vojnici su se, danima, provlačili kroz šumarke i voćnjake. Baba-Stevanka im je iznosila hleba i sira, i dodavala, kroz kapiju. Mnoge su odveli u zarobljeništvo. Potom su naišli Nemci-pe-šadinici, među njima i onaj sa fotografskim aparatom. Sve se to izdešavalo u dva meseca, pre godinu, ili dve: ne znam, vreme odonda stoji. Rat i okupacija su, izgleda, najteži dok se očekuju, dok se o njima priča. Kad počne, onda je to to: ako puca, traži zaklon, ako ne puca, primiri se i ćuti. Ono najgore je, zasad, negde drugde. Možda su sahrane nešto češće; ili ja na njih obraćam veću pažnju.

– Bio rat, bio mir, vlastima, bez potrebe, ne izlazi na oči, – savetuje deda.

– E, kad bi svak znao da sedi s mirom kod kuće, – kaže stric. – Srećko Čuturilo švercovao rakiju u Beograd, i bane, usred bela dana, sa konjskim kolima, na Čukaricu. Na Trošarini ga zaustave Nemci: nit je platio taksu, nit ima kakve potvrde, ničeg. Odluče da mu se na licu mesta oduzme roba. Oteraju burad u magacin, a on, lopov, udari u kuknjavu: Te čime ću decu prehraniti, te kako ću ženi na oči (a udovac je, i bezdetan). Đavo ga naučio šta da kaže... Prevedu kuknjavu nemačkom oficiru, a to bio neki glup i sažaljiv Švaba, i naredi da se sva rakija smesta vrati. Te stražari, opet, drž onu burad, tovari na taljige, a Srećko stoji, toliko je skršen, nema snage da se sagne i da im pomogne oko utovara!

Svi se dive Srećkovoj snalažljivosti i lukavstvu, jedino otac, kao i obično, misli nešto na svoju ruku, onako kako niko ne misli:

– Bolji je čovek taj Švaba od ove naše jajare... i lako je slagati poštena čoveka, gospodina!

– Nek on to svoje poštenje tera tamo, po Nemačkoj, – prezrivo će stric. – U Kragujevcu su pokazali kakva su gospoda.

Ocu neprijatno, grize usne, one u Kragujevcu nije imao na umu.

– Ja samo kažem da je i Nemačkin čovek... Misliš da je njemu milo loviti naše crnoberzijance i mućkaroše? On je ovde na straži, u Srbiji ili u Nemačkoj njemu isto, stoji dok ga ne smene!

Deda se slaže sa našim poslanikom Đokom Jevtićem, koji je u nedelju držao zbor u kafani:

– Sad se kroji karta sveta, mali narodi treba da pazе šta rade. Kad si ovako mali i slab, iskrenih prijatelja u svetu ne možeš imati... Visoko se to zakovalo, i onaj ko je zakuvao, moraće i da ladi. Ko sad pogreši, sto godina će plaćati. I sve ćeš nadoknaditi, sem glave na ramenu.

Čovek se na sve navikne, pa i na strah. Očvrsne, kao na zimskoj studeni; zaboravi da ima gde je toplo. Kad se mora, može i ovako.

Noću, u Crkvenom zabranu, ili niže, u njivama, ponekad pukne puška. Na vuka, na čoveka, ili ni u šta, u pomrčinu, da se razbije predugo iščekivanje.

Čelik, krv i mraz podjednako su slankasti i lepljivi. Čelik je žedan krvi, krv hoće na mraz. Smrt je nešto što dolazi iz pomrčine, a pokazuje se kad svane.

Odsevi puščanih cevi u mesečini. Samo odsevi, oružje se krije pod zemljom.

Barut miriše na zasušenu mokraču.

Mraz prlji kao vatra, ali ne greje.

Priča se da je Sveta Kurjak zapalio opštinsku arhivu.

– Bar se ogrejao, – kaže ujak.

U ravnomernim razmacima, vetar ruši zidove između davno prohujalih vekova, razbacanih u pomrčini. Puščana cev, ukrštena sa rogom Meseca, liči na znamenje: vetar je oduvao zastavu, i od nje je na bregu ostao samo znak. Glava zarasla u kosu i u bradu; prst, na obaraču, čeka. Tiho nedešavanje, strahote o kojima se čuti. Lavež pasa, obazriv: tako ljudi oponašaju lajanje. Što se uzima, uzima se krišom, a što se daje, daje se na brzinu. Svanjiva dugo i sporo; ponekad se po ceo dan razdanjuje, pa smrknuće liči na odustajanje od napora. I kad ga ima, sunce se ne probija do zemlje; prisvetljuje sa strane, iz ponora, izvan neba. U podne blesne, i svaka se pahulja, u snegu, pokaže. Proleće provaljuje kao groznica, a završava se tihim ozdravljenjem. Leta su bez-obalna, ne znaju gde im šta stoji. Početkom septembra stvari, ipak, nekako dođu u red. Jesen se prikrada dugo i sporo; kad dođe, stane kraj avlijske kapije, i danima se ne miče. Opada žir, zelenkasto-smeđ, sjaktav, kao da je opran u petroleumu. Između kućnog praga i linije vidika prostor napet kao remnik puške.

Georgije Jevtić, narodni poslanik iz poslednjeg predratnog saziva, održao novi govor, pred zgradom Suda, u Krivićima. Rekao je da nije ni za ove, ni za one, ni za one treće, pokazujući prstom u vrhove okolnih brda. Glavno je, kaže, da narod ne strada nizašta.

– Ova okupacija, braćo moja, samo je jedna u nizu naših nevolja, u prošlom i u ovom veku. Kad čoveka skoli muka, gleda kako da je umanji, a ne kako da je pogorša! Rat se ne vodi zbog nas; nismo ga mi počeli, nećemo ga ovde, u našim gudurama, ni završiti... Uvedeno je vanredno stanje, i to treba izdurati dostojanstveno, bez ispada i zaletanja. Čovek mora znati kad će oćutati, da bi mogao udariti, kad dođe vreme. Tako i narod: njemu je glavno da se održi, a održanju služe i borba i neborba, kako kad, i kako gde. Svaki okupator je nezvani gost, međutim, svi neprijatelji okupatora nisu samim tim i naši prijatelji... Prvo moramo videti šta je cilj osvajača, i kakvo mi mesto zauzimamo u njegovoj računici. Ako mu nije cilj da nâs, posebno, uništi, onda ne valja raspaljivati zlu krv. Rat je veliki ispit, i za pojedinca, i za državu, i ne smemo se ludo rasipati. Dok oni ne počnu upadati u kuće, dok ne pljačkaju i ne ubijaju, najbolje je praviti se kao da i nisu tu! Ne pomaži mu, ali ga i ne ujedaj na prepad, kao kuće, iz mraka. U zemlji, koja je potpisala kapitulaciju, ja vam boljeg saveta ne mogu dati...

Ujak kaže da mi ne znamo šta je prava okupacija. Treba otići u Beograd, da bi se to videlo. Svak se svakog pribojava, stražari drže mašinke na gotovs, a kad krene racija, pakupe sve što je na ulici. Pođeš na Zeleni venac, da prodaš čabricu sira, a završiš na prinudnom radu u Bavarskoj!

U Krivićima su samo dva okupatora, pa i od njih dvojice jedan je ljotićevac, a drugi je pola-Švaba, pola-Čeh. Taj, češkog porekla, svratio jednom u našu kafanu, na špricer. Neko, sa brda iznad kafane, pucao kroz prozor, ali ga nije pogodio; metak se zario kraj čaše špricera, usred astala.

Celo selo se sleglo, sa ponudama. Doneli pečeno jagnje, topal džemper, bardak rakije, samo da ne prijavi. A on, dobro povečerao, otpio, pa se raskravio, i onda rekao:

– ljuti moji, vi luti. Ja jetan, to je nista, a vas peteset, to je mnoko!
I nije prijavio.

Otkako su se partizani i četnici zakrvili, nemački kamioni ređe zalaze na teren.

– Naši se ubijaju, a Hitler seiri. Sto godina da je smišljao, ne bi ovo smislio, – uzdiše deda.
– Nije ih trebalo mnogo nagovarati, – sikće, kroz zube, stric.
– Čuvena srpska sloga, – kaže ujak.

Dimovi u mirnim jutrima: jedini bezbedan put za duše. ljudi: senke zaostale iza noći. Ovde jedan, onamo dvojica. Na grudima ukršteni redenici, o opasačima kožne kese, žute, mirišu na vosak.

Mjesto tvoje ruke dvije
Sad me grle fišeklije

peva Srećko Čaturilo, kad popije neku više. Zamišlja da je hrabri oficir, a ni vojsku nije služio.

Na terenu su poručnik Martinović, u Podgori, i narednik Miloš Višnjčić, u Banjanima. Stanko Beg i Braca Frklja otišli u partizane, čak tamo, prema Užicu: ovde partizana nema.

U selu su svi upisani u četnike. Upis nije išao teško, na tome se i stalo. Pušku ima svaki drugi, zakopan u sigurnom mestu.

Čeka se znak. Onome, ko treba da ga da, ne žuri se.

Puščani meci. Svaki je dragocen, svaki redak; redak i dragocen kao zlatna para. Kad ih zamišljam, tako se, u glavi, i umnožavaju, kao zlatnici... Volim da ih opipavam. Čaure su žute, kapisle ispupčene, po rubu crvenkaste. Kuršum se iz čaure i kleštima može iščupati, probao sam, treba pažljivo. Kad se barut prospe po daščici, i zapali s jednog kraja, vatrica za tren oka pretrči barutnu stazu, i poslednja varnica samu sebe proguta. Poručnik Martinović ima

najbolje cokule u selu, a možda i u svih pet sela, nad kojima je komandant. Lubovi visoki, da obuhvate gležnjeve; vunene čarape, boje zagorelog mleka, visoko do iznad članaka, da bi ih mogao zavrnuti povrh cokula – takva je moda. Đonovi potkovani metalnim klincima, nalik na punoglavce, koji se zovu *pulije*.

Otkako se selo napunilo puškama noći su postale hladnije. Sneg u mraku i čelik na mesečini ispunjavaju dušu jezom. Na okovu kundaka svetlučne zraka sa zvezde. Izjutra, sa Vrlaja, neko nekog doziva. Viče, i glasno, i prigušeno; pazi da mu glas ne ode predaleko. Grana smrznuta u blatu, kao da se kandžama zarila u zemlju.

Suknena odeća sputava hod.

– Uzimu se čovek udvostruči, – hukće stric, trljajući ruke nad kafanskom furunom.

Meni se čini: umiva ruke toplotom.

DRUGA GLAVA

(Ono što se zna o Draži, i ono što se zna o Titu; nešto se negde kuva, a nas niko nizašta ne pita)

Draža ili Tito? U početku, to se pitanje nije postavljalo: nikakvih osećanja prema Titu nije bilo. Niko ga čak nije ni mrzeo. Ljudi vole, ili mrze, ono što poznaju, sa čim imaju kakvog-takvog iskustva. Prema onome, o čemu ništa ne znaju, ili su ravnodušni, ili ga, za svaki slučaj, poštuju. Tito, to je nešto *tamo*, u tuđini. To nas se ne tiče, mi s tim nemamo nikakve veze. A opet, sve se više o njemu priča. Mi s njim ne računamo, al nam ga je neko drugi, tamo negde, uvalio u račun, pa se, eto, i o njemu mora misliti...

– Tita, Tita, kakav crni Tita? I kakvo mu je to ime, ko je čuo da se kršten stvor tako zove, – čudi se baba-Stevanka.

Ujak kaže da to nije ime, nego skraćunica; uzima olovku i papirić, i piše:

Tajna

Internacionalna

Teroristička

Organizacija

– Pročitajte prva slova, uspravno, pa ćete videti!

Otac je čuo da mu je to radni nadimak;

– On je poznat po tome što naređuje. Ti ima da uradiš to, ti to, ti to, pa su ga tako i prozvali.

– Ko hoće, neka ga sluša, – kaže stric, otpljuckujući na olajisan pod.

– Slušaće ga i ko oće i ko neće, kako je pošlo, – odgovara otac.

Deda se nada da Englezi i Amerikanci neće dopustiti.

Ujak grize donju usnu:

– Ako im se uklopi, dopustiće.

Stric je čuo da postoje dva Tita. Jedan živi u Moskvi, a nama su poslali lažnog, koji na njega liči kao jaje na jaje.

– Kad je ovog u Bosni, lane, srela majka, prvo se obradovala, ko i svaka majka, a onda je vrisnula: „Prsti!”

– Kakvi prsti? – pita mrzovoljno otac.

– Onaj pravi Tito, njen sin, nema dva prsta na desnoj ruci, odseko mu drebank, a ovaj u Bosni ima sve prste!

– I šta je bilo s tom ženom? – pita baba-Stevanka.

– Poslali je u Moskvu, hitno, da se zataška stvar.

Draža je naš čovek. Nije se rodio baš u našem selu, a kao da jeste. Svaki je čovek, ovde, s njim u nekom rodu, zato su ga i prozvali *čiča*. *Čika-Draža*. On slavi krsnu slavu, kao i mi, zna šta je badnjak, šta je česnica, gleda u plečku pečenice, on se ni pred kim ne pravi važan, i niko se pred njim ne stidi. Naš komandant, poručnik Martinović, dva puta mu je išao na raport, video je gde spava, šta jede. Komad proje, pola kriške sira, glavica luka, čaša rakije, a u kolibi slamarica, sve kao kod nas! Puši na lulu, i to neku krdžu, snalazi se, završio je visoke škole, a opet se od naroda nije pomakao. Štab mu je na tri sata hoda odavde, gore, iznad baških vodenica. Kad je pošao u šumu, znao je gde mu je najsigurnije: dole, u Struganiku, imao je najboljeg prijatelja, majora Mišića, a oko njega je narod, on je u narodu kao riba u vodi, narod mu je, kaže

deda, i hrana i brana. Takvi su mu i vojnici, mladi oficiri i omladinci, spavaju na truloj slami, o tome se kod nas, na komišanjima, peva pesma:

Kralju Pero, takva su vremena,
Četnicima kosa do ramena...
Kralju Pero, sve zbog tvoje krune,
Naša mladost po šumama trune...
Kralju Pero, ti si naše zlato,
Čerčilu si na čuvanje dato.
Mi oružje još predali nismo,
Mi čuvamo zatvoreno pismo...

Deda kaže da je u Bugarskom ratu bi jedan poručnik Mihailović, da ga je viđao na položaju, i da bi to moga biti ovaj Draža, današnji...

Stric kaže da je Draža pošten, domaćinski čovek, a da je Tito svetska protuva, premazana svim mastima, i da se zbog toga Draži loše piše.

Ujak je čuo da je Tito, u Prvom svetskom ratu, bio austrijski kaplar, i da je stigao s vojskom do ljiga.

– Šta znaš, mobilisali ga, – kaže deda.

– Svi mobilisani ne dobijaju ordenje za hrabrost...

Deda upozorava da je Draža po činu đeneral, a da je Tito, tu skoro, izvikan za maršala...

– To ne valja, maršal je iznad đenerala!

Otac odmahuje rukom:

– Draža je pravi đeneral, a Tita su unapredili mangupi. To ti je kao ledadžija za bozadžiju.

– Najviši je generalisimus, – podseća stric.

Tu svi učute. Sa generalisimusom nema šale.

Sve što se ovih meseci i godina dešava, nalazi, odmah, odjeka u pesmama. One se pevaju gotovo istovremeno sa zbivanjima, a ponekad ih zamenjuju, ili im prethode! Prvih meseci okupacije, do pokolja u Kragujevcu, bilo je prepada na Nemce i od strane dražinovaca, i od strane titovaca. Kad je objavljeno ono sto-za-jednog, četnici odložiše puške za bolja vremena, a partizani nastaviše da pucaju iz zaseda, sve dok ih Nemci ne isteraše iz Srbije. O junaštvu sačekivanja okupatora u zasedi, posle kojeg se napadači prebacuju na siguran teren, a kaznena ekspedicija opkoljava selo, strelja sve što je starije od šesnaest godina, i do temelja spaljuje kuće, narod je ispevao pesmicu:

Na nebu je, na nebu je
Večernjača sama,
Bukove je, Bukove je
Obavila tama.
Bog ubio, Bog ubio
Komunistu strelca,
Što on ubi, što on ubi
Na ćupriji Nemca,

Kad za jednog, kad za jednog
Osamdeset nema.

Terali su na sto, a doterali do osamdeset: u selu iznad ćuprije nisu mogli više da skupe. Narod priča kako je bilo, ne voli da laže.

Drug Tito.

Otkako se vezuje za njegovo ime, reč *drug* je počela zvučati ružno i tuđe.

Drugovi su, ovde, ispisnici sa služenja vojnog roka, pajtaši sa lumpovanja, ortaci iz noćnih pustolovina, saputnici i saradnici, vršnjaci iz istog razreda – školski drugovi, ratni drugovi, drugovi s posla.

A sad se ta reč ukrotila, digla nos, obukla uniformu.

– Nemoj ti, *družo*, tako, – kaže otac, imitirajući Bracu Frklju.

Za Frklju kažu da je njihov tajni poverenik u selu.

– Ko je lud, ne budi mu drug, dok te na to ne natera viša sila, – kaže ujak.

A stric:

– Čim čuješ ono *drugovi* i *drugarice*, priberi prnje uza se, pripazi na novčanik, obezbedi se otpozadi, čuvaj se da te neko ne smuva!

Ujak kaže da su se i ljotićevci, pre rata, na Pravnom fakultetu, tako oslovljavali. Razlog više da se reč *drug* s prezrenjem odbaci: ljotićevci su među seljacima omraženiji i od partizana. I o tome, se, na mobama i poselima, zapeva:

U baštici, zelenoj, cvetalo je cveće,
Oj ljotiću, propali, tebe narod neće!
Tvoju vojsku nateraj u Dunav i Savu,
A tebi će Kalabić da odseče glavu...

Drugarstvo je, i pre pojave *drugova*, bio jedan niži, praktičan oblik prijateljavanja, a sad, otkako se reč *drug* pretvorila u lozinku za sporazumevanje među izopačenicima, s kojima ve-ćina ljudi nema nikakve veze, seljaci je više ne upotrebljavaju. Reč se propila i prokurvala, i oni za nju više neće da znaju.

– Da su se *udružili*, jesu, to im se mora priznati, – zajedno stric, – Pričao mi je narednik Višnjic, on je iz Crne Gore, tamo ih najviše ima, i svi su se školovali u Beogradu... Nijednog domaćina koji radi svoju zemlju, ni majstora od zanata, ni radnika koji voli svoj posao, ni školca koji izučava knjigu, sve goli probisvet, voli prečicu i prekoredicu, a Tito im to obezbedio, on je isti takav!

Baba-Stevanka je čula da je Tito žena, al da se to krije.

– Šta je, da je, njega nam je đavo poslao, – odgovara deda.

Ujak kaže da su to budalaštine i izmišljotine:

– On je u mladosti bio bravar, a veliki neradnik, stalno je tražio pravice i olakšice, i tako se odao borbi za radnička prava, samo da pobegne od poštenog bravarskog posla. To ti je, kod njih, uvek ista priča...

U odgovor na tolike neizvesnosti i strahovanja, u kafani, u ponoć, kadikad grmne pesma:

Planino svete ubavi, planino majko ljubavi,
Tvoja su nedra mirisna, tvoje je duša radosna:
U tebi život provode sinovi srpske slobode!
Čuvaj nam Dražu junaka, narodnog borca, prvaka,
A kada bude pred zoru, svi ćemo s Dražom u goru!

Zimske noći su zagušene, duge i preduge; razdanjuju se kasno i sporo. Ima i takvih koje se nikad ne razdane.

Negde se nešto kuva, nešto naopako i nezaustavljivo. U pitanju im je sve što imaju, a da učine, ne mogu ništa... Stric se vratio iz Beograda i potvrđuje ono što se ovde već zna, a u šta niko ne veruje:

– Gotovo je: Englezi izdali!

Otac, koji već mesecima najavljuje takav ishod, sad gnevno negoduje:

– To nije moguće!

On ili nije verovao u svoja zla proročanstva, ili se nadao da će zlim predviđanjima preduprediti zlo.

Deda pokušava da ostane pribran, ali ga odaje podrhtavanje glasa:

– Da neko nekog izda, mora biti vezan ugovorom ili dogovorom. Mi takvog pakta s Englezima nemamo.

– Znalo se ko je s kim, i protiv koga, krenuo u rat, – viče, usplahireno, otac.

– Znalo se, ali se više ne zna, – kaže ujak.

– To ti je kad lopova pođe karta, – kaže stric, čije iskustvo u kockanju svi priznaju, mada ga svi ne vrednuju na isti način.

– Ne vredi pričati, treba videti šta da se radi. Prelaze Drinu, udaraju na Rašku, podilaze od Ibra. Sreo sam juče Raju Martinovića, veli, moramo biti spremni za mobilizaciju. Zavijaju oko Srbije ko gladni kurjaci.

Otac je Martinovićev poverenik za selo, i sve novosti dobija iz prve ruke. O engleskoj izdaji on ni njemu, međutim, ništa nije rekao. Zgranuti i uplašeni, aktivni četnici izbegavaju da govore o obrtu.

Deda, češući se iza uva:

– A Amerika? I ona se valjda za nešto pita?

– Dok oni saznaju gde smo, ode koža na pazar. Ruzvelt gleda u Čerčila, Čerčil oće da ugodi Staljinu, Staljin zna koga je ovamo i zašto poslao. Velika se partija pokera igra, a mi smo tu čip, – objašnjava stric.

Čip je nešto malo i nevažno, što se lako žrtvuje.

Sićušna reč, izleti iz usta pre nego što se izgovori do kraja.

Jadni ljudi, jadan narod. Englezi ih izdali, a oni se i dalje u njih kunu! Kad deda rekne koju oštriju o Čerčilu, ujak i stric se uvek stave u njegovu odbranu. I obrnuto. Nikako da ga svi, jednovremeno i jednodušno, otkače. Ne usuđuju se, boje se. Kud će sami? I prevareni, nešto očekuju; ostavljeni, nadaju se u onog ko ih je ostavio. I pesme mu pevaju, kao da je i dalje sve u redu. Hoće pesmom da mu se dodvore:

Ravna Gora, Ravna Gora
Puna mitraljeza,
Dobio ih, dobio ih
Draž a od Engleza.
Ravnogorci, ravnogorci
Ne bojte se sila,
Dok je vama, dok je vama
Draže i Čerčila!

Kad bih mogao da se približim tom Čerčilu, da mu ispričam sve ovo što oko sebe gledam i slušam! Da mu prenesem ovo suludo očajavanje, ovo bolno iščekivanje... Samo ovu pesmicu da čuje, možda bi se sažalio. Samo da mu priđem... Ali gde, kako?

... Zamišljam. Došao sam u London, šetam kraj Čerčilove kuće. Pokraj kuće teče reka, a u reci, davi se dete. Mlatara rukama, izdaje ga snaga. Ja, bez razmišljanja, skočim u reku i izvučem dete na obalu. I onda se ispostavi da je to Čerčilova unuka. Ili, još bolje, troje dece davi se u reci, i sve troje Čerčilovi unuci, i ja ih, sve, spasim sigurne smrti! To se pročuje. Čerčil traži da me vidi, da mi se zahvali. Ja iziđem pred njega, dođe i Kralj Petar Drugi. Kralj ponosan. Čerčil me pita, kakvu želju da mi ispuni. Ja mu kažem: za sebe ništa ne tražim, ali molim, ne napuštajte Srbe i Srbiju, sad, kad im je najteže! Na kojem bih mu jeziku to rekao, kad on ne zna srpski, a ja ne znam engleski? Morali bi mi naći tumača. Ili bih ja naučio, bar toliko, koliko treba da mu izložim to, što je najvažnije. A kako bih uopšte došao do Londona? Ne znam, kad je nešto tako važno, onda se nađe način. Mislim, niko to Čerčilu ne bi znao tako dobro izložiti, niko ne bi bio tako ubedljiv, kao ja... Ja seljake znam kako dišu, a Čerčil to ne zna. Kad bi znao, kad bi samo znao! I on je čovek: smilovao bi se.

U nedelju, rano izjutra, Amerikanci i Englezi bombardovali Beograd. Otac čuti, stric psuje. Čak je i ujak iznenađen:

– Dobro što su izdali, al da u leđa pucaju...

Deda tužno klima glavom:

– Drugi je to svet, gledao sam ih u Solunu. I kad su dobri, opet su bez duše. S njima treba ajduk, i to ajduk sa visokim školama, a ne ono naše siročice, mlado i zeleno.

Stric je čuo da su Englezi uapsili našeg Kralja.

– Poturili mu nekakvu Grkinju, drže ga u kućnom pritvoru, i što oni reše i napišu, to on ima da potpiše!

– I zašto sve to? – čudi se otac.

– Zato što smo pravoslavci, – objašnjava ujak. – Jeste, mi od Rusa u istoriji ne vidimo velike koristi, al opet smo, kad dođe stani-pani, sa njima... nama su bliži i Staljinovi komesari, nego engleski lordovi! I to Čerčil zna, nemoj da misliš da ne zna... Pa kad su nam već toliko Rusi prirasli za srce, što da nas odvajaju od njih? Kakvu vajdu, sutra ili preksutra, Engleska od nas može videti? Ovako, bar, čini neku uslugu Rusima: ovaj je rat na leđima izneo baćuška, i sad mu se, sa svih strana, donose pokloni. Mi smo poklončić.

Zagledan preda se, u zemlju, otac klima glavom.

– Kako mu mogu biti bliži Titovi komunisti od Kralja, Draže, od celog srpskog naroda?

– Prvo, i to su naši ljudi, nije nam ih on poslao. Drugo, ne uzima ih za sebe, ostavlja ih nama. I treće, opet mu je lakše da iziđe na kraj s njima, nego sa nama. Ono što komunisti govore, on to razume, razume ih i kad lažu. Oni hoće vlast, i tuku se za nju. A naši, šta su naši hteli, šta sad hoće? I Srbiju, i Jugoslaviju, i da se bore protiv okupatora, i da štede srpske živote, i da sačuvaju tradiciju i veru, i da budu u volji katoličkom Zapadu, sve hoće, a ništa ne rade. Englezi su svetska gospoda, komunisti su svetski mangupi, a mi, mi smo balkanske gedže. Svetski ljudi znaju kako će jedni s drugim, plutokrati su se oduvek sporazumevali sa boljševicima, ako ne javno ono tajno... A ko će razumeti naše bradonje, naše seljačke zadribande? Englezi su tražili da podelimo ratni teret sa njima, da svi, do poslednjeg, izginemo za Veliku Britaniju, a Draža zapeo da ostavi ponekog živog...

– Ako je i tako, ne možemo sami protiv celog sveta, – uzdiše otac.

– Ne možemo, ali moramo, – zaključuje deda.

Deda ima najmanje posla u kući, pa najduže priča, naročito kad ostane nasamo sa baba-Stevankom. Ona ga i sluša i ne sluša, i retko ga prekida.

– Prvo podjariše lude oficire, da ponište ono što je u Berlinu potpisano. Bolje rat nego pakt! Tri dana pakta, trinaest dana rata, i onda, okupacija, bez kraja... Udariše na Hitlera, sad će nam dovesti Staljina. I sad, da nekog pitaš, šta nam je sve ono trebalo, šta bi odgovorio? U šta smo se mi gurali, ko nas je terao, ko nas je zvao? Krenuli, bajagi, i mi, da pomognemo saveznicima... Francuska kapitulirala, a Srbi se ne daju! Englezi, i mi! Englezima je važan onaj ko je jak, oni gledaju jakom da udovolje... Bili su za Tursku, a protiv nas, bili su za Austriju, opet protiv nas, sad su za Staljina, i opet na našu štetu! Čerčil čuvao svoj narod, pa i Draža hteo da čuva svoj! Nesrećni Draža, zamišljao da smo mi ravnopravni sa Englezima! A oni misle da su viša rasa, i da Srbinu mora biti čast kad pogine za Veliku Britaniju! Uobraženo je to i samoživo, naučilo da šiba bosonoge Crnce po kolonijama, a Draža mu se izmakao, nije mu odgovaralo takvo savezništvo! Štedeo srpske živote... Dobro što ih je štedeo, al šta mu bi da priča? Nije bio za politiku, u tome je stvar... U politici radiš šta moraš, a pričaš ono što se traži...

– Da bar nismo pravoslavci, – kaže ujak, – našao bi se neko da nas zaštiti. Al eto, i tu smo, mi Srbi, hteli da budemo na svoju ruku. Cela Evropa gleda u Papu, a Grci, Rumuni, Bugari i Srbi – u se i u svoje kljuse. I eto nam sad...

Otac se čudi:

– Papa, kakve veze on ima sa nama?

– U tome je nesreća, što *nema*!

Otac nije naročiti vernik, u crkvu ide dva-tri puta godišnje, za velike praznike, ali smatra da je pravoslavna vera najbolja na svetu. Naravno, i Amerika je prva i najbolja zemlja na svetu, i jedina joj je mala mana što nije pravoslavna. Za Ameriku je šteta što nije, a za Rusiju je šteta što jeste pravoslavna.

Tako, otprilike, i drugi u selu osećaju i misle.

Ujak raširio novine po bilijarskom stolu i poziva sve koji su se zatekli u kafani, da nešto vide.

– Evo, ovo vam je Čerčil!

Leka Crni okreće list prema prozoru, pažljivo razgleda sliku, čak je i prstom opipa, i vrati novine onamo otkud ih je uzeo.

– Vidi se da je baraba!

Meni liči na Slobodana Kostića, našeg opštinskog delovođu. Zamišljao sam ga drukčije, dovodio sam ga u vezu sa Baš-Čelikom.

Otac seda kraj bilijara i dugo ne odvaja očiju od fotografije.

– ljudi moji, ja sam mislio da nešto znam o životu... Kako *ovaj* može sa *Titom*?

– Našla propalica propalicu, – kaže Leka Crni.

Deda misli da mi ne znamo sve što treba znati.

– Ne piše sve u novinama, i sve, o čemu se dogovore, ne stavlja se na papir. Što danas izgleda crno, može sutra ispasti belo.

– Ima mnogo opasne oči, – kaže Srećko Čuturilo. – Ko mačor, kad ugleda kajiš slanine.

Onda začute. Ovaj stenje, onaj uzdiše, treći škrguće zubima. Stricu se, bez povoda i razloga, omakne poneka psovka, koja nailazi na klimanje glava i odobravanje. Očito je da, u sebi, nastavljaju razgovor sa Čerčilom. Čudom se čude, nešto mu objašnjavaju, ili ga grde, na pasja kola.

Kako je to na svetu udešeno: uvek i od jakog ima jači! Ono što su odrasli za mene, to je Čerčil za njih! Bog i batina! Kako odluči, onako će biti... I nema šta da im objašnjava, niti mu oni mogu tražiti objašnjenja.

– Šta mu znači ovo sa Šubašićem? – pita se stric, upirući kažiprstom u novinski naslov.

– Šta može značiti, – odgovara ujak, – sem da izbacuju Kralja iz igre.

Otac, preneražen:

– Pa zar i Engleska nije kraljevina?

– Jeste, – uzvraća ujak, – kraljevina je, samo što engleski kralj nije pobegao u Beograd, nego se naš Kralj sklonio u London, i Čerčil ne obara engleskog kralja, nego našeg!

– Drukčije bi bilo, da ne ubiše Aleksandra, – uzdahne deda.

– Zato su ga i ubili, da bude kako njima odgovara.

Oborenih glava, kao da se s pogreba vraćaju. Deda misli da nas Bog kažnjava zbog oholosti.

– Mi, Srbi, ne znamo da je oholost jedan od sedam smrtnih grehova. Mi držimo da je to jedna, tako, svoje glava vrlina. Svak ovde gazi dignuta nosa, ko da mu je kruna na glavi, a Bog to ne voli, pa kad mu dosadi da gleda, lupi po glavi... Mi se uljudimo tek kad se nađemo u škripcu. U ovakvim vremenima moraš paziti na svaku reč, na svaki korak, a mi, šaka jada, hoćemo uz nos Hitleru! Pa da nas bar ovo opameti...

– Mnogo smo mrzeli Nemce, nismo mogli da se uzdržimo, – kaže, pravdajući se, stric.

– Pa šta ako smo ih mrzeli? Nismo im to morali reći, i to onda kad su najjači! Ovog volim, pa ću s njim da se ženim, a onog mrzim, pa ću da se tučem: toga nema ni u životu čoveka-pojedinca, a kamoli u politici!

Stric kaže da je on na svom imanju i Čerčil, i Staljin, i Hitler.

– Nijedan se od njih neće latiti pluga, da me zameni.

Baba-Stevanka kaže da i ovo, što se sad dešava, piše u Kremanskom proročanstvu.

Deda, naprotiv, smatra da je današnju propast, tri-četiri godine uoči rata, predskazao Raša Pantović iz Ivanjice. On čuva jedan isečak iz predratne „Politike”, i ponekad ga vadi iz

sanduka s papirima, moleći me da mu ga iščitam. Taj Pantović je, sredinom tridesetih, došao do zaključka da život na zemlji nema nikakvog smisla, da na zemlji nema ničeg sem nepravde i gaženja slabijih, i pošto za sebe, i za čovečanstvo, ne očekuje nikakvu budućnost, obratio se javnosti sa molbom da ga živog sahrane! Iz članka se nije jasno videlo šta je, tim činom, želeo da postigne, kakvu bi korist čovečanstvo, od njegovog žrtvovanja, imalo. On je davao upozorenje, prepuštajući svakom da izvlači zaključak kakav želi.

Uleto 1937. deda je išao u Ivanjicu, kupovao je duge za kacu. Mislim da se tada sreo sa ivanjičkim čudakom a reklo bi se i da je razgovarao: uvek ga pominje kao *Rašu*, dok mu novine navode puno ime, *Radovan*.

– I šta bi, je l ga ukopaše? – pita baba-Stevanka.

Deda uzdahne i rastuži se. Kasnije, kao za sebe, procedi:

– Mi smo mnogo zlobni i bezdušni ljudi. Ništa nam nije sveto!

Deda se slaže sa našim poslanikom Georgijem Jevtićem: 27. mart je najcrnji dan u novijoj srpskoj istoriji. Kamo lepe sreće, da ga nije bilo!

– Niko nas nizašta ne pita, niko nas ni u šta ne računa, niko se na nas ne obazire, a budale same podmeću glavu! A stvari su jasne, da jasnije ne mogu biti. Hitler počeo rat, nije ga počeo zbog nas. Ako ga dobije, mi mu nećemo biti važni, nismo se mešali; ako ga izgubi, neće ga izgubiti u našu korist. Gledaš sebe, i paziš da ne staješ drugom na žulj bez potrebe! Al ne vredi, naše budale misle da svet bez njih ne može! Trče, da pomognu Čerčilu. Ko ti je, bre, taj, kakvo ti je dobro u životu učinio? Naši raskinuli pakt, a on nas pohvalio, tamo, u svom Parlamentu. Kaže, Jugoslavija je našla svoju dušu... Pa što ne posla bar jednu eskadrilu, da nas brani od bombardovanja, kad počeše da nam bombarduju dušu? Nađeš dušu, pa izgubiš pamet, i oderu ti kožu s leđa! Sebe saranismo, a sad ne valjamo ni Nemcima, ni Englezima, ni Rusima, nikom. To su stari narodi, a stari narodi su kurve, vole da rade naopako. Slađe je Englezu izdati nego leba jesti!

Srećko Čuturilo video u Čačku partizane. Govore *lijepo i dijete*; Srbi su, a ne znaju da se prekrste. Čuvaju zatvor, Poštu i Bolnicu. Četnike ubijaju bez saslušavanja. To je tek izvidnica, glavnina treba da dođe.

– Pusta Krajina, – seća se deda. – Pa i očevi su im, 1914, bili u preodnici.

– Jadna Srbija, ako su stvarno Srbi, – zapomaže baba-Stevanka.

I u Krivićima očekuju smenu vlasti. Opština prazna, ispostava prazna, sve pobeglo. Otkako su Rusi stigli u Rumuniju, Stanko Beg i Braca Frklja šetkaju kroz selo visoko dignutih glava i tajanstveno se smeše.

– Izmileli ko bubašvabe, kad se isprazni kujna, – kaže stric, sa gađenjem.

Deda kaže da oni sad svuda *izlaze iz ruža*.

Ujak misli da mi nikad nećemo saznati ko je sve s njima. To je međunarodna banda, u svakom selu i zaseoku imaju jednog dežurnog. Drže tajne sastanke, prave spiskove za likvidaciju. Mi znamo Bega i Frklju, ali to nije sve. Tu su i neki za koje se nikad ne bi nadao. Da nije njih, Titu u Srbiju ne bi mogao ni priviriti. Propalice mu prokrčile put.

– I Čerčil, i Čerčil, – viče stric.

– Udružile se bitange sa hohštaplerom... U izdaji smo uvek bili jaki. Crni Arapin da dođe, našao bi se neko da mu iznese leba i soli.

Onda začute, kao osuđenici na smrt.

Otac se trudi da umanjí odgovornost Engleza:

– Prevario ih mangup! To se u knjigovodstvu kaže – prikazati lažno stanje. Kao, *vezao uza se trinaest nemačkih divizija!* A gde ih je to, pobogu, vezao? Između Kulen-Vakufa i Varcar-Vakufa! U Londonu misle da su to stvarno neki gradovi...

– Nije u tome stvar, – umeće ujak. – Lako je prevariti onog ko moli da ga prevariš! Poznato je koliko su Englezi lakoverni... I naivni, ko hotelske sobarice! Nego, Brka slomio Hitlera, pa treba i oni nešto Brki da učine...

Deda klima glavom:

– Sve je ovo zbog Rusije: otkako nje nema, nema ni nas. Kako propade ona, odosmo i mi pod led!

– Ne znam je li Rusija propala, – odvrća ujak, – ali Rusi sigurno nisu propali. Sima Potkivač išao u Vršac i video ih, svojim očima. Izleću, veli, iz magle, neobrijani i odrpani, jedan na konju, drugi na tenku, treći peške, i svi viču: *gde Berljin, gde Berljin?*

– Ako je na Berlin, nek im je srećan put, – pomirljivo će deda.

– One, koji se umore, ostaviće u Beogradu, da pomognu heroju koji se nosi sa trinaest nemačkih divizija, – kaže, zlobno, otac.

Meni se čini da bi zloba, svakog časa, mogla preći u plač.

Nailazi nešto mučno, bezimeno, čemu se ne zna ni sastav, ni težina, ni obim prostiranja. Nije okupacija, nije rat, nije ni prestanak rata, nego nešto budibogsnama, sa strane i mimo red. Kako da ga dočekaš, šta da mu rečeš, kud da se skloniš? Nadire slepa sila s kojom niko dosad nije imao bližih veza i poslova. Nismo za, nismo protiv, nego, prosto, to nije *naše*. Niti ga je ko zvao, ni očekivao, a eto, dolazi, i ne može mu se stati na put. Opet nezadrživi talas, kao pre četiri godine, samo što se sad valja u suprotnom pravcu. Toj sili sve ide na ruku, Čerčil je lično poslao avione da joj otvori ulazak u Beograd.

– Visoka je to računica, a nas, u njoj, nema ni za pod zub, – objašnjava ujak.

Ja ne shvatam, a ne bih rekao ni da je njemu sve jasno.

TREĆA GLAVA

(Po čemu se oslobođenje razlikuje od okupacije, i za šta se gine ako je sloboda već došla)

Magle iznad osoja i dubodolina, dimovi po sokacima i voćnjacima. Od Kosmaja do Suvobora jesen ispregla kočije i pustila konje na hladnu otavu. Po avlijama brda neokomišanih kukuruza i zelenkasto-žutih duleka. U livadama pište dimljive vatre: granje je mokro – ne gori, nego se suši, a kad plane, vatra ga u jednom zalogaju pojede. Sve se sudara, sve poklizuje: koraci i povici, oblaci i šumski vrhovi, ljudi i stoka.

Huči, sa Istoka, kao golema, nadošla reka.

Ujaka odredili da čuva creparu. Niko je nikad nije napadao, te je niko nije ni čuvao, a sad, neko se setio da bi i nju trebalo zaštititi.

Crepara je uz školsko dvorište, pa po ceo dan sluša kako učiteljica uvežbava nove pesme za Svetosavsku priredbu.

– Ide Tito preko Romanije, i on vodi svoje divizije, – pevuši ujak.

– Preko Romanije je on mogao voditi jedino kljuse, – reži stric, – a divizije skuplja sad, na završetku rata.

– Evoj nama Kozaka sa Dona, nas i Rusa trista milijona...

– Ima ih trista i bez nas!

Magla se provlači kroz vrljike i kroz duše.

Leka Crni začutao, Sima Potkivač psuje a ne kaže koga psuje, uozbiljio se čak i Srećko Čuturilo. Delovođa Slobodan Kostić, zvani Guzonja, počeo se mrštiti više nego obično. Udrvenio se, pazi da štogod ne pogreši, o čemu god krene razgovor on udari ustranu i završi u besmislenim uopštavanjima. Četnici otišli ka Priboju i Ibru, da brane Srbiju od prodora komunista, pa Stanko Beg šetka po selu kao po svom imanju. Kostiću je naredio da, do daljeg, ostane na mestu na kojem se nalazi još od Jevtića i Stojadinovića. Guzonji milo, hteo bi da opravda poverenje, a ne zna kako, ni čime, po ceo dan objašnjava drugima ono što ni sam ne razume. Pošto nema jasnih naloga, ni razrađenih uputstava, ostaje mu da sa seljacima bude malo stroži i zvaničniji. Nabavio je duplikate poreskih knjiga, sređuje evidenciju koju je Sveta Kurjak, uleto 1941, zapalio. Arhive se uništavaju da ne padnu neprijatelju u ruke, a sad dolazi naša država: bez poreskih platiša nijedna država ne može, misli naš Guzonja, i misli ispravno.

Neko viče na vola, neko na konja; neko se svađa sa svinjama: sa njima još jedino sme.

Sima Potkivač se trudi da nađe nešto dobro i kod Rusa. On ih je jedini iz sela dosad sreo i video, pa se ponaša kao stručnjak za Ruse, ili njihov zastupnik.

– Dobar je to narod, slovenska rasa, a onda, brate, naše su vere...

– Jaki vernici, – spremno uzvraća stric. – Pale crkve i ubijaju popove!

– Ludaka svuda ima, ne možeš po njima meriti ceo narod... Rus je duševan čovek!

– Imamo i mi te cicvare, ne treba mi njina duševnost...

Začute, i gledaju u žar ispod rakijskog kazana.

Kiša kaplje kroz maglu i ovčju vunu, džibra klizi niz smolničavu padinu. Krâj novembra, pored kazana se podmladila trava: godi joj mlaka voda koja otiče iz tabarke.

Deda se još uvek nada da je sve ovo neka zamršena varka, čiji će se smisao pokazati na kraju, i onda, kad se pokaže, to ne mora biti tako loše, kako sad izgleda...

– Ne znamo mi sve... Ne znamo ko je kome šta obećao, šta je samo potpisano, a šta tajno dogovoreno. Sad nismo nikom važni, pa im ništa, što je naše, ne valja. To razumem, al ne razumem: šta su našli kod Tita, zašto njega toliko guraju? Borba, borba, e neće biti da je to! Nego, pazi šta ti kažem – obnoviće se Jugoslavija, pa ne daju *mi* da je obnavljamo. Da su se oni pitali, ne bi dali ni da je, 1918, mi pravimo, al naš vojnik izbi na Kajmakčalan, pa nemadoše kud... A sad baš oće da nam utucaju rogove u glavu. Mi smo tu, na udaru, a gologuzi: kako god se okreneš, produva te... Proklet dan, kad napravismo tu državu, za koju katolici od prvog dana nisu hteli da čuju. Pašić i Aleksandar su bili pametni ljudi, a iskopaše nam grobnicu. Ne valja kad zineš više nego što možeš da progutaš. Kukamo, ko sinje kukavice, a ko nam je kriv? Sami smo u ovo uleteli. I sad, kud god se okreneš, nikom ne trebaš... Imali smo, do 1918, lepu državu, i udavismo je u govnama. Eto, to se zove od gotovine praviti veresiju. Sad će doći sluga da nam gazduje: to je najopasnije.

U petak u podne, na pijaci u Krivićima, Stanko Jerinić zvani Beg održao govor narodu:

– Dosta je bilo čekanja i oklevanja! Kucnuo je čas... Treba da pokažemo da smo dostojni potomci slavni predaka i njihovih borbi za slobodu i nezavisnost! Neka ceo svet vidi kakvi smo i s kim smo, s kim je naša omladina! Bilo je, ovde, i nekih koji su se osramotili... Bilo je i zavedenih, i još ih ima... Na vama je da sperete ljagu sa lica naroda, da mu osvetlate obraz... Neka okupator zapamti kad se drznuo poviriti u našu domovinu! Dole krvavi Kralj Petar Drugi!

– Dooole, – viču oni iz prva dva reda.

Ostali još ne znaju šta se i kad i kako viče, pa ćute.

– Što je bilo, to predajemo prošlosti. Gonićemo morskog okupatora dok ga ne sateramo u brlog i ne dotučemo!

O banderu, uz koju je učvršćena govornica, Beg je ugasio nedopušenu cigaretu.

Pljesak, koji je usledio, bio je mnogo jači i jednodušniji. U celom govoru najjače je delovalo ono kad je utisnuo opušak u banderu.

Jure i hvataju gde koga stignu. Nekog na front, nekog u zatvor, nekog za poslove u pozadini. Četnika nigde: ne prolaze nam kroz avliju, ne svraćaju u kafanu. Uzmakli su prema Gornjim selima, zavlače se u Jareća brda. Stric se zaposlio kod nekog kamiondžije koji dole, u Kolubari, popravlja vojne džipove: tako i on radi za front, na rastojanju. U selo svraćá nedeljom, i priča šta se događa.

– Teraju decu u smrt ko na vojnu vežbu! Danas ga mobiliše, a sutra, u prvu borbenu liniju. Puške u životu nije video, kad povuče zatvarač trza po pet puta, oće da ga iščupa, i sad će takav, i s tim, na top i na tenk! Tamo, kod Šida, jedini ti je zaklon bundeva. A *drugovi* baš tu otvorili front, da pokažu kako imaju vojsku!

– Kome da pokažu? – pita Srećko Čaturilo.

– Čerčilu i Ruzveltu, Staljinu, Kralju, svima nama, sami sebi... Celom svetu! Sad se ratuje zbog pokazivanja i dokazivanja. Ne znam kakve su im bile te *ofanzive*, ovo vidim šta je i kako je. Sad se gine njima za reklamu.

Pada kiša, pomešana sa snegom. Kisne crn barjak ispod kućne strehe. Majke, žene i sestre kukaju kao sinje kukavice.

– Eto, kakav je naš narod: i kad kuka, kuknjavom pokazuje da je protiv, – kaže ujak.

– A šta bi trebalo da radimo? – pita ga Srećko.

– Naša borba zahtijeva kad se gine da se pjeva...

– Pevaju oni koji mobilišu, ko gine nema vremena za pesmu.

– Pevaju svesni drugovi, a prost narod nariče... Nikad se mi u ovo nećemo uključiti, nikad se nećemo osloboditi nazadnih navika, – sprda se ujak.

– Pa ti bi još mogao, – kaže mu Srećko. – Školovan si, znaš kako se laže.

– Da vidiš, i ne znam... Tu ne вреди obično laganje, moraš znati na njen način! A onda, prvo moraš napisati svoju biografiju!

– Šta je to za tebe, umeš da nakitiš...

– Znao bih ja kako, ali ne znam šta... Kad dođe ono: Gde si bio za vreme NOB-a, NOP-a i NOR-a, šta da stavim? Sedeo kod kuće i stalno mislio na vas! Čeko sam vas, ko ozebo sunce!

Magla danju, magla noću. Da prikrije ono što je došlo, i što nailazi. Steže se, i sa Istoka, i sa Zapada.

Oca odveli u Bosnu, stric, kad dođe subotom uveče, spava na štalskom tavanu. Ujak po ceo dan na crepari. Baba-Stevanka kune *crne Krajišnike*:

– Kad pomislim, da su i to Srbi...

Stric tvrdi da oni ne znaju od kojeg su naroda, ni koje su vere.

– Tito mu je i otac i majka: ono što Pavelić nije pobio, to je Tito, posle, rasrbio! Kad on kaže *U vodu!*, svi skaču u vodu, *U vatru!*, oni glavom u vatru, udarili na Srbiju ko svinje na masnu ponjavu, briga njega za našeg Kralja i za našeg Dražu, on je uvek služio tuđem caru!

Ujak pevuši:

– Šesta lička i sedma krajička, te su dvije Titu najmilije...

– Ne može ni njino biti večito, – teši se deda.

– Može, – mumla stric. – Mladi su, ljudi, gladni i žedni, dok se to najede i napije, nama ostalima prođe život!

– Mi se nadali proći ćemo jevtino, al kod ovih nema jevtinoće. Videli da smo orni za borbu, pa produžili rat za neko vreme, da se i mi pokažemo, – govori ujak.

– Da *nama* dadoše talijansko oružje, pre godinu dana, drukčije bi bilo, – šapuće stric.

– Al ne dadoše, – opet će ujak. – Nema svak pravo ni da oslobađa zemlju.

Deda, za sebe:

– Ako su ovo *oslobodioci*, onda sam ja Kralj Milan! Doneli su više straha nego Nemci, a i narod više izgibe nego na početku rata. I od koga nas oslobađaju? Nemci digli šatore još jesenas, gledaju kako da se dokopaju Nemačke, al ovi im, sad, ne daju da pobegnu.

– Dosadilo im da beže, po Bosni, pa se sad vežbaju u jurišanju, – kaže ujak. – Sloboda traži da okrvaviš gaće!

– Ovo je sloboda jedino za Bega i za Frklju, – kaže deda. – Pod Nemcima je bilo lakše, bar me nije razumeo šta govorim. A onda, znalo se da su privremeno... A ovo čudo je došlo da ostane. Streljaju sinove-jedince, za primer! U Krivićima, prvog dana, osmoro uza zid, kod Štočne vage. Ako oceni da si kriv, ubija bez suda. Ubijaju i one koji bi mogli skriviti... U Čačku, Aca Buđoni svojeručno razbija glave o zid, u zatvoru. Posle ode na igranku. Videli mu, na odelu, tragove krvi i mozga!

– Nećemo imati milosti prema okupatoru i domaćim izdajnicima!

Tim je uzvikom Stanko Beg završio govor na ispraćaju nove grupe omladinaca upućenih na Sremski front.

Stric drhti od besa:

– Ko je ovde *okupator*, ko *domaći izdajnik*? Oni, i jedno i drugo! Ko je, još pre rata, špijunirao našu vojsku, i slao izveštaje u Moskvu? Oni, nisam ja! Ko je u ovom ratu ginuo za interese strane sile, ko je vikao na streljanjima: „Živeo Staljin!”? Oni, a ne mi! Ko, uz pomoć američkih aviona i ruskih tenkova, sad osvaja Srbiju, ko je i okupator, i strani plaćenik, ko služi i komunizmu i kapitalizmu, i Staljinu i Čerčilu? Ko bi prodao rođenu majku, da se dograbi vlasti? I sad su oni rodoljubi, a ja izdao! Koga sam izdao?

Majka je prestrašena:

– Samo laj, pa kad ti zakucaju na prozor...

Ujak, posle dužeg ćutanja:

– ljudi, mi moramo, barem između sebe, govoriti ono što osećamo i mislimo... Ako budemo ćutali, mi ćemo poludeti.

Otkako se desilo *ono sa Čedom Simićem* majka bi, kad bi mogla, svima u kući iglom i koncem zašila usta.

Simić je star čovek, kafedžija, solunac, držao je kafanu i bakalnicu. Demokrata, vodio kampanju protiv Stojadinovića, za vreme rata bio po strani, pomalo pomagao četnike. Jedne noći, oko Božića, pred dobrim poznanicima, u svojoj kafani, rekao: „Mnogima sam video leđa, pa ću i ovima.”

Samo to. I to je bilo dovoljno.

Iste noći, predzoru, odveli ga i pretukli. Posle nekoliko dana, pustili ga.

Deda ga video u nedelju, u crkvi. Pljuje krv, nije nizašta. I kafanu mu zatvorili. Preko vrata udarili dve unakrsne daske. Na jednoj, latiničkim slovima, piše NARODNI NEPRIJATELJ!

– Jadan čovek, – kaže deda. – Sam je sebi ispao najveći neprijatelj. Šta mu je to trebalo? A dobar je bio s narodom, svakom je hteo da učini.

– Samo mu vaga nije valjala, – jedvačujno će baba-Stevanka.

U dućanu *Simić i Sin* zakinuli joj, pre rata, na vuni, pa ne može da zaboravi.

Sveta Kurjak vratio se sa fronta, ranilo ga u nogu. Godine 1941. on je, prvi, oblepio opštinu i kafanu parolama protiv Nemaca, i pozivom na ustanak. Posle se otkrilo da je član SKOJ-a, samo nije disciplinovan. I na mobilizaciju se odazvao prvi.

– To nije rat, to je klanica. Nemci se povlače, a Koča i Peko im ne daju da umaknu jevtino. Rešili da kazne i njih, i srpski narod, o istom trošku. Zašto nas kažnjavaju? Zato što im se nismo priključili, tamo, u Bosni! Sad se računa jedino gde su oni bili, i samo ono, što su tamo radili. Zaželela se gerila fronta, da vidi kako to izgleda, pa napravili manevre, ali s pravim mecima. Nemci uzmiču, a od nas se brane ko od podrepnih muva. Tako nas i ubijaju, po deset odjednom. Zavučesh se u udubinu između dve kukuruzne vrste, zakloniš se iza duleka, i čekaš, šta će ti prvo pasti na glavu – granata, bomba ili nečija presečena ruka... I to se zove oslobađanje otadžbine!

Dok je govorio, svi su se, prestrašeni, ćutke, udaljili. Jedino je deda do kraja saslušao priču.

Iz Beograda se vratio Sima Potkivač:

– Ispred crkve Svetog Marka poređani sanduci, ofarbani u crno, čamovi. Ko snoplje posle žetve, sve do Pošte. Predveče, dovoze izginule sa fronta. I onda jave, depešom, u opštinu. Nesrećni roditelj, čim čuje, smesta u Beograd. Po selima se već zna gde se, u Beogradu, izdaju leševi. Gledao sam, ide od sanduka do sanduka, zagleda ceduljice, traži svoje dete. Kad nađe, prekrsti se, zametne sanduk na leđa, pa pravo na stanicu! Uprti mrtvo dete ko gavran pile, ne gleda kud gazi, i kad bi gledao nikog ne bi video, i opet stigne kud treba, na uski kolosek. Ako nema mesta u furgonu, on zabaci kovčeg na krov vagona, priveže konopcima, pa uđe u isti vagon. I tako, sa mrtvim sinom, kući! Suzu da pusti, obraz bi mu progoreo: zato i ne plače... Kako sve ono izdrži, kako mu srce ne pukne? A ovi ovde, posle, drže govore. Pao za slobodu otadžbine. Pao, da se Tito dokaže u borbi! Tri godine su Nemci jurili njih, a sad, kad Nemci sami beže u Nemačku, sad ovi trče za Nemcima, da pokažu, čija je vlast.

– Crni Čerčil, šta napravi, – kaže baba-Stevanka.

Ujak izvlači zaključke iz dosadašnjeg razvoja događaja:

– Mi smo, Srbi, budale, svak će nas na kraju izdati i ostaviti, mi ne znamo gde smo i s kim smo, u kakvom svetu živimo! *Naš Kralj, naša vojska, naše ikone i naši svetitelji* – mislimo, svakom je to važno i sveto, kao što je nama sveto. Čerčil je bezbožnik, kao i komunisti, samo što manje priča protiv Boga i religije, a mi, mi s njim uhvatili veru. Mi smo mislili da se zna šta je šta, da je sve jasno kao dan. A ono, što je bilo najjasnije, ispade najnejasnije. Naš najverniji oficir danas se proglašava za izdajnika. O našoj vojsci danas svak priča šta ga je volja, a zašto? Zato što je to seljačka vojska, glupa i nasamarena, kao i mi, koji smo je pomagali. Optužuju, eto, one bradate lenštine, da su sarađivale s okupatorom, i kako je počelo, još će im to dokazati. One su šurovale sa svim nesrećama sveta, pa su tako, ne znajući, i sa Švabama došle u vezu. Tukli se protiv partizana, a nisu znali da Tito, jedini, ima ovlašćenje da spasava državu,

da je brani od okupatora. I sad, kad se sve poremetilo i pomešalo, zna se ko ima da plati: budale, ko bi drugi?

Stric, prstima, nabraja činjenice koje je nemoguće složiti u razumljivu celinu:

– Engleska je kraljevina, i naša država je kraljevina, četnici su bili za svog Kralja, i za Englesku, i sad je Čerčil protiv našeg Kralja i naše kraljevine, a za koga? – za Staljina i za Tita! I još tvrde da je Draža, kao ministar Vlade koja je sedela u Londonu, saradivao sa Nemcima! To, kad se poređa jedno za drugim, izlazi blesavo i neverovatno, to pas s maslom ne bi mogao progutati, a eto, mi o tome raspravljamo, ko zna, jeste da je nemoguće, ali možda je i tačno! Štoga se danas kaže protiv četnika, prima se, prolazi: kad objave lešinarima da se može i sme, onda i zec vadi onu stvar, da te zapiša! A optuženi se razbežali, zavukli se pod zemlju, niko ne sme usta da otvori, kamoli da se brani. Valjda ni sami više ne znaju kud su pošli, šta su hteli, gde su bili, ni šta su radili. Saradivali s Nemcima, koje su mrzeli ko i svaki normalan čovek, i izdali Srbiju, zbog koje su otišli u šumu!...

– To je, – kaže deda, – kad Bog baci prokletstvo na jedan narod... Taman prođe jedno ropstvo, počinje novo. I još zažalimo za zlom koje se završilo. I uvek nam je neko drugi kriv, za ono u šta smo upali. Kad su to nama Englezi obećali večno prijateljstvo, gde? Car gleda u cara, kralj u kralja, a za sitnu ribu zna se gde joj je mesto!

– Sve je tako, – kaže otac, – al da će i ovo dopustiti!...

– Mi smo ovo dopustili, – viče stric. – Kad ono Martinović osudi Bega i Frklju na streljanje, mi potrči u Štab, moli i kumi, spasavaj život lopovima! Te ludi su, te sirotinja, te zatrovali ga komunizmom dok je radio u rudniku, te onaj drugi je glup, ne zna s kim se uvatio, a onda, nećeš ubiti čoveka za ono što misli. Garantovavimo, glavom, za obojicu, i Martinović ih pusti. Jeste, psovao je oca i majku, i njima i nama, ali ih pusti... A Beg, sad, kad uhvati više četnika, isprobava kroz koliko glava može da prođe jedan metak.

Otac potvrdno klima glavom:

– Nismo se spremali za ovo, srljali smo ko guske u maglu...

Stric, i dalje besan:

– Pametan čovek se razlikuje od budale po tome što misli na sve, i misli na vreme.

Deda, za sebe:

– Ovo je kao kuga, kad joj dođe vreme mora da se istutnji...

Ujak se tužno, s visine, smeška:

– Tek je počelo, još se oni spremaju, raspoređuju snage, prave planove. U svakom selu treba da nameste trojicu: dvojicu javnih, i jednog tajnog. Trojica naoružanih, protiv trista golorukih, zna se ko je jači. Oni su oslobodioci, a mi smo izdajnici, monarhisti, niko u Evropi ne da za nas šuplju paru...

– Ako im je ovo sloboda, šta im je ropstvo? – pita stric.

– Dok jednom ne smrkne, drugom ne svane, – kaže ujak.

– Takav nam je raspored, – računa deda, – petsto godina, pa malo predahneš i skupiš snagu, pa opet petsto godina.

– Izgubili smo rat, sad ima da ćutimo, – kaže ujak.

– Kakav rat, kad puške nisam opalio?

– U tome i jeste stvar, što nismo pucali! U ratu moraš ratovati! Kad pucaš, možeš pobediti, možeš izgubiti; kad ne pucaš, sigurno ćeš izgubiti... Nismo mi Švajcarska, ili Turska, pa da ti i nemešanje u nešto računaju.

– Lako je sad biti pametan, – kaže stric, pokunjen.

Kao da su zalutali u sopstvene kuće, kao da su se probudili na mestu na kojem nisu zaspali. Niko ih ne pita šta hoće, šta neće. Pustili ih, da se iznutra jedu, da se polako umanjuju i nestaju. Selo je osuđeno na smrt, a osuda mu, čak, nije ni saopštena. Ona je donesena

prećutno, ostalo je prepušteno vremenu. Rešeno je, negde, da se na seljake ne obraća pažnja. I oni su zanemeli, ukočili se, u očekivanju najgoreg. Sve što su bili, sve u šta su verovali, sve im je uzaludno. Ovaj rat je pregazio njihovu istinu: nepotrebna i nemoćna, istina njihovog postojanja krije se u zanemelosti.

– Čerčil se odrekao Kralja, Kralj se odrekao četnika, a četnici se odrekli pameti, – kaže deda. – Pozverinjali, ubijaju više nego ikad.

Kad oznaši otkriju jataka, pobiju mu sve u kući, a kuću zapale. Za opomenu.

Život se, i sam, priklanja pobednicima.

– Život voli jake i najjače, kakvu god zastavu nosili, – kaže deda. – Pobednici mu krče puteve kroz vek, oni znaju šta hoće, žilavi su i nepopustljivi, i zbog toga se sve povija za njima. Život živi sa pobednicima, a sa pobeđenima čmava i broji dane, suši se i nestaje. Kad ništa ne radiš, kad sediš i čekaš, jedino ćeš smrt dočekati...

– Dobro je, dok nas ne diraju, – teši ga baba-Stevanka.

– Nemaju, zasad, vremena za nas... Ne znaju ni sami, nisu još smislili, s koje strane i kako. Malo otkupom, malo potkupom, već je počelo. Odnekle, ne mora ni da preuzima neke posebne mere. Dovoljno je da nas drže ovako, odgurnute u zapećak. Ne trebaš mu nizašta, ne vidi te i ne čuje te, budi gde si, za drugo nisi. Trpe te, dođeš kao tuđin u svojoj državi.

– Ko nam je kriv, kad nećemo, – kaže stric.

– Nije da nećemo: ne možemo! Ne moraš, kod njih, ni raditi bogzna šta, glavno je da duvaš u istu tikvu, da pričaš... A ko od nas ume ono, i onako, da priča? Ti kako zineš, odmah se vidi da s onim nemaš nikakve veze.

– Ko je slab, i vrabac ga ključne, – kaže ujak.

– Nismo mi slabi, mi smo izdani, – dobacuje stric.

– A izdali su nas zato što smo bili slabi... Udavili su nas na spavanju...

– Dok su se oni borili, mi smo spavali, i sad, ko nam je kriv?

Deda podiže glas:

– Koja borba, čija borba? Nikakvu borbu mi od njih nismo tražili! Niko ništa od njih nije tražio... Neću ni oslobođenje, ako su oni oslobodioci!

– Baš su tebe pitali, hoćeš li ili nećeš...

Tri dana i tri noći peče se rakija, bez gašenja vatre ispod kazana. Ujak prorokuje:

– Uživajte još malo, ovo nam je poslednje pečenje rakije! Od iduće jeseni i kazani će u komunu. Pokupiš šljive i predaš, na dalju upotrebu. Nema kod njih *moje* i *tvoje*, kod njih je sve svačije i ničije! Prvo na jednu gomilu, pa posle dele: *komu nešto, komu ništa!* Zato se i zovu *komuništi*.

– Ćuti, jezik pregrizao, – kori ga baba-Stevanka.

Deda kaže da je sve ovo opisano u starim knjigama.

– Tamo piše da će se *smrknuti sa Istoka*.

– Ovako je kad Bog kažnjava, – mrmlja baba-Stevanka. – Bije, da ti srce otpadne.

Odrasli ljudi, a nemoćni, kao deca. Njihova nemoć je skaredna.

ČETVRTA GLAVA

(Zahvaljujući meni, seljaci prepoznaju izdajicu; slučajna hrabrost i nesvesna sloboda; recitovanje u Osnovnoj školi i u Gimnaziji; podvig kojim sam s vremenom prestao da se ponosim)

Spremamo Svetosavsku priredbu. Još ove godine, pa će je ukinuti. Delovođa Kostić često svraća kod učiteljice, prenosi joj nečije savete i uputstva. Učiteljica je zbunjena, krši prste, plaši se da nešto ne pogreši. Kostić kaže da je sve kao i ranijih godina, sem što treba povesti računa o *novim momentima*. Stvar i jeste u tome, u *novim momentima*... Kad bi mene upitala u čemu je promena, mogao bih joj dosta dobro objasniti. Moj ne pada napamet da me pita, a jede se, kao Mesec. Delovođa joj je doneo list iz nekih novina, sa člankom u gornjem levom uglu, na tri stupca, pod naslovom *Kako dalje?* Pročitaj, i sve će ti biti jasno, rekao je. Ona je celo popodne čitala, a mi smo galamili i bacali papirne aviončiće. Naposletku je nemoćno raširila ruke, odgurnula list na rub stola, i rekla, za sebe:

– Ja ovde ništa ne razumem...

Članak je ostao na stolu, kao jedna od onih stvari koje se oture zato što nizašta ne mogu poslužiti, a opet, ne smeju se baciti... Ja sam, sutradan, bio redar. Iskoristio sam veliki odmor, i članak pažljivo pročitao. Neke reči nisam razumeo, ali suštinu jesam. Evo je.

Slavljenje Svetog Save bi, prema piscu članka, trebalo osavremeniti i usaglasiti sa dubokim promenama do kojih je došlo u toku NOB-a. Rastko Nemanjić nije nikakav svetac, kako nam ga popovska propaganda uporno predstavlja! Crkva i Država su zloupotrebile njegovo ime zarad sprovođenja svojih sumnjivih planova i težnji. Moramo ga vratiti istoriji, u kojoj je delovao kao državnik i putujući diplomata jednog feudalnog dvora, opunomoćeni izaslanik pred višim crkvenim vlastima u Konstantinopolju, birokrata koji piše manastirske pravilnike. Njegovo posvećenje, i uopšte, *distribuciju oreola* u okviru nemanjićske dinastije, *treba gledati* u datom istorijskom i društvenom kontekstu, u perspektivi združenih napora na učvršćivanju jedne dinastije, i ideologije na kojoj je počivala. Nemamo nikakvog razloga da i dalje negujemo kult koji je srpska buržoazija podgrevala zbog svojih sebičnih interesa, i nametala ga drugima kako bi prokrčila put za širenje svog političkog i ekonomskog uticaja!

Zato bi, već od iduće godine, valjalo razmisliti o usaglašavanju ove i njoj sličnih svečanosti sa tekovinama naše borbe, i društvenim idealima kojima smo rukovođeni. Treba menjati ne samo formu, nego i sadržaj mnogih svetkovina, a tamo, gde to bude neophodno, i ukinuti štošta što je preživelo! U budućnost se ne može napredovati sa teretom prošlosti na leđima... Tu su, najzad, toliki datumi, događaji i imena iz NOB-a, koje valja dostojno obeležiti; uvođenjem novih praznika i prigodnih svečanosti odživelili običaji će sami od sebe otpadati. Prosvetni radnici su dužni da o svemu ovome blagovremeno porazmisle, a tamo, gde bude nedoumica, da zatraže pomoć od društveno-političkih snaga u svojoj sredini.

Jedina takva snaga, u našoj sredini, jeste delovođa Kostić! Braca Frklja dobio je zadatak da organizuje Sindikalno veće u Krivićima, a Stanko Beg ne voli da se meša u teorijska pitanja. Delovođa je nastupio više po sili položaja i po službenoj dužnosti, nego vođen čvrstim i do kraja razrađenim uverenjima. Naviknut da služi, on je preneo direktivu; pošto mu ni samom nije bilo jasno šta konkretno treba preduzeti, odluku je prepustio učiteljici. Izgledao je zabrinut i ljut: dovoljno da se i učiteljica uplaši i otvori četvore oči. Prevelika budnost ju je, međutim,

više izbezumljivala i kočila, nego što joj je pomagala da postupi onako kako se od nje očekuje. Tako se Dan Svetog Save, ove godine, unapred pretvorio u veliku i nejasnu opasnost, u ispit pun zamki koje delovođa nije mogao, a članak iz novina nije hteo da imenuje.

U jednom času, pobojavao sam se da će mi propasti obe recitacije, koje sam još u oktobru počeo uvežbavati. Prva se zove *Heroji krsta*, druga *Izdajici*. Pročitavši članak, zaključio sam da je upravo prva recitacija u raskoraku sa uputstvima koje je vlast predočila učiteljici, te da će je ona, ako samo malo razmisli, izbaciti iz programa: u njoj se slave stradalnici za hrišćansku veru, od Svetog Save do Đorđa Kratovca... Srećom, učiteljica je, kao cenzor, bila manje pronicljiva od mene; jedino je himnu *Bože pravde* zamenila sa *Hej, Sloveni!* Činilo joj se da se proslava, bez svojih deklamacija, ne može ni zamisliti, ni izvesti. Učinak, koji je proizvela druga pesma, svakako nije mogla predvideti, a meni se čini da ni po završetku priredbe nije bila svesna onoga što se dogodilo.

Priredba je počela u sumrak. U školskom dvorištu se stezao zamrznut sneg. Učionicu su osvetlili sa tri karbituše, koje su podmuklo šištale.

Najpre je učiteljica održala kratku uvodnu reč o *Rastku Nemanjiću*. Bila je vrlo neraspoložena, gotovo da se ljutila na Svetog Savu, onako kako se ljutimo na inače dobre ljude koji nas, iz neznanja ili gluposti, dovode u nepriliku. Ne možemo im, jasno i glasno, ništa zameriti, imaju pravo da budu tu gde su, a ovamo, i sebi i drugima zagorčavaju život! Mislim da je, u sebi, proklinjala dan kad se Sveti Sava rodio, i dan kad se zamonašio, i, naročito, dan kad je proglašen za školsku slavu. Ako već ne može onako kako se do rata radilo, što ga uopšte potežu, i zašto se s njim natežu? Neka ga sasvim izbace iz škole, a nju, jadnicu, nek ostave na miru...

Zatim sam, kao prvi deklamator, nastupio ja. Govorio sam *Heroje krsta*. Mnogo godina docnije razumeću, prelistavajući jedan zbornik, da je tu pesmu napisao Vojislav Ilić Mladi; onda mi se to činilo nevažno. Pošto mi se pesma sviđala, zamišljao sam da sam i njen tvorac, a ne samo recitator. Među junake Hristove vere, i stradalnike za krst časni i slobodu zlatnu, ubrojan je i Sveti Sava, *uzvišeni mirotvorac i narodni prosvetitelj*. *On staje s krstom međ dva svoja zavađena krvno brata, i noževe oštre njine u korice natrag vrće...* Kako je to moćno viđeno, kako snažno rečeno! Široki stihovi, protežu se preko cele stranice, s kraja na kraj naše teške i slavne istorije... Pesa se može recitovati sve slog po slog, slogovi marširaju kao vojnici, i recitovanje dođe kao upravljanje vojnom paradom. Nižu se strofe, kao četvororedovi, a ja, ponosan zbog ujednačenog nastupa svojih jedinica, likujem!

Pljesak, kojim sam na kraju bio zasut, ličio je na rušenje naherenog zida.

Uspeh koji sam doživeo sa drugom pesmom – govorio sam je na kraju programa – nisam očekivao, a ako ćemo pravo, ni zaslužio. On je došao sticajem izuzetnih okolnosti. Pesa *Izdajici* Jovana Jovanovića Zmaja uvrštena je u program kao rodoljubiva, a izokrenula se u pravu političku diverziju. Ona počinje stihom *Svakajž ptica u svom jat*, a završava proklinjanjem onoga koji je okrenuo leđa svom jat. (Reč *svakajž* dugo mi je bila nejasna; pitao sam se, čemu ono *jž*?). Zmaj, dakle, šiba otpadnike i odrode, koji su se priklonili neprijateljima svog naroda... Od deklamatora se očekuje da izrazi prezir i gnev: izdajica je moralna nakaza, i svaki stih mu se dobacuje odozgo, s visine, da bi ga lupio u glavu, i smrskao ga, kao gnjidu!

Ta brzonoga, brzopotezna pesma složena je tako da se stihovi prepliću i ukrštaju kao munje, i recitator mora stalno potrkivati, da bi ih sustigao. Na kraju svake strofe tresne grom – refren, koji se izdajici obraća uvek istim pitanjem: *A ti, šta ti radiš, s kim si se ti udružio?* On, razume se, na to pitanje nema odgovora. Da bi pojačao silinu svog prezira, recitator se može poslužiti i rukom, naročito pri govorenju pripeva. Pobornica doživljenog predstavljanja poezije, učiteljica je to od mene izrekom tražila: recitovanje bez gestikulacije za nju je glupo i

besmisleno mrmljanje! Pri prvom, probnom iščitavanju pesme objasnila mi je da je njena srž u poviku *Izdajice, sram te bilo!*, i da tu moram znatno podići glas, uz primereni pokret desne ruke.

– Ti se obraćaš nekom ko stoji tu, pred tobom, ti govoriš samo njemu, niko te se drugi u publici ne tiče! Ti svakim stihom prikivaš izdajicu za stub srama!

Na probama, to je išlo bez većih teškoća; na priredbi, dogodilo se nešto što niko nije predvideo, ni hteo. Optužujući zamah kažiprsta, bezbroj puta ponovljen pred praznom prostorijom, u dupke punoj učionici dobio je neočekivanu konkretnost. Dok sam na probama uprazno ubadao vazduh, sad je ispalo da se neprestano obraćam Stanku Begu, novoustoličenom predsedniku sela! On je sedeo usred prvog reda, tačno naspram mene: kao prvoj ličnosti sela, i uvaženom gostu, dali su mu pletenu stolicu, onu koja se iz ostave iznosi jedino kad dođe školski nadzornik. I tako sam, izgovarajući Zmajevu rodoljubivu optužnicu, uporno ciljao u njegovo čelo, onako kako Zevs, sa Olimpa, baca svoje munje. S obzirom na osnovnu zamisao i postavku te tačke programa, sve i da sam hteo, ne bih ga mogao promašiti. Scenario je bio Zmajev, režija đavolova, a ja sam bio slepi glumac u komediji zabune, preko koje umetnost nadoknađuje ono što prethodno život, proknjiži kao tragični, nenadoknativ gubitak:

A ti svisni od sramote,
izdajico, ne bilo te!

Celog života taj mi se događaj vrti u sećanju, i sad, dok ga opisujem, nije mi sasvim jasno o čemu govorim: o recitaciji, o onome što se zbilo kad je priredba završena, ili o naknadnim razmišljanjima i osećanjima, koja su išla od uobraženog ponosa, do kajanja i stida...

Izdajice, sram te bilo! Stanko Beg me blagonaklono sluša, on ni u šta ne sumnja, kao što i ja izvodim svoju tačku čista srca, bez ijedne primisli. Po onome što sam shvatio čitajući članak iz novina, jedino su *Heroji krsta* mogli odjeknuti neprimereno. Tamo se slave mučenici hrišćanske, pravoslavne crkve, a naši oslobodioci nisu naklonjeni ni veri, ni crkvi, pa bi se ono, što se obično govori o Turcima i Agarjanima, moglo, donekle, primeniti, i na njih... To je ono što im se govori iza leđa, a oni to ne slušaju i ne čuju, pa ipak... Beg je moju prvu recitaciju pratio s izrazom zamišljene odsutnosti, ne pokazujući ni zadovoljstvo, ni neko vidnije neraspoloženje. Kao da je bio spreman na nešto mnogo gore, pa je ovo, što je došlo, primio s olakšanjem...

Posle je izveden jedan čin iz *Jazavca pred sudom*. Naslovna uloga je poverena učiteljičinom mačoru, koji je svoj zadatak obavio nestrpljivo, bez uživljanja i razumevanja. Kad ga je David izvadio iz džaka, on se stušio preko bine i skočio Begu u krilo, da zatim, u dva skoka, kroz otškrinut prozor izleti u dvorište, i ceo sledeći dan provede u šupi za drva... U nastavku komada, kad god bi se pomenuo vinovnik drame, i David i Sudac su pokazivali na izgužvan prazan džak srozan pokraj katedre.

Mačorov ispad su prisutni propratili smehom i pljeskanjem: kao da se iz samog njihovog života nešto ritnulo i projurilo kroz sobu.

Po onome, što sam mogao zapaziti ispod oka, pesma o izdajici se Begu već od naslova svidela. I danas ga vidim kako, pretvoren u oko i uho, guta svaku reč, ne primećujući kako se ruka zanesenog recitatora tužilački ispruža prema *njemu, njegovoj glavi, njegovom kačketu*, spuštajući, istovremeno, i samu zamisao pesme sa neba na zemlju, vezujući reči davno umrlog pesnika za tlo, dajući im do bola konkretno, živo značenje! Pošto ni Beg, ni ja, ne uviđamo kakva nam je zamka nameštena, mi u toj crnoj komediji učestvujemo sa dečjom predanošću i otvorenošću. Proklet bio ko zlo pomislio!

A ti ližeš tuđe biče,

izdajico, nesretniče!

U jednom času, u publici se osetilo meškoljenje, nalik na val snažnog i ubrzanog disanja. Video sam kako nekima svetlucaju oči, i kako im se preko lica razlivaju obazrivi osmesi. Ponet recitovanjem, ja u tom, jedvačujnom žamoru ne nalazim ništa neobično: pesma je naišla na dobar prijem, moja recitacija je uspeła! Mukla plima odobravanja podstiče moj izvođački žar, i kažiprst se sve žustrije sručuje na štit Begovog kačketa. Počeo sam uz svaki stih bosti vazduh, stojim iznad Bega onako kako sudije stoje iznad oborenih boksera, odbrojavam do deset, do dvadeset, Beg ne shvata da je bačen na pleća, pa i ne pokušava da se pridigne i uzvrat pesnicom, kao što ni meni ne pada napamet da objavim nokaut i da siđem sa bine... Kako bi on i pomislio da ima neke veze sa izdajstvom i izdajicama? Oni koji bi ga mogli optužiti za izdaju ili su mrtvi, ili se kriju po šumama, ili su pobešli u beli svet, ako već nisu tu, oko njega, zauvek učutkani: ono što misle, to i od sebe kriju, to ni u snu ne govore, a evo, odjednom, upravo *to* slušaju, nasred sela; tajni šapat je prešao u grmljavinu, nemoguće se pokazuje kao moguće! Disanje seljaka je sve šumnije, kao da je oštar januarski vazduh sa svih strana provalio u učionicu, pročistio pluća, osvežio glave, provetrio lobanje!

Leka Crni je, sutradan, stalno ponavljao:

– Mili Bože, da mu i ono neko rekne, da i ono čujemo i doživimo!

Ja izvodim jedan od podviga svog života, a svoje hrabrosti nimalo nisam svestan, niti imam blagu predstavu o opasnosti koju, mlataranjem desne ruke, u isti mah izazivam i otklanjam... Po treći put pesma kreće iz početka, i razigrana kao gorski potočić, hita ka završnom stihu, da s njim jekne kao krik iz duše celog naroda, kao suština onoga što prost svet oseća i misli o novim vlastodršcima. *Izdajice, sram te bilo!* Stanko Beg je zastupnik nečega što je svakome, tu, daleko i tuđe, on je otpadnik koji se mora trpeti, a opet, u ovim mesecima pometnje i straha, niko ga još ne nazva izdajicom, ne samo iz straha, već i stoga što mnogi ni sa sobom nisu načisto šta su, i gde su. Posle onog proglašaja, kojim je Kralj naredio svojoj vojsci da se stavi pod komandu Maršala Tita, junačkog sina, merila za određivanje izdajstva i vernosti sasvim su se poremetila: mesto koje, na lestvici izdaje, zauzima Stanko Beg odveć je nisko i jadno, da bi iko na nj obraćao preveliku pažnju...

Izdajico, kamžti duše?

Jedino je pesma u stanju da zapazi i razotkrije to mesto, i da celom selu objavi ono što mu je odavno jasno, a o čemu se, u opštem zamuknuću, više ne misli. Jedino pesma nepogrešivo zna ko je ko i šta je šta: ona je napisana za sve moguće slučajeve izdaje. Pogled mi se zaustavlja na Leki Crnom čije se lice očajnički mršti. Zar je moguće da mu se moja recitacija ne dopada?

Sutradan mi je rekao da je, onim mrštenjem, sprečavao provalu smeha.

Recitacija, srećom, stiže do poslednjeg stiha, do ubistvenog kreščenda *Ne bilo te!* i Stanko Beg se pridružuje pljesku oduševljene publike, ne pomišljajući da bi umetnost mogla imati neke veze sa sadašnjim prilikama u Srbiji, a još manje da bi se njegovoj ulozi u zavodjenju tih prilika mogla izreći neka zamerka. On, *izdajica?* Sa godinama, on će i sam početi uviđati *greške i zablude*, upoznaće mnoge nedoumice i proći kroz svakojaka razočaranja; po odlasku u penziju, 1966, i samog će vrhovnika optuživati za nedoslednost i izdajstvo – dakako, pred pouzdanim drugovima, takođe penzionerima; svemu i svakome će naći pokoju manu, svakome utvrditi neoprostivu grešku. Jedino sebi nikad ništa neće zameriti, ni pristati da deli ma i trunku odgovornosti za divlji početak i neslavan ishod velikog poduhvata! On je Pokretu prišao iz čistih i časnih pobuda, a što se sve okrenulo naopačke, nije njegova krivica...

U trenutku dok pljeska mojoj recitaciji o izdajici, Stanko Beg bez dvoumljenja zna ko to zvanje u Srbiji pre svih zasluđuje. To je general Mihailović, i njegova banda; oko njih se, ovih dana, u Bosni, steže obruč. Oni, nažalost, i dalje imaju potuljenih simpatizera, naročito po selima. Najpametnije je ne obraćati pažnju na njih. Dok ćute, i dok ništa ne preduzimaju, njih kao i da nema. Veću štetu ne mogu naneti. I ovde, u okolini, kriju se neke grupice, zimuju po livadama i bačijama. O njima se nema šta pričati, to valja tamaniti, kao gamad. On je lično likvidirao dvojicu, i o tome je pričao ujaku, veselo i prijateljski, kao da su istomišljenici. Ujak je, naravno, razumeo poruku koja se krila iza tog raspoloženog hvalisanja. Ona je glasila otprilike ovako: „Ako hoćeš s mirom i pošteno, ništa se ne boj, ja ti stojim dobar, a ako mrdneš, znaš šta te čeka!”

Na tu dvojicu naleteo je kao vođa patrole, u samom podnožju Ostrvice, na Đurđevdan. Zatekao ih je za doručkom. Oružje su bili odložili podalje od sebe, uz bukvu.

– Jednog sam rafalom srubio, od čela do pupka, a drugog zakačih po butinama. Kako su jeli, tako se, obojica, svališe na leđa. Pridem: svaki drži komad leba u ruci, umesto bombe. Onaj levo izdiše, gleda me i ne može da veruje; i izdahnu sve tako, čudeći se. Onaj drugi, ranjeni, drhti kao prut. Nisam hteo da trošim metke, njega sam bakandžama u glavu, kao guju.

Tako naš Beg s izdajnicima: savesno i bez milosti. Savest mu mirna, pa se još i hvali. Slobodan čovek, niti krije ono što misli, ni ono što čini.

– Za svaku pohvalu, – iznosi Beg svoj utisak pred ponosnom učiteljicom. Moj pao kamen sa srca, samo što se ne zaplače.

Beg zatim seda u džip i juri u Kriviće: ima zakazan sastanak.

Oko mene, slavlje.

Zajapureni seljaci grću sa svih strana, tapšu me po ramenima, miluju me po glavi, guraju mi sitninu i bombone u džep.

– Alal majci koja te rodila, – viče Leka Crni, a suze mu svetlucaju iz radosnog pogleda. – *Onako* mu sve reći!

I ujak, umesto mene, prima deo čestitki. Neki misle da me je on *naučio*.

Leka Crni viče:

– Narode, ajde u kafanu, *ja* čaščavam. Ovo treba da se zapamti: godine će proći, a ovako nešto nećete videti ni čuti. Pobeže lopov, a? Kao, nije razumeo! Ne sme nikom u oči da pogleda. Trči u Komitet, da podnese izveštaj. Da sam mu *ja* ono rekao, pištolj bi potegao. A na dete ne sme, nije dete krivo što u knjizi onako piše!

U kafani, na sve strane, kucanje čokanjima. Leka Crni mi donosi flašicu krahera; dok pijem, gleda me ushićeno.

– A ti ćeš, srećo moja, sad opet ono isto, ovde, za nas.

Onda rasprema čaše i pepeljare, spaja dva astala nasred kafane, hvata me ispod pazuha i podiže na novi podijum. Ispred „bine” stavljaju praznu stolicu, da bih imao u šta upirati kažiprst. Na toj stolici svi zamišljaju Stanka Bega: oči im sijaju, likuju nad uhvaćenom izdajicom. Važno je da mu je to rečeno, važno je da se zna ko je ko i šta je šta, da ne misli kako se ne zna... Kad se kaže kako se šta zove, već je upola lakše...

Što se mene tiče, koliko sam ponosan, toliko sam i postidjen. Ja ovoliko hvalu nikako ne zasluđujem: sa jasnim znanjem i sa punom svešću, nikad se na ovo ne bih usudio. Prvo, ne bih se setio; a ako bih se setio, ne bih imao hrabrosti. A možda hrabrost i jeste upravo to, što sam ja izveo, što mi se dogodilo: spoj neznanja, lude slučajnosti i srećnog sticaja okolnosti! Možda se sloboda rađa iz dečje nepromišljenosti? Kad se dobro razmisli, hrabrost je glupa, a sloboda preskupa, neisplativa. Zato se one i pojavljuju u nepredviđenim okolnostima, najčešće pod drugim imenom, nagoneći čoveka da, za časak, sebe prevaziđe, da bude ono što nije. Hrabri smo kad nam nije do hrabrosti, i slobodi služimo kad ne mislimo o onome što činimo.

Prolaziće godine. Podvig izveden na Svetosavskoj priredbi iščeznuće iz sećanja posmatrača, ali ne i iz sećanja onoga koji ga je izveo. Svi ćemo se, polako, navikavati na nove prilike, a i vlast će se, u ponečemu, pokazati popustljiva i uviđavna prema svojim podanicima. Prvobitno rđavo raspoloženje će se, i na jednoj i na drugoj strani, ublažiti. U tom prilagođavanju, svako će imati svoju meru, svoju neprekoračivu granicu samoporicanja. Moju će meru, pored ostalog, određivati i sećanje na odjek što ga je, u publici, izazvala Zmajeva pesma „Izdajici”. Topao dah polupismenih seljaka, koji me je one večeri uzdigao od zemlje, izraz olakšanja i zahvalnosti, tako vidljiv u njihovim pogledima, pamtiću i pronositi u svim lutanjima i posrtanjima. Sve se daje zaboraviti, sem onog što je bilo na početku.

... Evo me u Gimnaziji, dve-tri godine kasnije. Program školskih svečanosti bitno je različit od onog koji se izvodio u seoskoj Osnovnoj školi. Svetog Savu niko ne spominje, kao da ga na svetu nije bilo. Proslavlja se Dan Republike, i Dan mladosti. Za recitovanje mi je dodeljena pesma *Titov Naprijed*; te usiljene, džombave stihove (naknadno zapažanje!) izgovaram sa velikom uverljivošću. Što se ubeđenosti tiče, ona se podrazumeva. Niko ne pretpostavlja da bih mogao imati kakvih rezervi, ni da me, ponekad, spopadaju nelagodna sećanja. A dovoljno je da pomislim na dedu, ili Leku Crnog, ili strica, pa da se osetim kao uljez na *njihovoj* proslavi. Što se tiče priredbe na kojoj sam zgromio Stanka Bega, kamo lepe sreće da je nikad nije bilo! Uzdigao sam *heroje krsta*, ružio *izdajicu*; a sad, sad govorim odu izdajici, sad slavim heroja nekrsta! Na stranu moralna nedoslednost, postoji tu jedan čisto tehnički nesklad: to, jedno s drugim, jedno posle drugog, ne ide! Ponos zbog sjajno primljene recitacije pretvorio se u gorku muku sećanja. Vlast se ukorenila, utvrdila svoje obrede. Nema vrdanja, niko se ne nada da je ovo, što je došlo, privremeno i nakratko... Hvala blagom Bogu da o onoj priredbi, i o seljačkom slavlju u kafani, nije ostalo nikakvog pisanog traga! Sve je u meni, ukršteno do neizdržljivosti...

Pa onda, skupljanje potpisa za pomilovanje našeg komandanta, poručnika Martinovića. To je bilo krajem 1945, sneg do ispod pazuha. Skupio sam oko sto potpisa. Ne sećam se ko je, i zašto, skupljanje potpisa poverio dečaćiću; valjda su mislili da je tako bezazlenije. I taman kad su smišljali kome i kako da uruče peticiju, dođe vest da je Martinović šteljan. Tek se tada uplašiše od onoga što su pokušali izvesti, i listove s potpisima zapališe. Čini mi se da su se u tom času probudili, i razumeli, s kim imaju posla. Dotle su držali da je to, što je došlo, jedna normalno rđava i opasna vlast; da se ona, ipak, sme ponizno moliti da poštedi život nižem oficiru koji je četiri godine spasavao ljude, koga god je mogao. Sva sreća te molba nije poslata, možda bi i istragu preduzeli, da utvrde ko ju je pokrenuo, a onda, i kako su skupljani potpisi. Ja sam, prosto, učestvovao u mobi; voleo sam da budem s odraslima; izgledalo je da se i ne može misliti drukčije; sad vidim da može... Inače, volim da recitujem, a recitujem ono što ljudi oko mene najradije slušaju. Onda je bila omiljena recitacija *Ko udara tako pozno*; danas se traži *Uz usku stazu planinsku, visoko*. Na raznim mestima, i u raznim vremenima, ukusi su različiti; ja sam isti.

Svačiju ocenu donekle prihvatam, sa svakim se sudom unekoliko slažem, ali to još ne znači da sam ičiji istinski istomišljenik. Ja sam ja: slušam, gledam, upoređujem. Volim dedu, prihvatam ono što priča, to mi je blisko zato što mi je on blizak; ovo, što se govori na proslavi Dana Republike, ovo mi je tuđe, mada... kad bi mi ležalo na srcu, i to bih mogao braniti. Vidim, kako bi se moglo. Teško je izići na kraj s tolikim protivrečnostima, pomiriti sve te nespojivosti... Blago onima koji su u svako vreme, i na svakom mestu, samo ono što su. Kod mene se svašta nakupilo i isprečilo; glasove, koji u meni odjekuju, uza svu dobru volju, nikad neću pomiriti: oni ne pristaju na pomirenje. I to se sad komeša i kuva, to što niko spolja ne vidi, i ne dopušta mi da se smirim, da budem sav sa sobom, u jednoj misli i na jednom mestu.

Hteo bih da napišem roman o nekom ko se otrgao od svih tih nerešivih suprotnosti, ali ih nije zaboravio. Moj junak mora biti nešto stariji od mene da bi ono, o čemu razmišlja, delovalo ubedljivije. Pustiću ga da luta po svetu, i da vodi dnevnik. Ni o čemu što gleda i što zna on ne sme imati konačno utvrđeno i nepromenljivo mišljenje. Da, to će biti moj dvojnik. On će misliti, disati i pisati umesto mene; živeće kako hoće, a ja, ovde, kako se može i mora.

PETA GLAVA

(Triput gora olista, a od ustanka ništa; svi na izbore za narodne odbore; ludaci zidaju Gimnaziju; ćutanje, kao stalna temperatura vazduha)

- Ovo gore nego pod Turcima, – šapuće deda.
- Samo da gora ozeleni, – preti Leka Crni.
- Nemoj sad, kad su dali amnestiju, – opominje ujak.

Leka ga gleda ispod oka: ne misli valjda ozbiljno?

- Koga Tito pomiluje, nikad glavu od govana ne opr... Znaš li ti šta je *amnestija*?

Niko i ne pokušava da odgovori, svakom je jasno da onaj koji je postavio pitanje jedini zna tačan odgovor.

– To ti je cement, da se celom narodu zabetoniraju usta. Šta je bilo, bilo je; odsad imaš da ćutiš i da slušaš šta ti se kaže!

- A šta drugo možemo?

Dugu i mučnu ćutnju prekida stric:

– Možemo da budemo ljudi bar pola dana, da se zna i da se pamti... a posle, nek rade šta oće!

- Sjaho Kurta da uzjaše Murta, – opet će deda.

– To preda mnom, i ni pred kim drugim, – savetuje ga baba-Stevanka. – Sloboda je za onog koji jaše, a ne za jahanog...

- Vi tako o našim oslobodiocima, – sprda se ujak.

– Još samo da mi neko objasni u čemu je razlika između okupacije i ovakvog oslobođenja?

- Pravu okupaciju izvodi strani zavojevač...

– A ovi su, kao, naši?

- Govore srpski, ne možeš reći...

– Ništa ja njih ne razumem, kao ni Nemce! Ne treba mi *njina* borba protiv okupatora, neću *njihovo* oslobođenje, više volim pravu okupaciju, nego *ovo*!

- To ti, a Čerčil i Tito više vole *ovo*!

– Kad sediš skrštenih ruku, i čekaš šta će biti, moraš primiti sve što dođe, – zaključuje ujak.

Primećujem i ja da je ova sloboda stroga, i na nekog ljuta. Niti nju ko voli, niti se ona raduje čemu.

– Da zažališ kad se setiš Nemaca, – tuguje deda, zagledan u predvečernju izmaglicu koja se uvlači u voćnjak. – Prođu jednom mesečno, u kamionu, u kafanu ne svraćaju, ne vire ti u dušu, oduzimaju kod koga nađu, ako dobro sakriješ patos ne raskopavaju, nemaju vremena, žuri im se. To je pravi okupator, zna da ga ne voliš i ne traži da ga voliš, ne traži ni da glasaš za njega, nema priče i nema zamajavanja, budi miran pa će te i on ostaviti na miru. Kulturna vojska, samo gleda ima li negde neka česma, kako stanu vade kalodont i peru zube...

- Još da su ostali kod kuće, i ja bih ih poštovao, – umeće stric.

– Ko da su oni krivi! Poteralo ih... To tako dođe, jednom u sto godina, ko čelama kad ruknu iz košnice, i dok ne obigraju selo, niko ih ne zaustavi. I opet su od *ovih* bili bolji. Dobro je govorio Đoka Jevtić: „ljudi božji, razumite jedno – okupacija je veliko zlo, a u zlu se treba

primiriti, i dobro promisliti, kud ćeš i šta ćeš...” A mi, ko guske u maglu, krenuli da pomažemo Engleskoj i Rusiji, da spasavamo Čerčila i Staljina. I lepo nam vratiše: jedan izdade, drugi nas usreći s komunizmom... Knez Pavle je znao šta radi, ali kako da iziđe na kraj s tolikim budalama! Videla žaba da se konj potkiva, pa digla nogu. I onda dođe Sotona, pokupi decu, ne umeju pušku da očiste, pa pravo pod nož. Svaka druga kuća crni barjak, a pijani Milovan „solunac” drži govore po daćama: „Oprali smo sramotu naše vojske iz 1941.” Lako je njemu, njegovo nije poginulo.

Zatvorila se mišolovka, nema mrdanja.

Sve do prošle jeseni, u Banjanima se krio potporučnik Miloš Višnjić. Imao je kanal za Austriju. Mesecima su mu odavde išli, razgovarali i planirali, utvrđivali rokove, i na kraju, ništa. Dosadilo Višnjiću da strepi i da čeka, podvio šipke, iskoristio svoj kanal, i kako ga je iskoristio, tako ga je i zatvorio. U pola godine stigao je do Kanade, sad šalje pakete bratu i majci.

– Spasi se čovek, – kaže stric.

– Nije ni ta Kanada raj, – teši se ujak. – Zima traje po osam meseci, od mraza pucaju bubne opne.

– Pod Turcima je bilo guslara, da ti pesmom zagreju dušu, – jadikuje deda, – a sad se i to proredilo, sad guslaju samo slepci i prosjaci...

Ujak priča kako je u Arandelovcu, na vašaru, video gusle u koje je urezana petokraka.

– Budibogsname, – krsti se deda, – mi smo narod s nekom pogreškom. Toga kod Hrvata nema.

– Oni nemaju ni gusala, – kaže stric.

Kasnije zatraže da im čitam junačke pesme, iz *Pesmarice*.

Dok me slušaju, oči im opasno iskre. Te im pesme stvaraju nered u glavama i u dušama. Zbog njih im se čini da su neko i nešto, a posle, kad zakoračaju po zemlji, kao da su s oblaka pali. Posle se pokaže da su niko i ništa.

Pomućeni, izbačeni iz sedla, čude se i trepću, ko svrake na jugovini. Što je bilo, to se ne računa, a u ovome, što dolazi, oni se neće računati. Svak oborio glavu, ćuti. U dućanu, u Opštini, jedva procedi ono zbog čega je došao. Preko toga, ni zucnuti: ne zna šta sme, šta ne sme. Za ono što govori u svojoj kući, dobio bi odmah pet godina robije; za ono što misli, pedeset! Zato, na javnim mestima, ne govore ni ono što bi se smelo. Stisnuo zube, šta ima, za sebe čuva.

– Došla nova država, – kaže ujak, – pa hoće da krene od nule. I zato, mora prvo seljake poništiti: svako, ko je nešto značio, sad ima da bude nula!

– Kao da smo ranije bili nešto...

– Nismo, ali smo zauzimali prostor; sad treba da se raščisti prostor.

Baba-Stevanka misli da treba imati strp-ljenja.

– Kad je nešto ovoliko crno, onda obično nije istina. Misliš da je *njima* lako? To je zapelo, ko sivonja, a šta će biti, i kud će izići, ni ono ne zna. Videli smo ono od pre rata, videli smo za vreme rata, ajde i ovo da odgledamo. I Bog ih je pustio zbog toga, hoće i on da vidi, dokle će!

Majka i ja uglavnom ćutimo. Sve ćuteći i gledajući svoja posla u kuhinji, majka prati razgovor među muškarcima, pokazujući znake neslaganja, koje jedino ja uočavam. Ni ona nije za novu vlast, daleko bilo, a opet, u sporu između nje i muškinja, kao da je više na suprotnoj, nego na njihovoj strani. Samo u tom sporu, inače, ne... Prosto kazano, nešto joj tu *godi*. I nad popom ima pop, jednom je prošaptala. Tvrdo, a?, kaže ponekad.

Muškarci, neprikosnoveni kućni gospodari, ne mogu s vlastima onako kako su naučili sa ženama i sa decom.

I u ovom zlu ima nešto dobro.

Olistala gora, šumi šuma zelena. U šumi, naizmenično pevaju gugutka i kukavica.
Nasilni mir prešao u nemušto pomirenje.

Đikaju vreže, razmilele se puzavice, loza skočila iz krošnje u drugu krošnju. Proleće!
Proleću je svejedno ko sedi u Opštini, njemu je važno da ima kiše.

– Ove godine šta posejemo, posejali smo, – prorokuje stric. – Dogodine ćemo svi na *kazan!*
Majka, u kuhinji, za sebe:

– E, pa i to da vidim... Šta fali *kazanu*, što se toliko plašite komune? I to je za ljude? Meni, ako ne bude bolje, gore biti neće. Hraniš kokoši, zna ti se radno vreme, a ne ko ovde, od svanuća do smrknuća, i opet im ne valjaš, kad se naljute, oće i šamar da lupe! Tamo, u komuni, tamo ti je sve obezbeđeno, kvartilj i hrana, ima ko kuva, ima ko kopa, a ne kao ovde, sve na jednoj duši, tresi, mesi i vode donesi. Tamo nema slobode? A ovde, ovde se ubih od slobode!...

Prođe leto, minu kao jedan jedini, usijani dan. Na kraju je i reka provrila i splasnula; voda je ostala prohladna jedino u vodeničnom jazu.

Dučan i kafana, opština i škola, kovačnica i crepara, oblepljeni predizbornim plakatima. Glasaj za narodni front: jedinstven narod, jedinstvena lista!

– Mnogo se oni razumeju u slobodne izbore, – ruga se ujak. – I u Rusiji, i u Bosni, samo su se u tome vežbali, u demokratiji, pa sad žure da primene ono što su naučili!

– Ja ne razumem, – čudi se otac, – šta će im izbori? Svak zna da će biti kako su zamislili... Pa šta nas zivkaju, što nam odmah ne jave koga smo izabrali?

– On jeste smislio, ali mi treba da potvrdimo, – objašnjava stric. – Kako bi se znalo da je pobedio?

– Koga pobedio? – zbunjeno trepće otac.

– Tebe i mene, opoziciju! Mi treba da mu to, na izborima, priznamo.

Ujak misli da se izbori sprovode zbog inostranstva. Deda sumnjičavo vrti glavom.

– Ko da su oni tamo naivni, pa ne znaju...

– Znam, – odgovara ujak, – ali više vole da se podvala izvede po propisima, kako je red. Da im savest bude mirna.

– Sve se bojim, da ih savest ne satre...

Nepoćudni i nepouzđani su, pod raznim izgovorima, blagovremeno sklonjeni iz sela. Jedne uputiše u Bosnu i u Hrvatsku, da tamo obezbeđuju red na glasačkim mestima; druge pozvaše na vojnu vežbu; neke i poapsiše. Naša glasačka mesta čuvaće vojnici iz Like, Slavonije i Bosne.

– Zna li neko, od čega se čuvaju te kutije? – pita baba-Stevanka.

– Oni ne stoje tamo zbog kutija, nego zato da se zna, ko je gazda izbora, – objašnjava deda.

– A gazda je onaj ko uspe da svog vojnika stavi uz kutiju. To znači da je, pre toga, pobedio i skršio moguće protivnike, da im je zatabao grobove, ili barem zapušio usta, i sad može raditi šta hoće, pa se igra slobodnih izbora! A onaj ko dođe na mesto glasanja, prvo osmotri ko drži pušku, i odmah zna, za koga treba da glasa. Izbori se ne dobijaju na dan glasanja, nego mnogo, mnogo ranije; glasanjem se potvrđuju postignuti rezultati. To je svuda tako, tako je bilo i pre rata, samo što nije uvek bilo ovako golo i očevidno lopovski, kao kod njih...

– Pored njine, biće i jedna naša kutija, – podseća baba-Stevanka. – Ko je protiv, ne mora u njinu...

– Ne mora, ako je lud, – smeška se deda. – Očeš li baciti kuglicu u ćoravu kutiju, ili u Pavića jarugu, isto ti je...

– Kakvi isto – gore! – čiči stric. – U Pavića jaruzi ne zna se šta je ko bacio, a dno ćorave je tako načinjeno, da odjekuje. Pustiš kuglicu, ono učini tras!, ko pištolj da opali. I tu su sad ona trojica, koji sede i pišu. Â čuju, ucrtaju ti kružić kraj imena. I posle ti pokucaju na prozor, kao Čedi Simiću...

Ujak hita da ispriča ono što je čuo:

– A najgore dolazi na kraju. Kad se glasanje završi, kod njih nema brojanja. Ćoravu kutiju preruče u državnu, ili obe isprazne u kantu za đubre, to više nije važno, i onda se dogovore, da l da stave da su pobedili sa 99,8%, ili sa 98,7%.

– I tako, – kaže stric – ti stisnuo petlju, i glasao protiv, a niko na svetu, sem Ozne, ne zna da si glasao protiv. Dođeš na crnu listu, sam si sebi potpisao presudu.

Otac se vratio iz Bosne i Hrvatske, gde je proveo dva meseca, mobilisan.

– To su im, kao, ustanički krajevi, a narod ih mrzi kao i ovde!

– Našli pa zašli, – huće deda. – To sad ni atomska ne rastera!

Stric misli da nije ni njima lako.

– Sad, i kad bi hteli, natrag ne mogu... Ili će vladati, il će nastradati. Da mirno puste vlast iz ruku, njih bi sve na vešala. Tolike kuće zaviše u crno...

Na pominjanje vešala, ujak se mršti.

– I onda ćemo mi njihove kuće zavijati u crno? Bolje nek ostane ovako kako jeste, nek ne ide dalje...

Malo-pomalo, pod raznim izgovorima, navikavaju se. Popustljivi gledaju da se nagode, a nepopustljivi su toliko protiv, da tek oni ništa ne preduzimaju: opšteg ustanka nema pa nema, a manje od toga im ne odgovara...

– Tako je kako je, pa hajd da vidimo, ima li štogod da valja...

Oni koji nisu bili previše protiv već su pomalo za; a i većina, kao da nije s raskida...

– Židaju gimnaziju, – objavljuje stric, čki-ljeći na jedno oko.

– Šta je tu loše? – obazrivo pita majka.

– Ništa što je od *njih* ne može biti dobro...

Ujak predviđa da uskoro ni za kog na selu neće biti života.

– Spas je u školovanju! Ako stvarno otvore gimnaziju, to treba iskoristiti.

– Znaš li ti koliko košta zidanje onakve zgrade? – pita stric. – Otkud im pare?

– Ludo je to, a ludaci ne gledaju kolko šta košta, – odvrća deda.

– Ludi, a isteraše drugi sprat, i to usred baruštine, – primećuje baba-Stevanka.

Krivići uhvatili korak, marširaju s novim dobom. Ritam tom marširanju daje Razglasna stanica, snabdevena novim uređajima. Zvučnika više nego sijalica. Postavili su zvučnik i ispred Klanice, iako u blizini nema žive duše. To je rađeno po planu, trebalo je pokriti celu varošicu, pa je i tamo dopao jedan.

Zvučnici su najjači između tri i četiri popodne. Tada se provetravaju kafane, pa otvore prozore i vrata, a radioaparate naviju do kraja, kaldrma da iskoči iz zemlje! Po čitav sat grmi, prozorska stakla cepte. Gde je ko bio, ko je koga posetio, kakav je govor održao. Svaki korak nove države se prati i spremno prihvata.

Tako je u Krivićima, a u selu, tišina. Niti narod sluša državu, ni država sluša narod.

– To je tako, kad jednom ispadneš iz igre, – objašnjava ujak. – Živ ili mrtav, isto je, niko te više ne vidi. Jednom pogrešiš, i doviđenja.

Deda ga gleda u čudu:

– U čemu sam ja pogrešio? Pogrešio je dragi Bog, što nas je ovde naselio. Koji god ludak krene da uređuje svet, mora nam se očešati o ćošak kuće!

– Pušteni smo niz vodu, sad je najbolje ne otimati se.

Baba-Stevanka:

– Crni Čerčil, kud će mu duša?...

– Nas je neko prokleo, – zaključuje deda, obuhvatajući širokim zamahom ruke šume i voćnjake, livade i njive, proseve neba između visokog drveća, i mene, zabludenog u Čitanku za prvi razred gimnazije. Zanima me ono što piše u Čitanci, ali me još više zanima razgovor.

Ne znam šta da mislim.

Odrasli se muče, njihova muka i na mene prelazi: niti umem da je nosim kako treba, niti znam da je se oslobodim. Život mi izgleda bogat i zanimljiv, a ne smem da se opustim, da zaplivam maticom. Nije red, zbog odraslih: oni su se ukočili, otpali, stoje po strani – kako da se radujem u onome što oni gledaju gadjljivo?

– Takva je sudbina srpskog naroda, – kaže ujak, zagledan kroz prozor.

A ja sam se, eto, rođio baš u tom narodu; žao mi ga je. Cvili ko guja u procepu, što bi kazala baba-Stevanka. Šta tu čovek, uopšte, može da uradi? Da legne na zemlju i da, zajedno s drugima, uzdiše i kune? Odgurnuli su nas, bez milosti, i kome sad da se požalim? Onome, ko te odgurnuo, ne вреди, a drugih se ne tiče...

– Da mi je znati – šta bi s onim potpukovnikom, Rutemom, iz Engleske misije, – pita se otac.

– Kroz sela ga je vodio Martinović. Govorio je da ovako dobrih i duševnih ljudi na svetu nije video. Gostili smo ga kao cara. Šta li radi, gde li je sad?

– Gde i mi, u govnama, – samopouzđano odgovara stric. – Kogod se s nama malo dublje upustio, sad mora da je u govnama... Đorđa Musulina su poslali na kraj sveta, za kaznu: u Burmu!

Kad se otegnu zimske večeri, u kući traže da im čitam o Crnom Đorđu, Tanasku Rajiću i Stevanu Sinđeliću.

Stricu se oči začas napune otrovnim suzama:

– Kakav Sinđelić, kakav Rajić! Sad su ti narodni heroji Tito, Kardelj i Ranković. Možeš li zamisliti nekog od njih s kuburom uperenom u bure baruta?

Nastavim da čitam, a oni me ne slušaju: misle o nečem drugom. Utonuli u jednu jedinu misao, neizrecivu i bezizlaznu, čute i truju se ćutanjem.

Na koju god stranu da se okrenu, šta god da urade, neće im izići na dobro.

– Ponekad se treba i đavolu pomoliti, – kaže baba-Stevanka.

Zgrčili se i stisli, stenju, jedva dišu. Žile na vratu kao pšenične slamke, koža između brade i uha, po bridu vilice, zapeta kao pračka. Život završen, a oni, i dalje živi; živi ili mrtvi, više se ne računaju. Mukla propast. One prve dve zime, 1945. i 1946, držali su se neke mutne nade; u pola glasa, deda je popevao:

Dok se gora zaodene listom,
A zemljica travom i cvijećem,
I dok slavuj propjeva u lugu...

Peva slavuj, celo prepodne, i ta ih pesma podseća da su sami samcati na svetu, da na celom svetu nemaju nikog, sem tog slavuja...

Deda, desnom rukom, razdvaja prste leve ruke, od palca do malića:

– Sve nam je propalo: sloboda, čast, država, vojska, Kralj, crkva... A zašto? Zato što nismo gledali s kim se hvatamo u kolo. Nudili smo se da nas nasamare, svakom ko je hteo. Ako jednog dana stanemo na noge, prvo treba izbiti iz glave te priče o saveznicima i prijateljima... Nikom ništa ne veruj, računaj jedino sa sobom. Kogod se oslonio na drugog, propao je.

– S kim god da smo pošli, bilo bi nam isto, – teši ga ujak. – Da smo mogli s Nemcima, to bi nam najbolje bilo. Nemci su opasni, ali su manje pokvareni od Engleza. Bar drže reč.

– Daleko im lepa kuća, oni su sve ovo i zakuvali...

Kadikad mi se učini da su sami sebe isključili, da su se odbili od sveta i njegovih težnji, pa sad, i kad bi se neko upeo, ne bi im mogao pomoći. Tu bi se moralo menjati nešto u samom

mišljenju, u osećanju, u gledanju, a to su naslage, i one nisu nastajale iz dokolice, pa da se sad otklone lepim savetom... Za svoje *najbolje sinove* iz prošlosti oni ili nisu čuli, ili su ih omalovažavali. Ja sam za njih saznao iz brošure „Socijalistički pokret u Srbiji od Svetozara Markovića do Tucovića”; knjižicu sam dobio kao nagradu za odlično učenje i primerno vladanje. Dva puta sam je pročitao, od korica do korica. Ne, u brošuri ne piše ništa o odjeku tih ideja na selu, podrazumeva se da je pokret za poboljšanje uslova života i ovde imao jak oslonac, ali pošto iz Krivića i okoline nikog ne pominju, nije teško zaključiti kako su napredne ideje ovde primane... Ovaj svet ne voli da fantazira i da se zamajava. Nijednog štrajka, ni bune, ni prvomajske proslave, ni *crvenog barjačeta*, baš ničeg! Imanja su ovde nevelika, vidici ograničeni, državu uzimaju ozbiljno, protiv države je onaj ko se odmetne u šumu. Iz ovih je krajeva i kraljevska porodica, Karađorđe je rođen na pola dana hoda odavde, pa im se čini da su, svi, sa njim i sa njegovim potomcima, u krvnom srodstvu. Opiranje progresu tu dođe kao pitanje opstanka i časti; kao da bi ih Progres, kad bi ga pripustili u kuću, samleo i progutao!

– Bog te video, ovo se učvršćuje, – kaže stric.

– Ko i svaki korov, kad se ne suzbija, – kaže deda. – Zapusti njivu dve godine, pa ćeš videti na šta će ličiti!

– Što Srbin ume da trpi, to niko ne ume!

– Država je država, vladar je vladar, – razmišlja deda. – Dok slušaš i ćutiš, dobar si mu... Bili čuvati ono što smo imali...

– A i ono ti je bilo nešto, – mršti se otac. – Da je vredelo, ne bi propalo za deset dana! Mi mislimo, počinje rat, a on se završi! Dok si se okrenuo, crče Jugoslavija. I onda dođe ovaj lopov, da krpi što se ne da zakrpiti. Izdali Hrvati, izdali Srbi, izdali Šiptari, i Muslimani, i Mađari, sve goli izdajnik, i sad se našla bitanga, da ujedinjuje tolike izdajnike.

– Hrvate je doveo u red, – zlobno će stric. – Zavukli se u rupu, sebe ne čuju.

– To je sad tako, dok je laž u sili. Za posle, videćemo.

Puče sklop, klonu snaga, izduva se vazduh; zamukoše jedne, oglašiše se druge pesme.

– Slušaj šta pevaju Cigani, ako očeš da znaš kako stojimo u Moskvi, kako u Londonu, – kaže stric. – Oni to prvi odnekud dočuju. Otkako prestadeše pominjati Kralja Peru i čika-Dražu, nama potonuše lađe. Cigani su svetski ljudi, znaju kako vetar duva, pa se tako i upravljaju.

U školskom horu pripevam i ja. Konjuh-planinom vetar šumi, bruji. Jeste da je glupo i smešno, al takav je program. Gde je, uopšte, ta Konjuh-planina? Zašto su ubili husinjskog rudara? Svaka smrt je tužna, ali ova tuga je – tuđa tuga. Ovo se nas ne tiče, a tugujemo, kao da nas se tiče.

Raji Martinoviću se ni grob ne zna. Brat hteo da mu podigne spomenik na groblju, nisu mu dali dozvolu.

Kakva je veza između onoga što se ćuti, i onoga što je dopušteno govoriti?

U novinama odštampan zakon o amnestiji.

– Šta to sad znači? – pita stric.

– Dosad su prvo streljali, pa posle pisali presude, a sad će biti i istrage.

– Mislim na amnestiju, na koga se odnosi?

– Na ceo srpski narod. Oprostiće nam, pod uslovom da zavežemo usta, i da zaboravimo šta smo do juče bili...

Deda svodi račun razdvajajući prste na levoj ruci:

– Pobiše oficire, razjuriše nam vođe, zgaziše Krunu, zabraniše ti usta da otvaraš, a sad, amnestija. Amnestija je oproštaj. Šta oni nama praštaju?

– To, što smo živi... Što nismo bili članovi Komunističke partije Jugoslavije. Amnestija je, sad, naša najveća apsana: ceo narod je u nju stao!

Narod.

U novinama i brošurama, to zvuči svečano i moćno. Ovde, kako god pažljivo oko sebe gledao, ne uspevam da nađem nešto što bi me bodrilo i zanosilo. Ljudi koje poznajem, slušam i posmatram kao da ne pripadaju *narodu* u visokom, istorijskom značenju te reči. To je ispušteni i zapušteni deo pravog, idealnog naroda, nedostojan sebe i svog imena! Beslovesno ljudstvo, koje i ne pokušava da opravda poverenje koje u njega polažu njegovi najbolji sinovi! Sve je, u ovom kutku Srbije, jadnije i žalosnije od onoga kako bi, prema novinama i brošurama, moralo biti, i kako drugde, sudeći prema istim izvorima, već jeste. Narod, zdušno predan obnovi i izgradnji zemlje, svuda je okolo; ovaj, u kojem ja živim, sramotan je i glup izuzetak. Ne razumem, otkud da se baš oko mene nakupi toliko sitnih duša i samoživaca? Pusta, žalosna običnost!

Ćutanje, kao nepromenljiva temperatura vazduha. Šupljine u onome što je, kako-tako, rečeno. Koliko ko kaže, toliko i preskoči. Prvo te odmerava, vaga te ispod oka, pa onda kaže ono što je procenio da sme. Pomno te sluša, klima glavom, a šta ustvari misli, da li se slaže ili se ne slaže, nikad nećeš saznati. Čeka priliku, da izruči što mu se nakupilo; najčešće i umre, tako, čekajući. Mudri od gluposti, sveznalice a nisu išli dalje od Valjeva. Pojma nema gde je London, ni gde je, prema njemu, Moskva, šta je Amerika i šta je Evropa, a Čerčilu i Staljinu sudi kao da ih je uhvatio u krađi ovaca.

Oni snalažljiviji već su se izdvojili.

Jedni nađoše posao u Mlinu, drugi se muvaju oko Zadruga i Opštine, treći odoše u lugare i u putare. I čim dobije prvu platu, okrene leđa bližoj i daljoj rodbini, digne nos, čudi se prnjama iz kojih se izvukao! Vreme računa od jednog do drugog državnog praznika, o Prvom maju ne radi, o Vaskrsu ne ide u crkvu.

Ovi koji i dalje žive na selu, a rade u varošici, kupili crne kožne kapute, dopiru im do kolena, pa im noge došle skraćene i tanke, kao štapovi. Zaudaraju na beli luk i na duvansku krdžu, i na još nešto, ljuto, što se ni najboljim štavljnjem ne da isterati iz svinjske kože. Hod im je lakši, pogled brži i lukaviji, a novčanici mnogo, mnogo tanji od onih koje obični seljaci vuku sa sobom.

Seljak ne može bez velikog, višedelnog novčanika. On u njemu drži celokupnu kućnu arhivu, ili barem onaj njen deo koji je poslednjih godina morao potezati i pokazivati. U nj stane na desetine potvrda, pozivnica, priznanica, tapija, reversa, presuda i računa. Neki od tih papira presavijeni su načetvoro, pa su se na prevojima počeli cepati i raspadati, i razvijaju ih obazrivo i pipavo, bojeći se da ih ne poderu do kraja. Pošto su ti dokumenti – zovu ih *pusule* – obično duplikati, otkucani na onoj tanjoj hartiji, peliru, otvrdli i zadebljali prsti, navikli na dršku budaka i sekire, muku muče kad god s njima dođu u dodir, pa ih dugo i nespretno pipkaju, dok ih nekako ne razvijaju, i pritom ih, svaki put, još više pogužvaju i iskrzaju. Što je više tih hartija u jednom novčaniku, to je i broj neraščišćenih odnosa i nerešenih sporova između pojedinca i države veći, i zbog toga se povremeni pregledi takve dokumentacije obavljaju uz gundanje, mrštenje i psovanje.

Sa državom je uvek bilo teško, a s ovom je nemoguće. Deda kaže da je to zato što su oni ljudi, a nevešti, pa kad nešto uvrte u glavu, hoće da to isteraju za dva dana, nisu sigurni hoće li posle imati vremena!

– Nije njemu toliko do koristi, koliko da to skine s vrata, da ispuni što je negde planirano, a što će ti upropastiti kuću, i što dogodine neće uzeti ni ovoliko, o tome on ne misli... Evo, ove koji ne mogu da namire otkup, teraju na robiju! Kakvog smisla ima goniti *seljaka* na robiju, zbog neizmirenih obaveza? Pa neće ih, valjda, u Zabeli izmiriti? On već robija na svojoj njivi, na njoj zarađuje i porez i prirez, i višak i otkup, a oni, e nešto nije ispunio, e odmah u zatvor, i još ga tamo moraju hraniti, a ovamo, njiva bez radnika... Sa toliko zemlje, ima da predaš toliko

i toliko: to samo neradnik i ludak može, odoka, odrezati! To nikad nije izišlo na njivu, ne zna šta je nerodna godina, nije čulo za sušu, nego zamislilo kako mu treba, i sad tera da ostvari što je zamislilo, briga njega imaš li, i možeš li. Seljaka moraš negovati, popuštati mu, sačekivati ga, a ovo krenulo da sve posvršava u dva meseca, hoće kožu s leđa da ti odere.

– Bili na vreme misliti, – mrmlja otac. – Pade reza, nema vrdanja...

Ujak vrti poluprazno čokanjče na stolu.

– Mi smo takvi, niko nam ništa ne može dok nas ne zajaše, a kad nas zajaše, posle mi njemu ne možemo ništa. Martinović i Višnjic su nam lepo govorili, a mi, ni njih nismo hteli da slušamo. Te hoćemo te nećemo, te danas ćemo te sutra ćemo, upiši me u spisak ali da ne idem nikud od kuće, moja kućica moja slobodica, daj mi pušku ali da ne pucam, i sad, evo ti i slobode, i kuće! Mislili smo, tu smo, svoji na svome, šta nam ko može, pa smo spavali i spavali, a kad se probudismo, ono – opkoljena kuća!

Nekih dana, neočekivano i neobjašnjivo, odlakne. Kao da se u trajanju otkrije onaj drugi, uporedni tok, nezavisan od klimatskih i društvenih okolnosti, bez veze sa zemaljskim zbivanjima. Ni Englezi ni Rusi, ni Čerčil ni Tito, sve i da hoće, na taj tok ne mogu uticati. U voćnjaku zapevaju ptice: zbog opšteg popuštanja zategnutosti, i one, odjednom, dođu do glasa. Na početku sveta bio je spokoj, spokoj će doći na kraju, a u međuvremenu, prikriiven, on čeka u pozadini tekućih zbivanja. Razgoliti se i zasja vodena površina na dalekoj rečnoj okuci. Odrasli su se razišli po njivama, otišli za raznim poslovima, neki su stigli do Krivića, drugi do Beograda. Odrasli su, po svetu, razneli gorčinu i muku. Ostalo je čisto vreme koje, kao mlakušna voda, godi koži, greje udove. A sadržaj čistog vremena je sloboda.

ŠESTA GLAVA

(Draži su, izgleda, ipak *dokazali*; kako je streljan Voja Latković, i kako nam se osramotio ljubljani Kralj)

Još jedno proleće dođe i prođe, planuše livade od cveća, pogasiše se makovi u hladnim majskim kišama. Na kraju ostadoše šume, teške i povijene od obnovljenog lišća. Pre podne cvrkuću ptice, muče krava, caruje mir božji, onaj mir koji je u vezi sa samom večnošću. Od bune, o kojoj se zimus šušalo, opet ništa. Ljude polako napušta volja, bude se i trezne se, dosta im je svega. Ono su bile priče za zimu, a sad zamirisala zemlja, kiša orosila okopan kukuruz, šiklja detelina u trista pravaca, duša se naslađuje mirisima, ništa joj drugo na svetu ne treba. Da ih neko podseti na ono o čemu su zimus pričali, teško da bi se iko setio, ili bi rekli, da ono nisu bili oni. Sve zaboravili, a ja ništa ne zaboravljam, pamtim svaku reč. Uzimam ih ozbiljno, i tu grešim: odrasli se samo prave ozbiljni... Mislio sam, spremaju nešto, ustanuće kuka i motika, što se kaže u narodnoj pesmi, a oni, sad, ni luk jeli ni luk mirisali. Posla do guše, pritisli poljski radovi, nemaju vremena za priču i za dangubu. Pa se pitam, nije li cela naša junačka narodna poezija ispevana u zimskoj dokolici?

Ono što se u gluvoj pomrčini, u zimskim ponoćima, u čamotinji i besposlici, gotovo u snu, moglo raspredati do iznemoglosti, za šta nije odgovarao ni onaj koji priča, ni onaj ko sluša, sad se, u mlečnoj majskoj svetlosti, otkriva u svojoj izlišnosti i nepromišljenosti. Kakva gora, kakva buna, s kim i gde, kad i na koga? Svakog proleća, narod se izvuče iz zime kao iz kakve podzemne čekaonice, kao iz podruma, i ono o čemu su, na sedeljama, prelima i poselima pevali i pričali, odjednom se i njima samima učini nestvarno, kao da se desilo u snu. Granica između priželjkivanog, i onog što se dade učiniti, na prejakoj prolećnoj svetlosti pokaže se u surovoj jasnoći i neprekoračivosti, pa se i sećanje na jalove zimske priče potiskuje bolnim mrštenjem...

To, što se pre dve-tri godine svima činilo nemoguće i neodrživo, i dalje je tu. Ne odstupa ni za korak, još se i učvršćuje, potiskuje sve što mu se nađe na putu, ukida stare zakone, uvodi nova pravila, i nikog reč da zucne, akamoli da se odupre. Duša je protiv, pamet je protiv, al oči se privikavaju, očima sve manje smeta.

– Vidiš, – govori ujak, – kako se dovode u red, u ove tri godine i to se protrijerisalo, izbirikalo se, sašili nova odela, stavili mašne i tašne, nema šale! Generali jašu bele konje ko da su juče izišli iz Carske akademije u Petrogradu, primaju i podnose raporte, pršti kaldrma, sevaju munje ispod kopita, a Tito maše iz otvorenog automobila, i majke palih boraca prima u belim rukavicama, ne može više nikud bez tih rukavica, drži govore po celoj zemlji, danas u Novom Sadu sutra u Splitu, obećava i preti, *ako talijanski imperijalisti misle ljuto se varaju*, i to što kaže prenosi Glas Amerike, i Bibisi, u svim novinama slike, ovde strog, onamo nasmejan, naš oslobodilac! Gledaju ga sa krovova kuća, sa drveta, mašu mu sa balkona, sa staničnih klozeta, i niko da se nađe pa da nanišani, danas ima pušaka sa dogledom, u šesnaest miliona nema jednog čoveka, pa kad nema, onda i nismo za drugo nego za ropstvo!

Olistala šuma, ali ne za ustanak; olistala njima, za Prvi maj, koji se sad slavi kao državni praznik, dva dana, kad padne u nedelju, onda tri dana!

Dok Dražu ne uhvatiše, bilo je neke nade. Moglo se, barem, pričati, po ćumezima, u četiri oka. Nagađalo se – šta preduzima, šta smeru da preduzme. Otkako ga, vezanog, sprovedoše u Beograd, više se i ne šapće. Šta ima da se priča, sve je svršeno. Dok se krio po Bosni, postojalo je zajedničko tajno središte; postojala je tačka od koje bi se, jednog dana, moglo početi. Znalo se da negde čami klica, da tinja fitilj. Sad je sve zatrto i ugašeno, niko se više ni u čudo ne nada.

Sprema se suđenje, svaki dan se objavljuju svedočenja o zločinima i izdaji. Baba-Stevanka uzdiše:

– Jadnik... Od života nek se oprost, sad je glavno da se ne osramoti...

Deda se ne nada ničim dobrom.

– Ko god je s njima u bilo kakvoj vezi, mora se osramotiti... Kome su oni sačuvali obraz i čast?

Stric smatra da ovo nije suđenje Draži, nego celoj Srbiji, i svakom Srbinu koji još drži do sebe.

Ujak kaže da su Srbi i ovi koji mu sude.

Stric, da su to prodane duše.

Ako je verovati novinama – niko im ništa ne veruje, a opet ih svi čitaju, da bi se imali sa kim i sa čim sporiti! – kraljevska vojska u Otadžbini je najveća bruka naše istorije. To i nije bila vojska, nego rulja sačinjena od prljavih bradonja i krvavih koljača. Ѡihov je jedini cilj bio očuvanje predratnog nenarodnog režima, pa su *zato* i završili kao saradnici okupatora.

– Pazi ovo *zato*: kao da je Hitler bio u savezništvu sa našim Kraljem... To je skroz besmisleno, – kaže ujak, – kakav im je ovo argument?

– Ne tuče on tebe argumentom u glavu, nego motkom... a kad te obezvija, posle može pričati šta hoće, sve mu veruješ! Izdajnik si *zato* što mu stojiš na putu. Ko još uzima ozbiljno to što pričaju?

– Nemoj, saveznici ih joškako uzimaju ozbiljno. Jeste, misle da su sad malo preterali, da nisu morali baš ovako, pa će i protestovati, reda radi, a posle, pojeo vuk magarca!

Deda kaže da istoriju pišu pobednici. Tako je bilo, tako će uvek biti.

Ujak, na to:

– Nisu oni obični pobednici, oni su otmičari i grabljivci, oni su poludeli od laganja, oni kadgod zinu slažu. Oni misle da je istina ono što im se sviđa, što im trenutno odgovara. Oni žive od laganja: kad bi prestali da lažu, svi bi se za jedan dan istopili, kao led na suncu. Kad ga uhvatiš u laži, on samo trepće, vidi da nešto nije u redu ali ne razume šta nije u redu, i odmah skače na rezervni teren. Draža je izdajnik *zato* što je pokušao da spreči zavođenje komunizma u Jugoslaviji, a četnici su zlikovci *zato* što su, poštujući zakletvu, ostali verni Kralju. Ѡima je tu sve jasno kao na dlanu, a tebi, ako nije jasno, ponavljam sto puta na dan to što oni govore, pa ćeš i ti shvatiti!

Što vreme prolazi, izgleda mi sve neverovatnije: četiri godine sam proživio u četničkom osinjaku, a nijednog časa ne osetih straha od *zlikovaca* i *ubica* kojima sam bio okružen. Jeste, bio sam dete, mnoge stvari nisam znao, samo, za strah i ne treba znanje, strah se oseća, a ja strah od njih baš nijednom ne osetih! Često su svračali u našu avliju: posede, popiju po rakiju, pa se dignu i odu. Jednom je jedan, mlad i nasmejan, tražio od majke da im ispeče gibanicu, na šta ga je njegov starešina ukorio: „Vidiš da je kuća puna sitne dece, zar te nije stid?“, tako nešto mu je rekao, pa su se pokupili i otišli, a pristavljenu gibanicu smo, posle, pojeli mi. Svi su oko mene bili četnici, ili su navijali za Kralja i Dražu, i sad je to veliki zločin, gotovo kao da su i ubijali, kad se kaže *četnik* danas se odmah misli na zlikovca i koljača, a ja oko sebe ne znam nijednog koji bi mrava zgazio, a opet su bili ono što su bili, četnici! Sigurno ih je, drugde, bilo i drukčijih, ali niko, danas, neće da kaže da su većinom bili ovakvi. Živeli smo sa krvolocima, sa saradnicima okupatora, i niko ništa nije primećivao, ni kod drugih, ni kod sebe...

Strahovali su jedino Beg i Frklja, i to povremeno, pa i oni izvukoše žive glave. U čemu su, kako su seljaci i mogli *saradivati*? Sve što su Nemci od njih tražili, bili su narezi i rekvizicije. Dođe Martinović, održi zbor, i kaže: „Što možete, sakrijte, što morate, to predajte, ja vas, zasad, štiti ne mogu!” Bega i Frklju niko nije zarezivao, deda je govorio da u svakom selu mora biti ljudi od svake vrste, da je Bog zbog nečeg i takve dao na svet, pa se pazilo da ih na vreme obaveste o nailasku četničkih trojki. Te su trojke dolazile iz drugih, udaljenih sela, pa iako ovim, kućnim četnicima nisu nanele nikakvo zlo, nije nam bilo pravo kad svrate u avliju. Nemce u selu niko nije voleo, niti je ko s njima bio u nekoj vezi; s ljoticěvcima i nedićěvcima isto tako, samo ono što ne može da se izbegne, oni su bili kao neka vlast. A četnike nit je ko voleo, niti ih je mrzeo, to je bilo *naše*, kao šume i njive, kao poljski radovi, kao rodne i sušne godine, kao sedenja, mobe i pesme... I sad bi trebalo da se stide onoga kako su disali. Jer, Kralj i Draža, i Dražina vojska, to nije bila nikakva politika, ni neki stav, ni mišljenje; to je spadalo u *disanje!*

Znalo se da među četnicima ima koljača. Govorilo se da su to čudovišta i nakaze, od zla oca i od gore majke, da su jedva dočekali rat kako bi se upustili u zločine. Oni su zaduženi za izvršenje smrtnih kazni, i to sprovode noću. Čim bi se saznalo da se neki od takvih pojavio u blizini sela, odmah smo javljali Begu i Frklji da ne spavaju kod kuće. ²Ih dvojica danas o tome ćute. Nije da progone one koji su im dojavljivali opasnost, ali ni zahvalnost ne pokazuju. A ćute i oni koji su im dojavljivali opasnost, ne vole da se hvale kako su imali veza sa poručnikom Martinovićem. On im je, psujući Tita i komunizam i Stanka Bega i Bracu Frklju na pasja kola, provaljivao ono što se sprema. Da li namerno, da li nenamerno, to se nikad neće saznati: odmah po oslobođenju, on je streljan. Najteža četnička zverstva počela su pred kraj rata, i nastavila se po svršetku rata; od časa kad su saveznici izdali Dražu, razbijene grupe odmetnika su podivljale, i na snagu je stupilo pravilo *ko će koga*.

– Ove sad kad slušaš, – priča ujak, – izlazi da je ubijanje u ratu četnički izum, a klanje njihov specijalitet, i da su 1941. jedino zato pošli u šumu, da bi se mogli naklati do mile volje!

– Pa to i nije vojnički način, – nevoljno ubacuje deda, – i ovi su to dobro iskoristili, da ih obrukaju.

– Ljudi moji, ne budimo deca: da nije toga, našli bi im nešto drugo. I naši da su pobedili, ko zna šta bi ovima otkrili... Zamislite, kako bi izgledalo suđenje Titu kao agentu i plaćeniku strane obavestajne službe, koji je zarad svojih sebičnih interesa ceo narod zavio u crno! Sto hiljada dokaza, i to kakvih... Četnici su, kao, bili divljaci i prostaci, a Beg i Frklja, doktori filozofije. Beg je u miru ubio čoveka cokulom u glavu, i još se time hvalio... Isti je to narod, a kad plane građanski rat, onda komšija komšiji i brat bratu grkljan zubima čupa! Za građanski rat moraju postojati bar dve strane, a koja je krivlja, to jedini Bog može da utvrdi. Kome je do klanja, taj će klati, baš ga briga kakvu će mu značku staviti na kapu. Tačno je da se streljanje vrši po nekom redu i zakonu, sa rastojanja, a klanje je, ako hoćemo pošteno, teže i gadnije: imaš da klekneš, da zasučješ rukave, da se zagnjuriš u svoje zlodelo. Zato se i govori: ogrezao u zločin... Streljanje je, kažu, kulturnije od klanja? Kome je do kulture, nek ne ide u rat. A za te, koji su klali, ni u jednoj državi, po svršetku rata, nema života. Odbace ih i oni koji su im izdavali naređenja! Sve se to, u miru, samo istrebi i počisti. Propast je počela onda kad ustadoše jedni na druge, a čime je ko ubijao, to nije važno... Napunili jame u Crnoj Gori, a sad se zgražaju nad koljačima...

Deda svodi račun, sluša ga jedino baba-Stevanka, nepažljivo.

– Okreni kako hoćeš, ono je bila *naša vojska, naša vlast, naša država!* Izgubili smo rat – izgubile su ga i druge zemlje; kapitulirali smo – kapitulirale su i druge vojske; ko nije hteo da se pokori, otišao je u šumu odmah posle Sloma u aprilu, nije čekao da mu iz inostranstva jave kad će dizati ustanak. Ko je hteo da brani zemlju, imao je gde, i s kim. Kod Draže je bilo i demokrata, i socijalista, i zemljoradnika, radikala, ko god se javio, priman je. On je bio naš

oficir, a ne probisvet. Koju će državu oficir braniti, sem onu koja mu je dala čin i dužnost? Draža je bio pukovnik, pa ga unaprediše za generala, De Gol je bio i ostao general, a ovaj, odmah, za maršala! I šta je Draža morao da uradi? Da se potčini svetskom mangupu, da mu se stavi na raspolaganje, da mu pomaže u sprovođenju Svetske revolucije i u rušenju zakonite Vlade, s kojom smo ušli u rat? Država se unapređuje i menja u miru, a u ratu se brani. Tito je iskoristio ratni metež za izvođenje svog plana. On je ratni profiter, kajišar, nema koga nije prevario, i koga neće prevariti...

– Došla protuva iz belog sveta, niko ovde za njega nije čuo – ni Beg, do pred kraj rata, o njemu ništa nije znao – i dala proglas: *ja sam vam sad organizator ustanka, moja vojska je jedina legalna, moja vlada je narodna i zakonita, ja ću vam biti oslobodilac, a ko neće sa mnom, taj je izdajnik!* I šta je Draža morao da uradi? Da skine epotele, da pogazi vojničku zakletvu, da stane mirno: „Razumem, družo Maršale?“. Prevarantu upalila karta, ugrabio vlast, i sad, u Beogradu, napravio suđenje, sudi svom glavnom konkurentu, a za šta? Za to, što mu se nije pokorio! Pa da bar tako stoji u optužnici, još i da razumem... Ne kažu oni: ti si čuvao stari poredak, mi smo hteli komunizam, pobedili smo, ima da platiš, â ne!, to bi bilo mnogo pošteno za njih. Ne, nego: ti si u ratu oklevao, nisi se dovoljno borio protiv Nemaca, bio si nam protivnik, kao i Nemci, prema tome – ti si sarađivao s okupatorom! Tolikog pokvarenjaštva nije bilo u celoj istoriji – samo oni znaju tako da lažu! I ne umeju s merom, svaku laž teraju sto odsto, ako je belo, on više *cmo!*, ako je gore on kaže *dole*, pa im je tako i jedan pošten oficir – *izdajnik*, ako treba proglasiće ga i za agenta Gestapoa, reći će – otišao u šumu da špijunira srpski narod...

Baba-Stevanka je odložila pletivo, i gleda ga netremice.

– Auh, šta ti sve napriča!... A Čerčil, on sve to zna?

– Ja više ništa ne razumem, izlazi da su mu *dokazali!*

Srećko Čuturilo bio, o Duhovima, na vašaru, kup novine od nekoliko dana, sa opširnim izveštajima o suđenju generalu Mihailoviću.

– Šta su mu dokazali? – pita otac glasom punim bezvoljnog prezira.

– To, o saradnji sa Nemcima... Da se bar nisu ovoliko slikali! Puna novina naših vojvoda sa nemačkim i talijanskim oficirima.

– Pa šta? Koje vojvode, koji oficiri? Gde, kad?

– Ovo je u Prokuplju, ovoo u Splitu, gledaj...

– To prvo su Pećančevi, ono su od Jevđevića. Kakve to veze ima sa Dražom, i sa nama? Gde si *ti* proveo rat – u Prokuplju, u Splitu, ili u Jelenju? Čuvao si Štab u Rudnoj Glavi – jesi li tamo sarađivao s Nemcima? Jesi li se slikao sa njima?

– Kakva saradnja – od njih smo i čuvali Štab! Gledali smo ih sa razdaljine od četiri kilometra, dok su dole prolazili džadom...

– Znači, ti i tvoj komandant *niste* sarađivali. Nemci su Dražu ucenili sa sto hiljada maraka, kao i maršala! To se sad krije. Kako da im išta veruješ?

– Ne verujem ni ja, nego, gledam sva ta dokumenta. Doneli su i pismo koje je poslao Paveliću, dželatru srpskog naroda. Mora da ima nešto, ne mogu toliko lagati!

– Mogu i toliko, i deset puta više! To nema ni obraza, ni mere, njemu je laganje obaveza i čast, to i kad bi htelo drukčije, ne bi znalo. Dva dana se na istini ne bi održali, spržilo bi ih sunce, isparili bi ko barica posle kiše!

Osudiše ga, i streljaše, a odmetnike, po šumama, nikako da pohvataju i istrebe. U Jarećim brdima se, već četvrtu godinu, drži Latkovićeva grupa. Poneko pogine, poneko uspe da se prebaci u inostranstvo, a grupa se ne smanjuje, stalno pridolaze novi. Prikupljaju se, odozdo, od Ibra i Sandžaka, da tu predahnu, i da smisle šta će dalje. Deda je čuo da ih je desetak, baba-Stevanka da ih je tri stotine.

Kako padne prva slana, ispred kafane u Krivićima izlaze iz džipova knojevci i oznaši, u novim novcatim uniformama, engleski kroj a naša izrada, čizme žute, od govede kože, sare do

po la lista, da ne sapinju kolena, iznutra pucketaju, spolja škripe, sve sito i uhranjeno, ko da idu u lov na divlje svinje!

I krenu, raspoređeni u strelce, gore, uz Vrtajicu, pretražuju napuštene pojate i štale, pucaju, nasumice, kroz jaruge, imaju metaka, ne štede. A ovi naši nesrećnici, po jazbinama i pećinama, čute i ne dišu, po dva dana ne iziđu na čist vazduh, čekaju da prođe potera. Najteže je u decembru, kad zemlju poturusi prvi sneg, pa se vidi kud je miš protrčao i gde je gavran sleteo na panj, i kako je grana sa sebe stresla sneg... Tada po sedam dana sede u zemunicama, ni vatru danju ne smeju da založe, da ih ne izda dim. Otkako ubiše Dražu i jataci se uplašili, hleba i s hlebom još i doture, ali preko kućnog praga ne puštaju.

– Ajduka držati u kući, to je kao nositi otšrafljenu bombu u nedrima, – kaže ujak, ružno se mršteći.

– Meni da zakuca na vrata, – iskazuje se otac, – ja bih mu rekao: „Brate, ako je da se gine, daj i meni pušku, pa da idemo zajedno u šumu, lakše mi je bežati pred poterom, nego ovde drhtati za decu!”

– Veliki su to mučenici, – smatra baba-Stevanka.

Deda, jedvačujno, dobacuje:

– Mučenici za *nas*, a za *njih* – banditi.

Ti, koji i dalje četuju, to su uglavnom oni koji su *zabrazdili*. U ratu i nisu bili takvi. Otkako ih izdadoše i Čerčil, i Kralj, sasvim su se izbezumili. Beže kao zečevi, nasrću kao besni psi, kaže stric.

– Sad je došlo ko će koga, nema više milosti. Koga uhvate, zna mu se.

U martu su zarobili Voju Latkovića, kapetana Jugoslovenske vojske u Otadžbini. Dok su ga sprovali pevao je, brda su ječala:

Srbadijo, otadžbino mila,
Tebe krasi belog orla krila.
Još te krasi tri sokola siva,
Tri sokola, tri Kraljeva sina.
Ustaj Aco iz debela lada,
Pa da vidiš ko Srbijom vlada!

Podalje od puta, ljudi su ga gledali, zanemeli. Devojke su plakale.

Četiri dana kasnije, streljali su ga, na stočnoj pijaci, u Krivićima.

Jedna naša rođaka, neka Jevdoksija, koja ima kućicu pored Veterinarske stanice, videla je, kroz prozor, kad su ga doveli do Vage. Još se nije bilo dobro razdanilo.

– Lep ko devojka, crna kosa pala na ramena, čelo visoko, i belo, ko artija. Kad ga vezaše, on viknu: „Jamari! Živeo Kralj Petar Drugi!” Posle zagrajaše, nisam čula puške, ali sam videla kad se srozo niz kolac.

– Onako lep čovek, jadna mu majka, – uzdiše baba-Stevanka.

Četvrta zima bliži se kraju, a *ostaci neprijatelja* se ne predaju. Pred spavanje, pod toplim guberom, mislim kako im je tamo, po zemunicama i pećinama, i od zamišljanja hvata me slatko-bolna jeza.

– Baldisale i potere, – kaže stric, – al ne mogu da se zaustave.

– Čemu li se, jadnici, nadaju, kad ih je i Kralj ostavio? – pita se baba-Stevanka.

– Kralj zna svoje, a oni svoje, – kaže deda. – Oni se drže zakletve.

– Kako možeš biti veran nekom ko te je napustio? – pita stric.

– A što ne bi mogao? Ja sam veran kome hoću da budem veran, a on, za sebe, nek gleda šta će... Otkud mi znamo, ko je koga izdao i napustio, – razmišlja ujak. – Ako su oni, ovde, opkoljeni u zemunicama, i Kralj je, u Londonu, bio sateran u rupu. Opkoljen, sa svih strana, nije mogao da mrdne! Ko može iz čista mira, pri zdravoj pameti, održati onakav govor preko Radija?

Stric, promenjenim glasom, piskutavo:

– Pozivam svoju vernu vojsku da mi postane neverna i da se stavi pod komandu mog smrtnog neprijatelja!

– Ko bi normalan tako nešto rekao i uradio! Tu nisu čista posla!

– Kako je da je, Kralj nam se osramoti, – uzdiše stric.

– To je više engleska sramota, – kaže ujak, – nego njegova. Šta je mogao da uradi?

– Mogao je da izvrši samoubistvo... Da dođe kod ovih, u šumu, da pogine kao čovek! Da razmisli šta bi mu uradio otac, deda, ili čukundeda... Jebi Karadorđevića koji zna jedino da povije glavu! Poigravaju se njime kao krpom... Dok je bio maloletan, proglasiše ga za punoletnog, a posle ga, u dvadesetoj, vratiše u maloletnike, i namestiše mu namesništvo. Tito u ime Staljina, Šubašić u ime Kralja, obojica Hrvati, rešiše šta će sa Srbijom. I sad ovi, po rupama, pevaju:

Mi za Kralja, Kralj za Tita,
Šta će biti, Bog te pita!

Šta ima da bude, to je već došlo. Naša propast, i to za duga vremena.

– Otkud znaš, možda su mu držali pištolj na slepoočnici, dok je ono čitao... Ili je mislio da će nam olakšati položaj.

– Da je znao da misli, ne bi svadbovao dok se ovamo kukalo po grobljima!

Dugo ćute, kao pred visokim zidom. Tišinu prekida baba-Stevanka:

– Jadno dete, i jadni svi mi sa njim.

Ovi, preostali četnici sad dođu kao neke nove harambaše, junaci i osvetnici. O nekima se ispredaju i priče.

Deda kaže da su se oni pravi hajduci držali u našem kraju do 1930, kad im se zatro trag. Tada su uhvatili Janka Kulišića-Pržibabu. On je bio iz Sandžaka, ili iz Crne Gore. Izdala ga ljubavnica, neka udovica. Opkolili su ga u Kozjoj pećini, gde mu je izginula družina, a njega su uhvatili ranjenog, nije stigao da aktivira bombu. Lečili su ga godinu dana u Glavnoj državnoj bolnici, a kad su ga izlečili, osudiše ga na smrt, i obesih.

– Eto, šta ti je pravna država, – ruga se ujak. – Leči te, da te posle obesi... Kod *drugova* toga nema! Oni po kratkom postupku, a korist, dvostruka: em poštede državu troškova oko lečenja i suđenja, em čoveku skrate muke!

– Nemoj samo o Kulišiću, – seća se stric, – on je usijanim verigama babe opasivao...

Te, nekadašnje hajduke opisao je Svetolik Ranković, u romanu *Gorski car*. Oni su krstarili po istim dubodolinama i šumama, po kojima prolaze i ovi današnji. Njih gone oznaši i knojevci; na čelu OZNE je Aleksandar Ranković.

U narodu je najomiljeniji Hajduk-Stanko. Oni koji su pročitali roman, pričaju o njegovim podvizima kao da su u njima učestvovali.

Deda kaže da svaki hajduk nosi glavu u torbi. Znam da je u pitanju poredenje, ali volim da to zamišljam doslovno.

Da sam ja na mestu nekog od onih iz Jarećih brda, ja bih se obrijao i ošišao, preobukao bih se u civilno odelo, i krenuo bih na kraj sveta, pešice. Danju bih spavao, a noću bih se probijao, kroz šume, kroz gustu pomrčinu, preko voda i gora, i otišao bih daleko, daleko, onamo gde niko nije čuo ni za Jugoslaviju, ni za Srbiju, za Tita i za Dražu, za partizane i četnike, a pogotovo ne za Jareća brda! Promenio bih ime, naučio tamošnji jezik, zaboravio bih srpski, našao bih neki posao, bilo kakav, bio bih srećan zbog svakog svog koraka, zbog svakog zalogaja hleba, gutljaja vode, udisaja vazduha. Čovek je rođen da uživa u sitnim i krupnim stvarima kojima je okružen, da se raduje nebesima i travkama, a ne da, u Jarećim brdima, čeka s koje će ga strane pokositi rafal.

U petak rano izjutra zastao sam pred izlogom krivićske knjižare „Svetlost”. Ima puno novopripeljih knjiga, koje je knjižar postrojio u četiri reda, sve jednu iznad druge, onako, kao đaci kad se, na kraju školske godine, fotografišu. U sredini je *Pedagoška poema*, i *Zastave na kulama*; u istom redu su još *Kako se kalio čelik*, i *Kako je čovek postao div*. Zapazio sam i nova dela Ive Andrića, Branka Ćopića, Nazora, Bihalji-Merina, Maksima Gorkog i Hercena. U donjem redu su prevodi sa francuskog i engleskog, pisci za koje prvi put čujem: Verkor, Romen Rolan, Haksli, Dos Pasos, Fokner. Volim da gledam naslove knjiga; pročitacu ih kad ih nabavi Opštinska biblioteka. Pred izlogom se niko nije zadržavao; ljudi su hitali ka Stočnoj pijaci, gde je bio izložen leš čuvenog odmetnika Uroša Saramandžića. Ubili su ga u utorak, u kolibi ispod Vrtajice; sišao sa planine da uzme hleba, pa upao u zasedu. Pošto se, već pet godina, priča da ga zrno ne bije, dovezli ga i postavili uz tarabu ispred Stočne vage, da se narod razuveri. Pijačni dan, svet se sliva sa obronaka, i svak bar jednom prođe malim sokakom, da vidi ubijenog. Ja sam ga osmotrio sa razdaljine. Leđima naslonjen na ogradu, glave povijene napred, ličio je na kosača koji je seo da predahne pa, kunjajući, čeka da premane podnevna žega.

SEDMA GLAVA

(Tito na javi, u snu, i u Svetom Pismu)

Do prvih skupštinskih izbora ja sam, kao i svi oko mene, bio ubeđen da za njih niko, sem Bega, Frklje, delovođe Kostića i učiteljice, neće glasati. Gotovo sam ih sažaljevao, zbog poraza koji će doživeti. Rezultati izbora su me zaprepastili. Jeste, ti su rezultati namešteni, *ćorava kutija* je presuta u njihovu, *okatu*, Leka Crni to pouzdano zna, ispričao mu čovek koji je presipao, pa ipak, njihova pobeda se ne može objasniti isključivo krađom glasova... Taj, koji je presipao, poverio je Leki da su i bez krađe imali neku malu većinu... To znači, to znači... da je od trista osamdeset birača barem dvesta glasalo za njih! A krali su, kaže Leka, da bi isterali 99%, ispod toga ništa ne prihvataju, slabiju pobedu računaju u poraz...

Ne razumem...

Već uoči izbora, u selu se osetilo kolebanje i dvoumljenje, izvesna zamišljenost, neka tišina, u kojoj se kuvao obrt. Lica su se ružno uozbiljila: siguran znak – shvatiću mnogo kasnije – da se razum sprema za jednu od svojih sitnih gadosti na koje srce, kad bi se pitalo, nikad ne bi pristalo. A šta ako ovo čudo ostane mnogo duže nego što se iko, u početku, nadao? Šta ako mu je suđeno da potraje, i ako se naknadno pokaže da i nije tako strašno kako izgleda? Jeste, niko ih nije zvao, ali tu su; niko ih ne voli, da, ali zar im se to mora jasno saopštiti? Treba naći zaklon i pričekati, da vidimo dokle će ići i na šta će okrenuti.

– Nisam ih glasanjem ustoličio, neću ih glasanjem ni oterati, – rekao je Sima Potkivač.

Neki se s tim slažu, neki se ne slažu, i svi misle da je najbolje ćutati. A glasanje je izjašnjavanje: to im nije po volji! Oni su navikli da ćute, i da se kriju. Ćute koji se dvoume, ćute oni koji su sa sobom raščistili; jedni ne znaju šta da kažu, drugi znaju al ne smeju. I sve se te ćutnje stapaju u veliku tišinu svakidašnjice, u ono što se zove javni red i mir.

– Mi sad više nismo ništa, – kaže Leka Crni, – pa zar je važno kako ćemo glasati...

– A pre rata smo, kao, bili nešto? – pita ga Srećko Ćuturilo.

– Pre rata smo zamišljali da smo nešto, bar nam nisu ovako glasno stavljali na znanje, da smo ništa...

Deda i Leka Crni su odlučili da ne idu na izbore. Zarekli su se da, dok su živi, u taj cirkus neće ulaziti.

A većina je, ipak, glasala, i to onako kako je vlast očekivala. Deda za to ima svoje objašnjenje:

– Ko god da dođe, a da je dobro naoružan, oni bi tako. Narod ne gleda šta ko radi, nego ko je najjači. Izem ti takve birače! Oni su sa njima koliko su i sa nama, a ustvari, nisu nigde...

Volim da čitam novine. Ovde, u selu, sve je tako mutno, zamršeno, dvosmisleno i besmisleno; a u novinama, sve je jasno kao dan, i usmereno kud treba. U novinama piše da je, do rata, Jugoslavija bila pod *nenarodnom* vlašću. Ovi, oko mene, to kao da nisu primećivali, a ako i jesu, nije im smetalo. Ta vlast, čiju štetnost nisu osećali, bila je nepravlična, i vodila je brigu jedino o sebi. Poredak je bio naopako uređen, osuđen na propast, a eto, gotovo svi oko mene kažu da je bilo bolje nego danas, i žale za tim što je propalo. Na to, što piše u novinama, ne daju ni prebijene pare. Kad sam, jednom, poveo razgovor sa dedom o toj stvari, on mi je rekao:

– Oni moraju da pišu to što pišu, a kako je bilo, to ja najbolje znam.

Verujem dedi, a verujem i u ono što pišu novine; istina, očigledno, nije jedna; ima istina koje su toliko udaljene između sebe, da se nikad neće približiti, ni upoznati. A što se novina tiče, ljudi, koji ih prave, možda su i spremni da ponešto podvale i slažu, ali za slova, za *štampana slova*, laž se ne hvata: u slovima je istina!

Znači, moje selo je, prosto, izgubljeno za Progres, ogluvelo za napredne ideje... Za velike promene ono se nije spremalo. Sve važnije položaje u Krivićima drže došljaci; kod nas nije bilo dovoljno jakih i potkovanih pojedinaca, da prihvate više odgovornosti. U drugim krajevima države napredni pokret se organizuje već stotinu godina, a kod nas – jedino Beg i Frklja, koje niko ne uzima ozbiljno; a samo oni u selu nešto znače.

Svakog dana, u novinama, ima nešto o Titu. Jednog dana, šta je rekao; drugog dana, koga je primio; trećeg dana, šta u svetu o njemu govore i misle. A misle sve najbolje! O nama, običnim Srbima, u svetu znaju vrlo malo, ali zato o Titu, znaju sve! To je div naše istorije, naš najveći sin od doseljavanja na Balkan do danas, Stefan Nemanja i Knez Lazar i Karađorđe mogu da se sakriju u rupu. On je, uz to, i jedan od velikana današnjeg čovečanstva: omiljen je među indijskim parijama, brazilskim bezemljašima, egipatskim felasima, a prihvaćen je i na Dvoru R . Veličanstva Elizabete Druge. Za siromašne i obespravljene on je svetlo u tmini, putokaz u bespuću, primer za ugled. Kod nas, sve što postoji, postoji po njegovoj volji, prema njemu se upravlja. Ako on, ponešto, nije izrekom odredio i propisao, onda je to prećutno dopustio. Računa se samo ono što je on smislio, rekao ili blagoslovio. Na šta on ne obrati pažnju, to može unekoliko postojati, ali ne može imati neku veću važnost. Kad on, nezadovoljan, na nešto ukaže prstom, tome je izrečena smrtna presuda: časak kasnije to se, s korenjem, čupa iz zemlje i baca na đubrište istorije.

– Hteo ne hteo, svaki čovek je neprestano u mislima s njim, sa Titom. Kud god krene, čega god se poduhvati, mora i njega uzeti u obzir. Kao ortaka, kao smetnju, kao pokrovitelja ili protivnika, tek, bez obaziranja na Tita, ni u kakav se posao ne može upuštati. U svakom društvu, u svakom poduhvatu, on je prisutan, i kad je nevidljiv, tu je. Oni koji ga vole, na sav glas mu izvikuju ime; oni drugi, čute kao olovom zaliveni, i lepo se čuje, kako o *njemu* čute! A plaše ga se i jedni i drugi: sledbenici strahuju od njega kao od svemoćnog oca, a protivnici zaziru od njega kao od zmiје-otrovnice. Ravnodušan niko nije; i ko hoće, i ko neće, po nekoliko puta na dan o njemu misli. Svima se uvukao u dušu, onima koji ga mrze možda i više nego onima koji ga vole. Jer onome ko ga mrzi teže je odvojiti se, nego onome ko ga voli. Pristalice mu se pokoravaju dobrovoljno, a protivnici mimo svoju volju – a to je najviši stupanj potčinjenosti...

Tako, otprilike, umuje ujak. On kaže da će jednog dana, ako završi prekinute studije, napisati čitavu knjigu o navikavanju ljudi na diktaturu. Knjiga će se zvati „Kako smo polegali na rudu”, ili „Tajni sporazum između diktatora i njegovih podanika”.

– To ide malo-pomalo, nit se radi onako kako se priča, niti se priča o onome što se ustvari radi. Tek, jednog dana, ljudi osete da je svud oko njih mreža. Oni koji se nisu nadali koprcanju se i otimaju kao muve, samo, takvih je malo. Ostali se naviknu, i još misle da su dobro prošli. Svaki je naš seljak doživotni krivac pred Maršalom Titom: nije žudno iščekivao njegov dolazak, nije ga ni znao ni zvao, i sve dok ruski tenkovi ne izbiše na Dunav, nije mogao zamisliti da će nekakva austrijska kaplarčina zavladati Srbijom. To što se on tamo, po Bosni, borio za oslobođenje od stranih zavojevača i njihovih domaćih slugu, te za bratstvo i jedinstvo, to se ovde nikog nije ticalo: nek se zbraćuju, nek se ujedinjavaju, tamo među njima – mi smo spas očekivali od Engleske i od Kralja. I onda se i Čerčil presaldumi, i on mu priđe, i tu je, onda, za nas, došao smak sveta!

Da li Tito išta sluti? Da li bar ponekad pomisli koliko je ovom narodu tuđ? Šta on o ovom svetu zna? On tu ništa ne shvata, on pojma nema o prošlosti, o istoriji ovog naroda, a došao je da nad njim vlada... Ja znam: ovde ga se svako užasava! Možda postoje neka druga sela, neki drukčiji ljudi, koji ga prihvataju, poštuju i vole? Kako to, da ga vole samo oni koje ja ne poznajem, a da ga svi ljudi, koje ja znam, mrze? Mora da je o tome ipak obavešten, pa zato i ne svraća u naš kraj... Na putovanjima, dočekuju ga samo oni koji su mu stoposto verni i poslušni, i on misli, da su mu svi podanici, svuda, takvi... Šta bi uradio kad bi video, kad bi čuo ove ovde?

Ili zna, al nema kud? Natrag ne može, pa gura napred, kao da je sve u najboljem redu. Ili će njega smrviti, ili će on mrviti druge!

– Narod, koji narod? – kaže ujak. – Važno je rasporediti svoje ljude u narodu. Nas je šesnaest miliona, a članova Partije je sto šeset hiljada: to dođe jedan na sto. Dovoljno! S narodom se i inače opšti preko predstavnika; razlika je, sad, u tome što ovi predstavnici nisu izabrani odozdo, nego postavljeni odozgo; oni ne predstavljaju narod pred državnom upravom, nego Tita pred narodom... To su nove paše u subaše, to su naši titići...

Deda kaže da je među Srbima uvek bilo ovakvih kao što su Beg i Frklja. Oni su nekad uzimali tursku veru, sad prelaze na titovsku. Ćemu služi, a kad treba, i nama, krišom, namigne. Kao: i dalje je, pomalo, Srbini!

– Ceo je srpski narod pred Titom krivac i užnik, – razmišlja ujak, – i na tome su, sad, uređeni odnosi između nas i njega... On je nama oprostio krivicu: pre rata nismo za njega ni znali, za vreme rata smo bili protiv; to nam se otpisuje, pod uslovom da odsad zavežemo jezik. Mi znamo da on sve zna, a i on oseća šta mi mislimo; on ne govori što zna i misli, ne govorimo ni mi... Pritajili smo se, klimamo glavom, gledamo u zemlju. Bilo je i težih vremena u našoj prošlosti, al ne verujem da je ikad bilo ovoliko podlosti. On laže nas, mi lažemo njega, ne zna se ko je veći podlac, i tako je načinjen taj lopovski sporazum: ti lepo sa vlastima, pa ni one na tebe ne obraćaju veliku pažnju, a šta im iza leđa pričamo, to je naša stvar.

Odrasli! Muka ih je slušati!... Meni bi bilo lakše da Tita zavolim nego da ga na ovaj, kukavički način, mrzim!

Zavidim onima koji mu iskreno kliču i pevaju: oni se, bar, ne stide, i ničeg se ne plaše, njima je lako. A kad slože pesmu, posle, ne moraju ni o čemu misliti, ne moraju ga čak ni voleti: pesma ih je uzdigla iznad straha, iznad mišljenja, iznad ljubavi, čak...

Druže Tito, ti narodna nado,
Tebe voli i staro i mlado!
Druže Tito, naše rosno cveće,
Ceo narod za tobom se kreće!
Druže Tito, naše čedo milo,
Da te nije ne bi ni nas bilo...

Gde god ih se skupi više od desetine, nađe se jedan tankovijasta glasa, grlat, da zapodene pesmu. I kako se on glasne, tako drugi ulete, ko zapete puške; to je ovde tako: ko vlada onaj i peva, peva od radosti što je zavladao, i dokle mu pesma seže, dotle mu se i vlast proteže... Najviše pevaju u Krivićima; ovde jedino za školske priredbe, pa i to nerado. Pesmovode su obično i dobre kolovode: ponese ih glas, pa odskoče od zemlje, izlete na čistinu, i zakovitlaju kozaračko kolo. Ti se ističu i na zborovima, na dočecima i ispraćajima, na mitinzima. Oni tačno znaju kad treba izbaciti ono *Živela KPJ na čelu sa drugom Titooooom!*, na šta prisutni, svi kao jedan, odgovore *Živelaaaa!*, i onda *aaaaa* pređe u *dugotrajno skandiranje, Mi smo Titovi, Tito je naš!* To bi moglo potrajati satima, pa i danima, da se govornik ne trgne i ne razmaše rukama,

obema šakama stišavajući buru oduševljenja koja se, kao prekipelo mleko, prelila preko ruba posude, pa je valja potiskivati u tamne dubine, iz kojih je pokuljala.

– Ne valja mu ime uzimati u usta, – kaže Leka Crni, – usta ti, posle, ceo dan zagađena!

A u Krivićima, na svakom koraku. Ime mu svud po tarabama, lik mu iscrtan po zidovima kuća, slike na prvim stranicama novina, i to svakoga dana, a po školama, kafanama, kancelarijama i dućanima, i danju i noću! U gvoždari „Čekić” drže tri slike – jednu u civilu, drugu u uniformi, treću gde je prikazan u lovu: gvoždara prodaje patrone za lovačke puške. Ako ga ne gledaš, onda ga slušaš, stalno mu prenose govore preko radija, ponavljaju po tri puta na dan, a uveče još i preko zvučnika. Kud god se okreneš, on! Stric kaže da ga je strah proći kroz Kriviće:

– Uplašiš se, ne zbog onog što govoriš – ko je pametan, odavno je prestao govoriti! – uplašiš se i onoga što misliš!

Srećko Čaturilo priča da ga je sanjao. Baba-Stevanka smatra da je dobro kad ti vladar dođe u san. Stric se mršti:

– Eto dokle su došli s propagandom, ne daju ti ni spavati s mirom!

– Za oglose i za reklamu su majstori, na to su rat dobili, – kaže ujak.

– Polako, ali stalno, – kaže ujak. – Kod tucanja u glavu važno je ne propustiti nijedan dan! Deda smatra da nema vladara na kojeg se narod, naposletku, ne navikne.

– Vreme čini svoje. Malo se prigne on životu, malo život njemu, malo mi oguglamo, pa dođu mladi koji ne znaju za bolje, i eto ti... saviješ šiju.

Stric je užasnut mogućnošću savijanja šije.

– Dok sam kod ove pameti, u tu crkvu neću ulaziti!

– More ne znaš, – opominje ga deda, – i pamet se menja... Dok imaš svoju njivu, i svoju kuću, možeš i ovako i onako. A kud ćeš, ako ti i to uzmu?

Baba-Stevanka pita Srećka o čemu je razgovarao s Titom.

– Da me ubiješ, ne mogu da se setim... Ja njemu nešto pričam, ovako kao sad tebi, a on se slaže...

– I nisi se bojao?

– Nisam. Uplašio sam se kad sam se probudio.

Ujak, u Krivićima, gledao ispraćaj Štafete.

– Svi se skupili, iz Opštine, iz Komiteta, Vojnog odseka, Zdravstvene stanice, Pošte, Klanice, Mlina, Mlekare, kad je to čudo niko ne sme izostati, to je kao ovde da ne odeš kad te pozove na svadbu ili slavu. Sve što se u nešto računa ispelo se na tribinu, a tribina tesna, pa se guraju ko na platformi punog tramvaja, svi hoće u prvi red... Pa kako je to samo drčno i rčno, beonjače im podlivene krvlju, od nespavanja, ja mislim da retko sastave tri sata za noć, to ti je stalno na straži, istovremeno gleda levo i desno, napred i nazad, da mu ko ne preotme ono što je i ono otelo, jer ono kad otima, to je revolucija, a drugi kad otima, to je kontrarevolucija! Tako i ulicom hodaju, sve potrčkajući, otkako je jurnulo u borbu bez prestanka trči, ne sme da stane, da malo predahne izgubio bi korak, jedino dok trči ostaće na čelu, da predvodi! Sve je stege raskinuo, sve navike odbacio, ništa ga ne može iznenaditi, obraz i čast, prijateljstvo, doslednost, vernost, sve su to za njega malograđanske predrasude, on je s tim raskrstio!

– Najopasniji su oni koji imaju okomite crte s leve i sa desne strane nosa. To su oni koji su pucali ljudima pravo u oči, ili u usta, i mislili su da je važno da pritom ne trepnu – tako se kalio taj čelik! – i oči su izdržale, nisu trepnule, al eto, useklo im se u obraz! U svakoj kancelariji ima bar jedan takav, sa rabošem urezanim kraj nosa, sa strane, odozgo nadole... To su ti guje-otrovnice, ti potuljeni, oni jedini znaju sve što treba da se zna, nižima se ne govori sve. Pljunulo na familiju, pogazilo veru i običaje, bliži mu je Turčin sa partijskom knjižicom nego rođeni otac sa ikonom Svetog Đorđa. Ne pita te šta oćeš šta nećeš, ni da li oćeš i nećeš, sve je

kod njih razrađeno za idućih trista godina. Mi mislili dolaze Rusi: bar da su Rusi, Rusi su narod, a ovo je naš izrod... Bašibozluk i otpad, i naravno, mrzi onog ko se još nije otpadio, ne može očima da ga vidi, ajde da se svi preverimo i oneredimo, ko mu priča o veri i naciji podseća ga na njegovu sramotu, on je to prevazišao, nije više ni Srbin ni hrišćanin, on se uzvisio, on je iznad svega! A onda, ovi koji su okrvavili ruke, oni nemaju kud, neće valjda priznati da je ubijao ljude zato što su imali drukčija politička ubedeđenja, taman posla! Koga god je ubio, taj je bio saradnik okupatora i špijun Gestapoa, zato oni to i ponavljaju stalno, sami sebe da uvere, da im savest bude mirna...

– Čuti, čuće deca, – opominje ga majka.

– To deca i treba da znaju, njima jedinama može koristiti...

U Beogradu se drži Kongres Narodnog fronta, pa im, svima, izišle slike u novinama. Poređani, u kajišu, preko dve stranice.

– Ko ikonostas u manastiru Ćelije, – kaže stric.

Ujak ih, žmireći, razgleda:

– Gledaj kako se podgojiše, u dve godine obrazi im se zaobliše, smejulje se kao bebe, dođe ti da ih štipaš za obraščiće, oslobodioce naše! Dobra hrana i meki dušeci, kućna posluga, lov i ribolov, i čovek se odmah gledne i podmladi. Car Dušan, Stefan Nemanja, Karađorđe, i sad: ova trojica! Iljadu je godina trebalo čekati da nam i ovo cveće procveta. Uхватili najbrži voz istorije, pa šišaju, a ti, uskači ako možeš, a ako ne možeš, zavuci se u rupu, čekaj da protutnji! Kakva umna čela, to po ceo dan duma i smišlja kako da usreći čovečanstvo, a kad smisli, ima alu da rodiš dok ne ostvariš ono što je smislio. Narodna vlast, a ono pre rata ono je bila nenarodna, ona je narodu želela zlo, i što mu je želela, to je i došlo. I kako su ih lepo poređali, po gospodstvu i po starješinstvu, ko glinene golubove na vašaru. Ovaj sa cvikerima je odgovoran za unapređenje sela, učena glava, samo ga ne valja puštati na njivu, nije tako jak u praksi kao u teoriji!

– To ti je kad golaći i guzoderi sednu u vrh sofre, kad rđavi đaci preuzmu Upravu škole: prvo spale dnevnik, da se ne zna ko je kakvu ocenu imao! Sve na početak, pa po njenom zakonu... Kako bi, kad bi i oni omastili brke? Svima jednako, a onome, ko se setio jednakosti, njemu najviše! Ne zna luka u bašti posejati, ne razlikuje kravu od bika, a dali mu da sprovodi socijalistički preobražaj sela! A već ovi, koji su poreklom sa sela, oni ne mogu očima da nas vide – podsećamo ih na prošlost! Mnogo se sveta, u ovom ratu, odmetnulo od zemlje, i sad šta će, nego da služi, i kome će služiti, ako ne njima! I svaki zamišlja, da bi jednog dana i on mogao sestiti u otvoren auto, i otpozdravljati *razdraganom narodu*. Treba i ono znati, ne ume ni ono svako... Gledao sam ga na Šavskom mostu, u Beogradu, upržilo sunce, a on prominu kao priviđenje, ne mogu reći ni da sam ga video, ni da ga nisam video – zapazio sam jedino rukavicu, belu kao sneg... Ko je video da se rukavice nose usred leta?

– To je protiv bakterija i klica, – nesigurno primećuje baba-Stevanka.

– Ja u Beogradu ne videh nikog drugog da se tako od bakterija brani.

– Ko će ga znati, – nastavlja ujak, – možda je on stvarno visokog roda, bečki aristokrata s našom služavkom, pa mu ostalo od oca... Ne sme nogom stati na zemlju, gde god silazi s voza prostru mu pirotski ćilim, a malo dalje ga čeka tribina, od borovih dasaka, i ona prekrivena klečanim ćilimovima, narodna radinost, da se vidi kako je narodu prirastao za srce! Mikrofon prikuju na pult, a kad on govori, ima i po pet-šest mikrofona, tu ti je Glas Amerike, tu Bibisi, paze da im ne promakne koja reč, važno je i gde se nakašlje, i kako se nakašlje. *Ja vami mogu rjeći s ovog mjesta...* Jedno ne razumem, zašto one tribine rasturaju i opet iznova grade, kad su im svaki čas potrebne – stalno su u pokretu, malo-malo pa veličanstveni miting, ili svečana parada, nema nedelje da nešto ne obeležavaju i da nešto ne proslavljaju, doneli mu štafetnu palicu iz Kragujevca a on poželeo da to postane *tradicija*! Nek se nešto dvaput zaredom ponovi, već viču: *tradicija*! A ono, do 1941, ono im je predistorija!

– A šta će, – počinje deda mekšim glasom, kao da kreće sa nekog drugog, lakšeg kraja, – došlo i njima vreme, moraju od nečeg početi, a gde god stane, ispod nogu mu prazno i šuplje... Ko ih je, pre rata, uzimao ozbiljno? To je bilo onako nešto, mimo svet, kao subotari. Trči, viče, šuška, agituje, ti se sklanjaš da mu ne smetaš, šta ćeš, ima nas od svake ruke. Oće *pravdu*, oće *jednakost*, a ovamo, šaka jada, pošlo da spasava svet, pa neću mu još i ja stajati na muku, dovoljno ga je Bog ošteti!... Mislili smo, to ne može načiniti neku veću štetu... I onda, desi se baš ono što je izgledalo da nikad ne može biti! Šaka jada ugrabi vlast! To je kao da subotari, preko noći, zauzmu vladu, skupštinu, vojsku, da svaku opštinu uzmu u svoje ruke. I sad, šta će, kad su svi protiv njega: mora lagati. Motku u jednu ruku, mikrofon u drugu, pa malo laži, malo preti, dok se narod ne navikne... Borci protiv okupatora? Ako nije imao ko drugi da se bori protiv okupatora, onda je gotovo sa državom, sa slobodom, sa životom, šta će ti država, ako oni treba da je štite!!

– Zašto ih Bog pušta? A ko će njegove račune uhvatiti... Kad se nakrivi na jednu stranu, onaj koji podmerava vagu natrpa što više može na drugi tas, da uravnoteži. Bog gleda, Bog svakog pušta, dok mu ne dosadi. Jednom pošalje skakavce, drugiput grad, da opomene. Za njega je sto godina kao sekunda, možda on ovo još nije ni zapazio do kraja. Vladali su, do četres prve, pametni i bogati, pa upustiše državu i pobegoše. Sad pustio siromašne i lude, da se pokažu...

– Ko da ne znamo šta Frklja ume i može, – osorno upada otac. – Kuća mu usred nekrštene šume, lisica mu krađe lebac sa astala, na krovu mu uvek fali pet ćeramida, jastuk mu mokar od prokišnjavanja, ujutru ga iscedi u lavor da se umije, kad je slava sakrije se u potok ispod kuće, agituje protiv Boga, i sad će Bog i s njim izvoditi neku računicu...

– Mnogo Boga pogađa, šta Frklja misli o njemu... Dao mu vlast, i kaznio ga: sad, da je očuva, mora stalno lagati! I oni su ljudi, nisu svi ni glupi, ima ih koji sigurno znaju na kakvu su prevaru sve ovo oteli, a šta će, sa istinom se ne sme suočiti... Sad ima sto godina da trpa laž na laž, dok potpuno ne potone u blato, dok se ne udavi u blatu... Zna Bog šta radi, samo je to njegovo znanje mnogo zamršeno i nas, ljude, mnogo košta...

Pred kraj rata baba-Stevanka nabavila Sveto Pismo. Dobila ga od kaplara Subotića, dobrovoljca-ljotićevca, koji se spremao da beži u Austriju, ili Australiju (ona brka te dve države). Dala mu vunene čarape, i komad slanine, a on njoj knjigu. Kad god se zasedimo sami kod kuće, tera me da joj čitam. U knjizi je sve, od stvaranja sveta, do Hristovog postradanja.

– To znači, kaže baba-Stevanka, do danas, jer Hristos i danas strada, u svakom čoveku.

Sveto Pismo je vrlo neobična knjiga: i kad su dobro poznate, reči zvuče čudno. Kao da, sem onog što piše i što razumem, svaka reč znači još nešto... U početku, Bog je prikazan kao radišan i preduzimljiv domaćin: sve obavi za šest dana, onako kako se u dobroj seljačkoj kući za šest dana završi žetva, i sadene snoplje, i nabije gužva na vratnice od strnjike. Pošto poradi što je imao, seljak, u subotu uveče, rekne *Dobro je!*, i sutradan se, zadovoljan, odmara. Zato se i danas nedeljom, u vazduhu, oseća nešto od davnog božjeg predaha.

Ono što me je u Svetom Pismu iznenadilo, i gotovo uplašilo – naročito u prvi mah! – jeste pominjanje *Tita*. Brzo sam razumeo da je to neki drugi Tito, i da mu je pravo ime Tit, pa opet, godinama, kad god bih naišao na ono *Titu poslanica sv. apostola Pavla*, kosa mi se, od užasa, dizala na glavi! Pa Tito je nekakvo sveltremeno čudovište, on postoji otkako je sveta i veka, evo ga i u svetoj Knjizi, gde ga još neću naći! I Sveti Pavle mu je slao poslanice, baš kao što se, ovome na Dedinju otac danas obraća sa molbom da mu pruži olakšice u plaćanju poreza! U Svetom Pismu on, uostalom, nije mnogo nestvarniji nego u životu; u knjizi, kao i u stvarnosti, on je podjednako neverovatan i nedodirljiv... Na jednom mestu apostol Pavle se žali da ga je, pored ostalih, i Tito napustio – otišao je, veli, u Dalmaciju! Dalmacija, to je kod nas, u Jugoslaviji, što nije slučajno... Previše zastrašujućih podudarnosti za nekog ko se, kao ja, prvi put susreće sa Svetim Pismom i za koga na svetu postoji samo jedan Tito, onaj o kojem se, otkako se za nj čulo, ionako pronose svakojaka nagađanja i čudne, neproverljive pretpostavke...

Pokazao sam to mesto iz Novog Zaveta baba-Stevanki, očekujući od nje ako ne objašnjenje, ono zaprepašćenje: izostalo je i jedno i drugo... Nema stvari koju ona ne može zamisliti, povezati sa bilo čim, i opravdati! Sveto Pismo govori o ljudima svih vremena i svih zemalja, priča o raznim narodima i njihovim vladarima, o anđelima i đavolima, kad se nije čudila Pontiju Pilatu, što bi se čudila Titu. Svi ljudi na svetu, živi i mrtvi, ovde i na kraj sveta, u nekoj su vezi, a svete knjige i jesu svete zato što se žitelji različitih epoha i zemalja mogu u njima susretati, razgovarati, razmenjivati znanje i iskustva... Sudbina nam je odredila Tita, kao što je sudbina oterala Kralja s prestola, njoj su obojica isti, nije na njoj da bira vladare, nego da poštuje onog koji zasedne na presto, a kako je zaseo, to nek raspravi sa Bogom. To što se Tito iz vremena Apostola Pavla pojavljuje u Srbiji godine 1946, izgleda joj sasvim prirodno: ime mu je u svim novinama, na zidovima i tarabama, u čitankama, pa što ga ne bi bilo u knjizi nad knjigama! O tome je najbolje ne govoriti, o Titu i Rankoviću i kad misliš dođe ti nezgodno, pa se okrećeš oko sebe, bojiš se, osetiće kogod...

OSMA GLAVA

(Trijumfalan povratak Strajinje Sabljića; kako sam prvi put pucao iz puške; šta biva s metkom koji se ispali u nebo)

Kuću zahvatilo uznemirenje: sutra treba da nam dođe Strajinja Sabljić. Našao se, službenim poslom, u Arandjelovcu, gde se sreo sa delovođom Kostićem, i poručio, da će svratiti, u utorak, u selo. Našu kuću nije posebno pomenuo; sam je Guzonja zaključio da je poseta u vezi s nama, pa nam je, još u subotu, javio, da znamo.

Siroče bez oca, bez škole i bez zanata, Strajinja je od proleća do jeseni 1941, radio kod nas kao potrčko i čobanin. Tek je bio napunio šesnaestu; po dedinom računu sad mora da je u dvadesettećoj.

– Vredan je bio, i hteo je da posluša, sve dok se, prve godine rata, u septembru, nekud ne izgubi... Posle se doču da su ga videli u Užicu, ispred Narodne banke, s puškom o ramenu, čuva stražu...

Nastavak njegove ratne pustolovine poznat je jedino Stanku Begu.

Kad je palo Užice, prešao je u Bosnu, gde je pregrmeo sedam ofanziva, i sve ostalo, što se danas izučava u školi. Brzo je napredovao, iz rata je izišao kao kapetan, dao se na razne kurseve i večernje škole, i dobio čin majora. Radi u vojnoj bezbednosti, putuje po kasarnama, kao neka vrsta instruktora, ili inspektora, pa je tako zašao i u naš kraj. Verovatno je susret sa opštinskim delovođom razbudio u njemu želju da obiđe mesto iz kojeg se, ujesen 1941, otisnuo na dug, težak i slavan put. Ujak misli da je on to još od svršetka rata smerao da učini, da dolazi isključivo zbog nas, da mu je službeni put izgovor. To je telefonom dojavljeno u Kriviće, ili u Valjevo, ali tako, da se zataška pravi smisao i cilj posete. Jasno je zbog koga i zbog čega dolazi, ali ne ide da se kaže.

Za svaki slučaj, delovođa je naredio panduru Miliću da opere prozore i oriba pod u obe kancelarije. Kakav god da je cilj posete, gost će svakako i kod njega svratiti. Vlast poštuje vlast, tu se zna red. Javio je Begu, i Frklji, da se nađu u blizini i ukažu čast važnom i retkom gostu, kad bude svratio.

– Lepo što nas se setio, al nije morao, – kaže baba-Stevanka.

Strajinja je u *šumu* otišao pravo od goveda. Deda mu ni do danas nije oprostio način na koji je to izveo.

– Pao mrak, Mesec izišao, a njega nema... Mi, potrči na livade... Goveda se okupila kraj vratnica, volovi plegali, krave muču. E vala, Strajinja, za ovo ćeš mi platiti, viknem ja. Sreća, te me nije čuo...

Stric, jetko:

– Možda zato sad i dolazi, da se izvini, i da plati potru.

Ujak, zamišljeno:

– Eto, to je Revolucija: juče čobanin, danas major.

– Mi, juče gazde, a sutra ćemo u sluge...

– *Sluga*, to se tako kaže, – mrmlja deda. – Držali smo ga više za njegovu, nego za našu korist! Božji iksan, pa da ne gladuje... Sam je izmišljao posliće, da opravda što pojede. Ono brvno, ispod bašte, ono je on postavio, i eno ga, još se drži. Probao je da se zaposli na trasiranju puta Krivići-Bele Vode, ali ga, zbog godina, ne primiše...

- A partizanima nisu smetale godine, oni ga primiše, – zajeda stric.
- Maršal Tito mobiliše od kolena pa naviše, – pevuši ujak.
- Kako bi bilo – oteže stric, – da na ono brvno udarimo tablu *Zadužbina Strajinje*

Sab-ljića?

- To ti napiši, – kaže otac, – pa ga ti i odvedi, da mu pokažeš!

Baba-Stevanka obnavlja uspomene:

– Videlo se da se za nešto sprema... Krajem leta, kad poče ono šuškanje po selima i sastajanje po šumama, njemu se užagriše oči, i sve striže ušima, ko hrt kad oseti zeca! Naišli topli jesenji dani, po ceo dan šumori i pirka, vazduh ti dušu neguje, sve se talasa, svud lakoća i mlakoća, ja mislim da je to ono što ga je povuklo i odvuklo...

Deda, kome u tom objašnjenju Strajinjinog bekstva nešto nije po volji:

– Eh, sad još i *talasanje*... kakvo talasanje? Osetilo na koju stranu vetar duva, pa pošlo... On je rodom gore negde, od Maljena: u šumi rođen, u šumi našao sreću!

– Kako je otišao kod njih, mogao je i kod naših, – smatra otac.

Ujak, poluodsutno:

– Mogao je, ali i nije mogao. Ako je da se služi, bolje je služiti onog koji otima, nego onog koji brani i čuva. Tito odmah deli plen, daje činove, a kod nas bi se načekao, dok dođe ukaz.

– Kao da je on išta znao o tome, – upada stric. – nego, one jeseni naidoše izbeglice iz Slovenije, pa pomoći, po kućama, koliko očeš! Dođe činovnik iz Maribora, u životu nije uzeo motiku u ruku, i posle tri dana kopa bolje od tebe. Osetio Strajinja konkurenciju, pa beži onamo gde se manje guraju.

– Vidiš li, bogati, dokle je dogurao? – čudi se otac. – Znaš li da je on, u Bosni, bio uz Tita?

Ujak prezrivo odmahne rukom:

– Eh, *uz Tita* – to kako se uzme... Bio je u Pratećem bataljonu.

Otac je nepopustljiv:

– Ja sam lično o tome čitao u novinama: dok je vojnik Strajinja Sabljić spavao kraj neke bukve, naišao Tito, i pomilovao ga po glavi...

– Tu je glavni onaj koji miluje, a ne taj koji je pomilovan, i još u snu.

– Glavno, njemu se ispunio san: otišao krišom, noću, a vraća se u pola dana, na belom konju.

Strajinja je do ćuprije došao džipom, a odande, kroz voćnjake, pešice. Pratio ga je stariji vodnik, koji mu je dodeljen kao šofer, kao posilni, a i onako: teren nije sasvim bezbedan i čist. A onda – to ćemo saznati kasnije – zbog izvesnih zdravstvenih tegoba major Sabljić nikud ne ide sam.

Evo ga, nastupa uz onaj isti sokak kojim je, početkom jeseni 1941, poslednji put isterao goveda na pašu, da ih, uveče, ne vrati u štalu.

Pored Opštine su prošli bez obaziranja, kafanu nisu ni pogledali. Guzonja, Beg i Frklja toga dana ne imadoše priliku da ga vide i pozdrave.

Ujak je bio u pravu: razlog Strajinjine posete je bio strogo privatn.

Svi ukućani, i dobar deo komšiluka, poredali se između kućnog praga i avlijske kapije, kao da svatove čekaju. Neki su uznemireni, neki znatiželjni, neki se pribojavaju, pa strah potiskuju nasilnom veselošću. Premda se nije pouzdano znalo kad će, i da li će doći – delovođa je javio o dolasku u selo, ne u našu kuću – majka je, ranom zorom, ispekla furunu hleba, i zaklala najvećeg pevca, koji se strasno otimao i ljutito kakotao.

Strajinja se, uskim sokakom, približava kapiji, a baba-Stevanka, kraj mene, šapuće:

– Vidi, vidi, kako nam se razrastao, kako se oteo i očvrstnuo, utegao se u čizme, u kajiševe i opasače, pa je i brkove, majci, pustio! Oficir, uspravan ko sveća, gledaj kako gazi, uvis i u mestu, vidiš šta rat od čoveka načini!

Počelo je pozdravljanje. Pošto je između kapije i kućnog praga stajao gust dvored naroda, ispade da gost, i ovde, vrši smotru. Onome, koga ne poznaje, predstavlja se odsečno i kratko, a i prezime mu je podesno za takvu vrstu predstavljanja, seckavo i oštro, Sabljic! Koga prepozna, samo mu klimne glavom, kao da su se juče rastali. A ruke steže i jednima i drugima, ne pravi razliku između starih i mladih, muških i ženskih. Svi su mu ravnopravni, svakom cimne ruku, i pritom sebe mune laktom u trbuh. Kao da to pozdravljanje iz dva dela ima i dva odgovarajuća značenja: uz pružanje ruke išle bi reči *To si ti!*, a uz udarac u sopstveni trbuh *A ovo sam ja!* Na licu mu zagonetan osmeh, kojim zataškava strogost i preteranu ozbiljnost, što se često sreće kod naglo sazrelih mladića.

U avliju je ušla opasnost, koja se na sve strane suzbija lepim rečima i osmesima.

Kod kapije stoji posilni, naslonjen na cev puške. Kao da ništa ne vidi, ili kao da ga se ništa ne tiče. Pravila službe, za njega, ne predviđaju pozdravljanje s narodom.

Začas namestiše astal u velikoj sobi, kao za slavu. Iznesoše posluženje i kafu, tanjire sira i kajmaka, pršutu i kisele paprike, odnekud ispliva i flaša vina, pljoska rakije krete od ruke do ruke.

Staviše nesrećnog pevcu da se peče.

Poče čudno, veštačko gošćenje, u kojem nikom nije bilo ni do jela, ni do pića.

Strajinja odbi kafu, okusi pršutu, prismoči zalogaj sira, omirisa papriku. Ostalo preskoči. Onda se stade osvrutati, kao da nešto traži. Posilnom, koji se istog časa stvori kraj njega prošaputa:

– Hajdemo na vazduh, podavićemo se ovde...

Seljaci poskočiše od stola i pustiše ih da prođu. Neko otvori prozor, soba je bila puna duvanskog dima.

Strajinja i posilni odoše do kapije. On stade na poširok ravan kamen, koji služi kao graničnik otvorenoj kapiji, i zapali cigaretu.

Ja sam mu, tamo kod kapije, bio najbliži, ali nisam obraćao pažnju na njegovo lice – baba-Stevanka kaže da je bilo bledo kao krpa, a ni na posilnog – stric je primetio da je vojnik bio – *u stanju pripravnosti*. Mene je najviše zanimala muštikla. Bila je rožasta, boje pepela, nalik na ribicu otvorenih usta.

Stric kaže da se Strajinja, pošto je povukao nekoliko dimova, najednom bolno namrštio, kao da se setio nečeg neprijatnog, i da je posilni, na to, odložio pušku uz plot, i raširio ruke, onako, kao kad se hvata lopta.

Ujak kaže da mu je odmah bilo čudno što ga vojnik, koji bi mu po godinama mogao biti otac, svud u stopu prati.

– Jeste da smo četnički kraj, ali ne postavljamo zasede po avlijama!

I za stolom, u gostinskoj sobi, posilni je sve vreme gledao u svog pretpostavljenog, kao da je stalno iščekivao neki mig, znak ili naređenje.

Osim mene, u avliju su izišli ujak i stric. Ostali su, smeteni i ćutljivi, čekali u gostinskoj sobi, ne znajući šta bi sa sobom. Činilo im se, nije red da sami piju i jedu, a ne bi bilo lepo ni da poustaju od stola. Mislim da je osećanje krivice bilo pojačano svešću da je svaki od prisutnih – a pogotovo pušači – imao udela u zagušnjivosti koju gost nije mogao da podnese.

Dakle, očevici onoga što će se desiti kod kapije bili smo stric, ujak i ja. Ujak je video da je Strajinjino lice naglo promenilo boju, i da se to ponovilo nekoliko puta; stric, da su mu se noge tresle; ja sam zapazio da je posilni uplašen. Tada sam pogledao Strajinju, i video ga kako se

zanosi, kako stišće pesnicu u vazduhu, kao da hvata leptira, pa postojavši časak na jednoj nozi, gubi ravnotežu i ruši se u travu. Onda je, suljajući se na levom boku, u tri trzaja otpuzao do duda, uhvatio zaklon iza debla koje se u zemlji račvalo u jake, zakorene žile, i povikao čudnim, piskavim glasom:

– Juriiiiš! Levo krilo, zalo-miiii!

Ujak kaže da mu je tada na usta udarila bela pena. Ja penu nisam primetio.

Zatim sam video posilnog kako se baca na zemlju pored Strajinje, kao da i sam hvata zaklon, i kako mu prebacuje levu ruku preko ramena, dok mu desnom raskopčava bluzu i košulju. Kretnje su mu bile uvežbane, videlo se da to ne radi prvi put. Strajinja ga je gledao ukočenim pogledom, kao da ga ne poznaje.

Časak kasnije kraj njih se stvorila baba-Stevanka, sa lončetom hladne vode i kockom šećera, kao da je i jedno i drugo tamo, u kuhinji, imala spremno.

Posilni joj je otklonio ruku kojom je, sa dva prsta skupljena u ptičji kljun, nudila šećer, a prihvatio cimentu s vodom. Pokvasio je maramicu i razastro je Strajinji preko čela, a onda ga pomilovao po kosi, onako kako majke miluju uplakanu decu, kad hoće da ih smire.

Bolesnik se zahvalno nasmešio, podigao se malo sa zemlje, i seo, leđima se naslonivši na dud.

Pogled mu je bio tužan, lice malčice mrzovoljno, i beskrvno.

Od prvog časa, kako se čulo da će Strajinja doći u selo – niko nije sumnjao u to da je cilj posete upravo naša kuća – svi su, glasno ili potajno, počeli strahovati da se *nešto ne dogodi*. Zato su, od trenutka kad je ušao u avliju, pazili da ne reknu štogod nepromišljeno, ili ne učine što nepoželjno. Svi su strahovali od sebe i za sebe, niko nije pomišljao da bi sam gost mogao načiniti skandal. I sad, kad se desilo ono što se desilo, svima je laknulo; u tome, što se dogodilo, nije bilo naše krivice, pa ni odgovornosti. Pa ipak, iako sami nismo prouzrokovali ono što se majoru Sabljiću desilo, osećali smo izvesnu grižu savesti, da ne rečem krivicu, što smo prisustvovali njegovom poniženju.

Najviše se uplašio stric:

– Kad dreknu *Zalomi!*, ja pomislih: evo, kreće da nas sve, ko muve, potamani!

Baba-Stevanka je bila uverena da mu se slošilo zbog jake hrane:

– Mi navalili sa rakojom i pršutom, sa prženjem i ljutim paprikama, a *oni* to ne smeju da okuse, kad pogledaju u to, njima se smuči.

Za baba-Stevanku, *oni* su ljudi koji boluju od živčanih bolesti.

Meni se najubedljivije učinilo ujakovo objašnjenje, koje je on posle danima razrađivao, svaki put ga u nečem menjajući i dopunjujući, jedanput ističući štetan uticaj ovog, drugi put onog pojedinca – najviše je na udaru bio Leka Crni – i stižući, na kraju, do uvek istog zaključka: Strajinja je dobio nastup padavice od gledanja onih koji su se našli okupljeni oko stola za obedovanje!

– Kakva hrana, šta fali hrani, ko je još od piletine dobio epilepsiju? Od *nas* mu se zavrtele u glavi! Odmah nas je osetio i pročitao, ti što boluju od *živčane*, to su ti kao zverčice, sve nanjuši, svaka sitnica na takvog utiče, kako šta pogleda to do kraja skrozira, ne možeš ti njega prevariti... Jadnik, hteo da vidi pašnjake na kojima je čuvao krave i ovce, a upao u četnički osinjak. Pogleda u Leku Crnog, pogleda u Srećka, u tebe, u mene, i u svakom prepozna četnika. Jeste, sad smo razoružani, amnestirani smo, pritajili smo se, da smo aktivni neprijatelji – nismo, što je bilo bilo je, o tome ne sme ni da nas pita, a opet, sve mu je jasno! Tu je neko morao pasti u nesvest, ili neko od nas, ili on. I puče kod njega, kod njega je bilo tanje...

Baba-Stevanka misli da smo preterali sa gošćenjem, i da se mnogo sveta iskupilo...

– Nije tu u pitanju broj, nego vrsta ljudi, – nastavlja ujak. – Za astalom, koga god pogledaš, bio upisan u četnike, a nesrećni Strajinja zaseo u vrh sofre, iznad njegove glave ikona Svetog Đorđa, ono koplje mu tuče pravo u glavu, levo Bogorodica, desno kandilo, tu mora

doći do kratkog spoja, i ja samo sedim i čekam šta će i gde će... Šta nam vredi što smo se učitali i uprepodobili, što smo se primirili, kad drukčije dišemo, i to se, u prepunoj sobi, baš oseća, a on, nesrećnik, nikad dotle nije sedeo sa dražinovcima za astalom, nikad s njima nije delio zalogaj hleba, on se s njima hvatao za gušu, gledao ih kroz nišan, Tito ih je naučio da smo im mi i od Nemaca veći neprijatelji! Pa da bar dođoše Beg i Frklja, da ima nekog pogledati bez gađenja, nego oni ostali da ga čekaju u Opštini, a on tamo ni da svrnu. Četrdeset dražinovaca, on jedan titovac, lažemo se iako ništa naročito ne govorimo, lažemo se i kad ćutimo, lažemo se baš zato što ćutimo, i on je prinuđen da nas laže, lažemo se jer ne govorimo ono što bi imalo, normalno, da se kaže... Mi svi na jednoj, on sam na drugoj strani, i on jači od svih nas, a opet nam ne može ništa – jeste da su njegovi pobedili, ali ko i da nisu... U dušu nam nisu prodrli...

– Džaba im što su streljali Dražu, srpski narod nisu osvojili, samo su nas zgazili! A on je dete iz naroda, morao je to osetiti, i pored onolikog pritvornog smeškanja, i pored sve predusretljivosti, ili baš zbog toga! Skupile se seljačke reponje oko slavskog astala da počaste svog pobednika, do juče seljačića ko i oni, koji je otišao glavom u maglu i u ratu našao sreću, i sad se ta sreća, ovde, nema s kim podeliti! Jer njegov rat nije naš rat, mi smo svi bili na drugoj strani, pa da smo se bar borili, da se bar zna gde nas je i kako nas je pobedio, nego nismo čak ni pobeđeni, a jesmo protiv njegove borbe i njegove pobeđe: ceo mu je svet priznao pobedu, a mi, jok! Ćemu se to lepo namestilo, pomogli mu i Čerčil i Staljin, nek mu je sa srećom, al njegova sreća nije naša sreća! Povlađujemo mu, a dobro znamo šta mislimo; što je najgore, zna i on! Retki su ovakvi susreti, niko nam, od tih viših, nije ušao u kuću, pričamo o njima kao o Turcima, kao da su na nebu, ili u prošlom veku...

– Nesrećni Strajinja, došao u narod, u *pravi narod*, i gleda nas onako zgrčene, lažljive, propale, prestali smo i zubima škrgutati, ni inat ne teramo više, glavno nam je da ostanemo živi – pa kako da mu se ne smučī? On se, ovde, sreo s narodom koji više ne poštuje sebe, koji ne drži do onog što oseća i misli, koji se trudi da uđe u volju pobedniku, iako ga se užasava... Od toga bi i zdrav dobio vrtoglavicu! Među nama je to odraslo, zna nas u dušu, razlikuje kukavičko udvorištvo od iskrene naklonosti. Zna on da smo bili u onoj drugoj vojsci, ako se i nismo tukli bili smo upisani u nju, i to dobrovoljno, ubeđeni da je tako dobro, čekali smo da nas „zovnu pred zoru”, al ta zora ne svanu. Čekajući Kralja, dočekasmo Strajinju i Tita! Ćemu je naš Kralj gori od Pavelića – Kralj je Titu bio konkurent, a Pavelić nije. Da su Kralj i Draža najveći neprijatelji borbe za oslobođenje, to je Strajinja naučio od političkih komesara, tamo, u Bosni. A zna se na koga su tamo jurišali, koga su na Neretvi uništili – Pancir-diviziju, i Handžar-diviziju sigurno nisu! A mi, svi, za četnike, ne moramo ništa da govorimo, oseća se to i bez reči, dišemo kako ne valja. Od toga se njemu zamutilo u glavi, a kako i ne bi? Mlado je to i ludo, ako je ludo ne znači i da je pokvareno, nije lako izdržati onoliku lažljivost i podlost! On se borio za nekakvu narodnu slobodu, a ne za naše ropstvo!

– Kad zapeni, tamo kod kapije, meni laknu: dobro je, i to se završi, puče krčag, više ne moramo brinuti! Sreća te se brzo povrati, šta bismo da mu se nešto desilo, ko bi nam verovao da ga nismo otrovali? Najgore je bilo u početku, ono dok smo sedeli za stolom. Kao mutavi, ne znaš šta da ga pitaš, ni šta da mu kažeš... Došao čovek da obnovi čobanske uspomene, to je nezgodno pominjati, ni ozbiljno ni u šali, nećeš ga, valjda, pitati seća li se imena ovce koja mu je zadala najviše muka... Ćutimo, a ćutati mučno, i govoriti opasno, kako god okreneš poklizavo. Jedino se Srećko raspričao, melje i melje, ali ga niko ne sluša, pa ni on, valjda, ne zna šta govori... Ko neki ružan san, a ne možeš da se probudiš! Partizanski major, s pištoljem o kuku, a malo dalje njegov posilni, s automatskom puškom, a svud okolo razoružani četnici, prepredeni klimoglavci, *jeste družje majore, tako je družje majore, poslušite se družje majore, je li po volji, družje majore?* Situacija opasna, to je kao vojni magacin pun eksploziva, šibica da kresne, odosmo u vazduh svi!

– Strajinja Sabljčić, prvoborac, prešao Igman, pregazio Sutjesku i Neretvu, bio u svim tim ofanzivama, on na jednoj strani. Na drugoj mi, od kojih je pobjegao u partizane, pusti zaostali narod, zaostao na imanjima i po kućama, četiri godine iz avlija se nismo micali, sve su nas uvrstili u četnike, za ono kad počne savezničko iskrcavanje, a niko se nije ispisao, ubili nam komandanta, da, al mi smo još u evidenciji, u nekom smislu. Strajinja sve to mora znati, dovoljno je da nas pogleda, odmah se vidi. Da uzme pušku od šofera, i da raspali po nama, njegovi pretpostavljeni bi to razumeli, rekli bi da su mu popustili nervi, da smo mu se privideli sa bradama, kokardama i šubarama, a zna se šta su oni, tamo, po Bosni, radili sa bradonjama. Na Igmanu su pobili i one koji su ih dočekali sa toplom supom, one koji su im u lavorima prali promrzle noge, čim su se pridigli oni svoje spasioce uza zid. Vidi i on, nesrećnik, da se uvalio u brlog, oseća prituljeno neprijateljstvo oko sebe, svakom mrda brk za Kralja, dočekali bismo ga raširenih ruku i sad, iako nas je izdao. On i njegova Partija sad stvaraju sasvim drukčiju državu, u kojoj neće biti ni gazda ni slugu, ni čobana ni ovaca, ničega što ponižava... Mi odobravamo sve što on govori, a pošto ne govori mnogo, odobravamo i ono što misli, i to izražavamo sve češćim nakretanjem čaša s rakijom...

– A njega to najviše nervira, uhvatila ga muka od dvoličnosti, zna on seljaka u dušu, ne vredi nam što čutimo... I onda mu se zamuti u glavi, trže se kao oparen, hoće napolje, smeta mu težak vazduh... E, *vazduh*, nije nego: smetamo mu svi mi, ne može očima da nas gleda, pa beži glavom bez obzira, samo da nas više ne gleda! I bi šta bi: drmnu čovek u nesvest, samo da od nas nekud pobjegne! A posle, kad se povрати, posle se i naši povratitše, Srećko se podnapio pa nazdravlja *našoj vojsci*, slobodi, kome stigne... Strajinja mu se osmehuje ko jadnom detetu, samo što mu ne kaže: Ajde, čuti, ne sramoti se! A ja ga gledam, i slušam, i mislim: šta bi bilo da onde, za astalom, ustane i da nas, bez uvoda, malo presliša: „Zemljaci, hvala na lepom dočeku, a sad, recite mi, jedan po jedan, gde ste bili u ovom ratu, za šta ste se i protiv koga borili?” Gde smo bili? Svugde, sem tamo gde je trebalo! S njim, i s njegovim Titom, sigurno nismo bili, jedino za tu vezu nismo znali. A on je od goveda krenuo, i znao je da uhvati vezu. Mi, niti smo znali, niti smo hteli. Mi smo mislili, dovoljno je što smo uz našu vojsku, ratovi dolaze i prolaze, a država ostaje, a oni ne, rešili da s okupatorom oteraju i sve drugo što im, u državi, nije po volji!

– Sedimo i pravimo se ludi, kao da je sve u redu, a znamo da nije, zna to i on, ne valja kad se tako mnogo zna a niko ništa ne govori. Tako je s njima kako su oteli vlast, samo što ne sedimo svaki dan za istim astalom, ne gledamo se oči u oči, tako je svugde gde čovek ne sme da kaže ono što mu je na duši, tu onda kljucka pod korom, raste i nadima se, dok neko ne padne u nesvest, dok mu ne udari pena na usta. U ovoj državi svak danju i noću laže, znoji se od laganja i ulagivanja, samo što nije tako nablizu, pa je manje napeto. Ko mu je kriv, sam je sebe pozvao u goste, došao da obnavlja uspomene, mogao je to i bez nas... A ni nas niko nije terao da se onoliko okupljamo, nego pusta ljubopitljivost, urođeni bezobrazluk! Voli Srećko da zabije nos u ono što ga se ne tiče, broji čoveku zalogaje, pomaže mu gledanjem da zapali cigaretu, hoće da vidi šta puše naši majori. A Strajinja ga ponudi, da zapali, i reče: „Niška *Drina*, to je, naprimer, naša najbolja cigareta!” I to je u ratu, ili na ovim kursevima, u večernjoj školi, naučio, to *naprimer*!

I ja sam video da se za tim nevoljnim obedom više čutalo nego što se jelo, a zahvaljujući ujaku razumeo šta je ko u ćutanju skrivao. Bio je to jedan sasvim glup obrok, nategnut kao i razgovor koji ga je pratio, nepotreban i neuklopiv. Za doručak je bilo prekasno, za ručak prerano, za užinu prebogato, a pošto se jelu nije pristupilo složno i jednovremeno, nije mu se video ni kraj, utoliko manje što su neki odmah prešli na piće, a to, kad počne, ne završava se tako lako. Bio je to obed iz dužnosti, u kojem je valjalo utopiti i zataškati izvesne nelagodne uspomene, a pošto gost nije imao apetita, nelagoda je ostala netaknuta, kao i pečeni pevac koji se, nasred stola, hladio u velikom duguljastom tanjiru. Samo je Srećko Čaturilo, obazrivo i

gotovo krišom, otkinuo jedno krilo, ali ga nije dojeo, primetivši, naknadno, da niko oko njega ne jede pečenje.

Taj, drugi deo obeda pratio sam izbliza, sa začelja astala, strahujući od nekog novog ispada; sigurno su se toga plašili i odrasli, pa zato nisu stizali da se usredsrede na jelo. A i pilo se čutke, bez nazdravljanja. Strajinja je neprestano pušio, otresajući pepeo u šolju nedopijene kafe: pepeljare u kući nije bilo, a ni on je, naviknut u detinjstvu na oskudičenje, a u partizanima na snalaženje, nije tražio. U razgovoru koji je stalno počinjao, i stalno se prekidao, učestvovao je bez volje i nepažljivo, smeškajući se onamo gde ništa nije bilo smešno, i mršteći se bez povoda, zabavljen svojim mislima. Došao je da pogleda avliju u kojoj je, uoči odlaska u vojsku, proživio pola godine života, da prošetala niz sokak i pašnjak s kojeg se otisnuo u svet, a ne da sluša lukave seljake koji nikad ne govore ono što misle, pogotovo ne sada, kad se to ne može i ne smet! Mora da mu je baš to prominulo kroz glavu pre nego što će se namrštit i, odgoneći rukom nevidljivu muvu ispred nosa, reći:

– Ovako lep dan, a mi se, tu, usedeli kao babe...

Diže se od stola i krete u avliju.

Poustajaše i ostali. Razbi se jezgro napete nelagode. Svi odahnuše.

Strajinja najpre prošetala do bunara. Dugo je stajao rukom naslonjen na rub santrača, zagledan u hladan, kamenom obzidan ponor.

Potom je otišao do štale. Obišao je i kotar sa sadenutim senima i kukuruznom šašom.

I to je, rekao bih, bilo sve što je u kući, u kojoj je nekad služio, želeo da vidi.

Najduže je ostao kraj drvljanika, sa donje strane kuće, odakle se pruža pogled na razigrane planinske vrhove koji pregrađuju jugozapadnu polovinu neba. Onako iz profila, ličio je na nekog velikog vojskovođu – tako u knjigama predstavljaju Suvorova, Napoleona i vojvodu Mišića, tako se i Tito, dva-tri puta, u ratu slikao – u času dok sondira prostor na kojem će se odigrati presudna bitka. Isti zamišljen izraz na licu, ista upornost u fiksiranju, ista odsutnost iz stvarnog života i sveta kojim je okružen! Mora da se vojskovođe, u takvim trenucima i na tim mestima, suočavaju sa samom istorijom, i sa svojom ulogom u njoj... O čemu god da je mislio, Strajinja svoje misli, onde, nije imao s kim podeliti. Ljudi su stajali podalje, u grupicama, tiho razgovarajući. Neki su se već iskradali iz avlije, i bez žurbe zamicali niz sokak. Strajinja se na njih nije obazirao, niti je osećao potrebu da se pozdravlja s onima koji su odlazili kućama: sami su i nepozvani došli, pa neka tako i odu.

Seo je na klupu koju su izneli iz kuhinje i stavili uz podrumski zid. Sedajući, ugleda me – stajao sam na drvljaniku – i mahnu mi da pridem. Malo počuta, pa me taknu kažiprstom u rame, kao da proverava jesam li stvorenje od krvi i mesa i da li bi se, bar sa mnom, mogla prozboriti koja obična, ljudska reč.

– U koji razred ideš?

– U četvrti.

– Kad sam ja bio u tvojim godinama, najviše sam želeo da letim avionom... Šta je tvoja najveća želja?

Upravo sam gledao pratioca koji je, kraj plota, stajao laktom naslonjen na cev puške. I tada mi se u glavi ocrta ako ne najveća želja koju sam tih godina mogao imati, a ono jedina koja je, u tom času i na tom mestu, bila ostvarljiva.

– Voleo bih... da puknem iz puške.

– To je bar lako... Isailo, dođi-de ovamo!

Popesmo se na malu uzvišicu nad bare kraj koje se ujesen postavlja rakijski kazan. Strajinja ubaci metke u magacin i predade mi oružje u ruke. Puška mi se učini vrlo teška.

– Kundak ovako, levu ruku ovde, moraš dobro držati, i onda prstom, polagano...

Dva puta sam opalio, drugi put nehotice. Oba puta me iznenadila žestina udarca kundaka u rame. Kao da je puška sama od sebe pucala, a ja prisustvovao, odnekud sa strane, njenom divljačnom i samostalnom delovanju.

Cev je bila uperena ukoso, povrh brega. Pucnji su se prolamali i kidali iznad šumovitih urvina dok su kraj mene, u travi, dve ogaravljene čaure istovremeno ispuštale tanke spirale dima, kao da izdišu.

Mislim da mi je tada prvi put prošlo kroz glavu pitanje: Šta biva s kuršumima koji se, ovako naslepo, ispale u vazduh? Dokle lete, kako i gde padnu? Da li je udarac u zemlju, pri padu, jak ili slab? Može li, i tada, da ubije čoveka? Zar je moguće da nikome, pre mene, ova pitanja nisu pala na um, i da na njih još nije nađen odgovor? To je samo jedna od bolnih nejasnoća koje nam se pokazuju u detinjstvu, s kojima ljudi provode svoj zemaljski vek. Najteže je, razume se, pitanje o početku vremena i prostora, i o njegovom kraju, ali ni ovo, iz balistike, nije za podcenjivanje.

Šta, dakle, biva sa nasumce ispaljenim metkom? Proći će godine, završiću srednju i visoku školu, obiće ću pola sveta, odslužiću vojni rok, a odgovor na to pitanje nigde neću naći – ne bar u obliku koji bi me u potpunosti zadovoljio. To je jedno od mnogobrojnih pitanja koja se odraslama nerado postavljaju: već i samo njihovo pokretanje stavlja dete u vrlo neudoban položaj, otkriva male tajne njegovog unutrašnjeg života, čineći ga ranjivim i izlažući ga mogućnosti neprijatnih protipitanja. Dečji se ponos, u svakom slučaju, bolje čuva u nepoznavanju nekih odgovora, nego u tako stečenim znanjima.

Gde i kako završi kuršum koji, ukoso, poleti prema horizontu – na to sam, nekako, i sam našao odgovor. Biće da u jednom času sasvim izgubi zamah i ubojitost, let mu pređe u posrtanje, posrtanje u puzanje, i tada se zaustavi. Šta biva kad se puca u nebo? Dižući se, tane postepeno gubi početnu brzinu, a kad dostigne najdalju tačku, za časak stane, zadrhti u srcu praznine, da bi se u sledećem trenu okomilo prema zemlji. U padu, njime upravlja zemljina teža, pa mu se brzina pojačava. Kakva je brzina kojom dotakne zemlju? Valjda je ipak veća od one s kojom piljak, bačen u vazduh, padne u travu...

Sve ovo mora da je otprilike ovako, kako rekoh, ali bih više voleo da sam to pročitao u nekom priručniku, ili bar u novinama: bio bih spokojniji. Da li je iko, ikad, video puščano zrno kako se, na izmaku snage, spušta kraj njega u travu, onako kako leptir sleti na maslačak? Šta će biti ako, u padu, kuršum pogodi čoveka u teme? Da li ga ozbiljnije rani, ili mu samo lupi čvrgu?

Ima metaka koji čitav ljudski vek lete kroz prostor i kroz vreme, kroz godine i kroz sećanja. Jedan od njih je onaj što sam ga prvi put ispalio iz puške koju mi je dodao major Strahinja Sabljčić. Učinio je to u nastupu prijateljstva koje je, onog dana, onde, jedino meni ponudio.

DEVETA GLAVA

(Ujakova beseda protiv opanka i šajkače)

Po Strajinjinom odlasku nategnuto dobro raspoloženje brzo splasnu. Na licima se pokaza tvrda, prizemna snuždenost. Prođe i ta, neočekivana i glupa opasnost, i nikakvo se zlo ne desi. Ostadosmo živi, i tek nešto pokunjeni, okrnjena ponosa, za šta smo sami bili krivi: u onolikom ćutanju, sa onakvom, rajetinskom predusretljivošću, od ponosa ne ostaje mnogo. Pošto nam ljudi od vlasti i moći nikad ne svraćaju u kuću, to ni osećanje neslobode, poniženosti i osramoćenosti zbog života u neslobodi nikad nismo tako jasno doživeli, kao danas.

- Da se bar neko uspravi, da reče neku koja se pamti!
- ljut na sebe i na ceo svet, otac bi svoju krivicu da svali na ujaka.
- A ti, ceo dan, prećuta?
- Bar sam vas gledao, i nagledao se... Sve mi je, danas, postalo jasno...
- Šta ti je to postalo jasno?

– Gledam vas, gledam Strajinju, i odjednom, puče mi pred očima, zašto su oni dobili rat, a mi ga izgubili! Zbog nošnje, eto zašto... Ne kažem da odelo čini čoveka, ne, ali odevanje mnogo govori o čoveku, u to ne treba sumnjati. Za onim astalom bilo vas je tridesetoro, sve četnik do četnika: ne samo po onome što imate u glavama, nego, još više, po onome što vam je *na* glavama! Između odevanja našeg Šumadinca, i četničke uniforme, nema nikakve razlike. Po ovim se selima i dalje nose četnička odela, ili su se dražinovci odevali po seljački, gledaj s koje očeš strane, izići će na isto: creva su nam pomešana! Gunj i gunjić, čakšire ubrane u kolenima, opanci, i svima, na glavi, šajkače! To je i Kraljevska vojska nosila, završi Vojnu akademiju pa mu natuku šajkaču na čelo, i poseljače ga... A onda pogledam Strajinju, i njegovog posilnog: to više nije seljak, pogotovo nije naš seljak. Baci ga gde očeš, u Nemačku, u Ameriku, u Sovjetiju, svud će se dočekati na noge, i može odmah na smotru! Nas je šajkača žive zakopala, to mi je danas postalo jasno!

Tu ujak udari u dugu besedu o nekim delovima naše narodne nošnje, koje se i danas dobro sećam.

Neću reći da sam, posle pedeset godina, u stanju da doslovno prenesem ono što je, cevčeci ljutu rakiju, te večeri ujak izgovorio. Ćegova beseda, ukrštena sa iskustvima do kojih sam i sam u međuvremenu došao, obeležena govornim i stilskim navikama koje sam tokom školovanja stekao, izgledala bi ovako:

„Da je neko smišljao, kako da od jednog naroda napravi majmune, ništa bolje od šajkače ne bi smislio! To nije pravljeno da pokrije glavu, nego da je naruži i zaglupi. Sve je na šajkači blesavo, i oblik, i veličina, i materijal, a pravljena je nasumce, kao balega kad ljosne u prašinu, koliko lupi i šta zahvati, to je i tolika je. Spređa ima onaj džep, ko da ga je sekira u panju usekla, a kad joj se rasklopi šav, po vrhu, zine procep dva prsta širine, i tu može bacati šta ko hoće – šaku slame, pregršt mekinja, ili lišća, opušak, petodinarku, možeš i pljunuti, tamo se sve prima, samo da ne zeva prazna. Ima ih koji taj porub zašivaju, ali onda ne znaš zašto su ga otvarali, i šta će im dvostruki obod, zar nisu mogli odmah šiti iz jedne struke?”

„Ovakva se skalamerija nigde na svetu ne nosi, ovo je samo Srbin Srbinu mogao skrojiti, da se vidi kako i tu imamo što niko ne imade. Čim iziđeš među svet, odmah se vidi odakle si i šta si i ko si! Vidi se da nisi iz ovog vremena, da si okrenuo leđa budućnosti, a da je i ona od

tebe digla ruke! Sreća te se ne krećemo mnogo po tuđem svetu, jedva ako poneko ode do Valjeva ili Beograda, da se malo dalje zaputimo svašta bi bilo, možda bi nas vraćali sa granice! Ovdje, između dve Morave, niko ne zalazi, niko nas ne gleda, pa se još i provlačimo, al da nas kogod potera u svet, ne znam kako bi bilo. ljudi, svud oko nas, nose šešire, kačkete, beretke, šubare, polucilindre, kapuljače, kečeta, marame i čalme, jedino se mi našli pametni, hoćemo šajkaču! Ȳu, pa nju... Zašto? Valjda zato što se to može sašiti od onoga što preostane kad se skroje gunj, i gunjić, i čakšire: onda se ono smota u krug, podvostruči, i postavi, i eto ti naše slavne nacionalne kape!"

„Mora da je Čerčil, tamo u Londonu, video nekog našeg ađutanta sa šajkačom na glavi, i pošto ga je dobro osmotrio, odlučio da prekine svaku vezu sa Dražom i sa Srbima! Razumeo čovek s kim ima posla, trgao se, i na vreme pobjegao... Zato se i kaže *lukavi Albion*, lukavci na vreme osete opasnost, i zbrišu, da spase kožu! U ortakluku sa šajkačom svako preduzeće mora propasti, a Čerčil nije pošao u rat da bi na kraju kukao sa Srbima, nego da bi pobedio Nemačku! Kad je video šta nosimo na glavi odmah mu je postalo jasno kud s nama može stići, pa nas je pustio niz vodu..."

„A mi, em je nosimo, em se ponosimo! Narodi se legitimišu kapama; ko je neutralan, i ko ne voli da se na taj način pokazuje, ide gologlav. Znao je Kemal Ataturk, šta je radio kad je Turcima zabranio nošenje fesa; shvatio čovek da je fes odživeo svoje, da će mu odvući narod u provaliju, pa podviknuo: Bacaj to sa glave! Spasavaj goli život! A fes ima mnogo dužu i slavniju prošlost od šajkače, ali kad nečemu istekne rok, gotovo je... I Ataturk je digao mač na ono po čemu je ceo svet prepoznavao Turke. Ko je odbijao da skine fes, glava mu je letela s ramena, sve sa kićankom!"

„Tradicija? Kakva tradicija, čija tradicija? Od koga si to čuo, ko te tako gadno slaga? Ni Nemanja, ni Despot Stefan, ni Karađorđe, ni Sindelić, nisu nosili šajkaču! To je posle došlo... Nema ni sedamdeset godina kako je to čudo od kape stiglo, iz Preka, u našu vojsku, a iz vojske prešlo među seljake. To su nosila naša braća iz Šajkaške, gde su služili Austriju. Što se tiče mode, naša sirotinja nikad nije gledala ni u Pariz, ni u Beč; ona se upravljala prema vojsci. Kasarne su bile najdalje i najveće varoši, u koje se putovalo. Od vojske su uzete i čakšire."

„Vojna kapa je, kod viših oficira, imala onaj štit iznad čela, kao suncobrančić. To imaju i francuski oficiri... Naš je seljak taj model uprostio, i upropastio: odbacio je štit. Nešto nalik šajkači nosili su kaplari i podnarednici. Seljak nije smeo da krade od generala i pukovnika, to ne daj Bože, a od narednika je smeo... I tako dobismo ovaj jad i ovu bedu..."

„I još se čudimo što nam u Aprilskom ratu u deset dana propade vojska! Kako ne bi propala, kad je nosila onakve kape! Ko ovo nosi na glavi, neka unapred potpiše kapitulaciju, džaba mu je i počinjati rat! Rašiveno i ražabljeno, pogužvano i zgaženo, na ekser kad ga okačiš otrombolji se, na dasku kad ga baciš izduva se, i mi smo, pod ovim, hteli Hitlera da zaustavimo! I još se čudimo što braća Hrvati, kako udoše Nemci u Jugoslaviju, ovo pobacaše sa glava. Iskoristili ljudi trenutak, svaka im je kapa na svetu bolja od ove! Zašto bi zagrebački purger i gornjogradski fiškal nosili *glavopokrivač* šumadinskog gejaka? Mi ih počastili najlepšim što smo imali, a oni to primili kao uvredu svojoj ionako neslavnoj istoriji!... I još se čudimo što nas na prvoj krivini izdadoše..."

„U ovom ratu, sve što je iole držalo do sebe, najpre je odbacilo tu bedu sa glave, a onda navali gaziti i suzbijati u tor nas, koji joj ostadosmo verni. Sve udari na šajkaču: Nemačac i Mađar, fašista i komunista, Bugarin i Šiptarin, Tito i Pavelić, Hitler i Staljin, pa kako da Čerčil ostane po strani? On je Dražu odbacio zbog šajkače, zbog čega bi drugog! Da je glavu omotao

čalmom, bolje bi prošao. Na šajkaču ustade i jedan deo Srba, pa što drugi da je poštuju i štede...”

„I ti, koji promeniše kape, ti i pobediše. Pa i oni, koji su zvanično izgubili ovaj rat, opet stoje bolje od nas. Nemačka se obnavlja, Hrvatima je sve oprošteno i poništeno, a nama se ne priznaje ni toliko, da smo bili protiv. Mi nismo bili nigde, i sad smo nigde: izgubili smo dvesta odstoa!”

„Šajkača i titovka, to su dve vere, dve različite i nepomirljive ideje, dva pogleda na svet: jedan kućni i domaćinski, drugi beskućnički i svetski. Šajkača je sedelačka kapa, to je za kuću i za njivu, do kafane i do crkve, a *titovka* je obigrala svet... Mi je tako zovemo zato što se nismo makli iz sela, a ustvari, nešto slično nose i Nemci, i Talijani, i Sovjeti, i Amerikanci, pa i ustaše su imale nešto slično: to je načinjeno tako da se svugde može provrteti i protnuti!”

„Titovka je smišljena sa *ciljem*: ona nije pravljena da greje glavu – od topline se mozak razleni i oglupi! – nego da usmerava misao, da predvodi korake, da pokazuje pravac i rukama i nogama, da drži čula u budnom stanju! Kod nje se joškako vodilo računa o materijalu, nije se arčilo odoka, nije se vursatilo, već samo koliko se mora, ta se kapa stisla od štedljivosti! Tako je nastala jedna stvarčica po meri, sva prikupljena uz glavu, tu je bilo važno da se pokrije vrh temena, a ne da se pravi još jedan aerodrom u Pranjanima!”

„Čovek koji nosi titovku zna kud je krenuo, i otprilike zna kad će stići onamo kud je krenuo, i utvrđeno je koga će tamo sresti, i šta od njega može, šta ne može očekivati, sve je planirano. Onaj brid spreda proseca mu vazduh kao što kljun čamcem seče vodu, od njega se ne traži da mnogo misli, nego da smelo gazi za svojom kapom, i za zvezdom koja je na kapi prišivena – ona mu osvetljava put kroz gustu tminu, što bi rekli *pjesnici*. Nema kud ga takva kapa neće provesti i dokle ga neće dovesti, idući za njom Tito stiže u Beli Dvor, a prave gazde Belog Dvora šajkača odvede u majku majčinu!”

„Šajkača se na glavi ljulja i razliva kao magla, dodiruje šume i vode, širi se i skuplja, vrti se oko glave kao dim oko krova, ono ujesen, kad nebo legne na zemlju, pa se dim iz odžaka razliva niz crep i kaplje sa strehe kao kišnica... A kakva je ona, takav je i onaj ko je nosi, samom sebi ne vidi oblika ni obima, cilja ni izvorišta, ne ume da se usredsredi, nego se ljulja na sve strane, gilja ne mičući se s mesta, više tapka natrag nego napred, sve gleda e da bi sebe odostrag sustigao, pa da se sa sobom veže u mrtvački čvor, i da se više nikud ne miče!”

„Narodu pod šajkačom nema napredovanja, on se ne može otkinuti od zemlje, nema snage da jurne u novo i nepoznato... Zašto? Zato što on neprestano misli o svojoj kapi, on je opsednut njome, ne skida je s glave ni po najvećoj vrućini, donji rub se omastio i zagaravio od znoja, a njemu ne smeta, tako se mora, čovek bez šajkače nije čovek, tako misli, a kako misli tako se i drži! Kapa mu je sve što ima, ako nju izgubi izgubiće i sebe, svoju pamet! Ovo su nosili predratni robijaši, Čolaković i Pijade, u tome su se slikali, al oni su morali, a mi smo iz čista mira svako selo u Srbiji pretvorili u zatvorski krug!”

„A kad pogledaš ovo što je Tito svojim natakario na glavu – druga priča! To je drugi narod, druga vojska, druga vera. Čim Srbin baci šajkaču sa glave, odrekne se polovine srpstva; već su se i po šesirima, pre rata, bolji domaćini odvajali od običnih seljaka, sa šesirovom se čovek uzdizao iznad sela, a sa titovkom se uzdiže iznad cele Srbije! Drukčije hoda, drukčije misli, drukčije govori, a sve zbog ta dva okrojka, dva lista duvana, spojena u vrhu kako treba. Sa

titovkom na glavi svi se mišići utegnu, butine podrhtavaju, pa još ako se dokopao čizama, kao naš Strajinja, i kad se raskorači na kakvoj uzvisini, ni Napoleon mu nije ravan!”

„Na sve su mislili, pa i na značku koju će prišiti na kapu... Naš grb da nacrtáš, krunu i orlova krila i glave okrenute ustranu, treba da završiš Likovnu akademiju, da budeš umetnik, a petokraku i deca ko od šale crtaju, iz jednog poteza, kosa tanka uspravna debela, pa naviše pa po sredi pa naniže, i eto ti je, sija na čelu ko zvezda Danica, otvara put kroz vekovnu tamu, što rekao Nazor i ostali nazor-pjesnici. I sve drugo im je takvo, varniči i pršti, kajiševi na grudima samo što ne puknu od onog što je glava u sebe uvtela! Oči im sjakte, što od ljutine što od zanosa, zahuktani kao da je svaki iz pračke hitnut, kuda? – kud bi, ako ne u lepšu budućnost! Da ga guja ujede, pre bi guja crkla, nego on. Em mršavo, em kovarno, em se u detinjstvu loše hranilo, našuljalo usta projom i lukom, pa se sad dohvatilo meka leba, i vlasti, i krova nad glavom, kravate i plate, sve u isto vreme, o istom trošku, i ko mu ugrozi jedno ugrozio je i sve ostalo, a i on, kad brani jedno brani i sve ostalo. Bolje ti je udariti u zmijsko gnezdo nego u njegovu naseobinu i vlasteobinu. Jeste da je oteo, ali bolje čuva nego onaj od koga je oteo...”

„A kod naših, sve obrnuto. Naši su *šumci* bili pokrupni, tromi, bradati, svako bog i batina na svom imanju, a za spoljnu politiku ovlastili Cerčila, kad iziđe iz svog sela ne snalazi se najbolje... Kao, pustili brade iz žalosti za slobodom i za Kraljem, e sad, nije nego! Ja mislim da se oni nisu brijali iz lenosti, ne voli Srbin da se svakog dana dere po obrazu ni u miru, a kamoli u ratu: izvorska voda mnogo ladna, brijač brzo otupi, i onda se setili dobrog opravdanja za zapuštenost i neurednost. Ovi Titovi ni o tome nisu morali brinuti, sve je to mahom ćosavo, od pseće ljutine i siromaštva hoće dlaka i sama da se zatre. Oni, kod kojih se još očuvala, oni se briju dvaput na dan, i to do ispod kože, pa se pritom često posecaju – gledao sam ih izjutra, kad krenu u kancelarije, sve se pipkaju po obrazima, zatiskuju posekotine stipsom...”

„I zar je važno od koga su je uzeli, od Rusa ili od Nemaca, kad im je tako dobro legla, ko da je samo za njih smišljana. Stoji kao onaj krović na tenku, ni s koje strane da joj priđeš, kapljica kiše na njoj se ne zadržava, sve što s neba ka njoj leti promaši je i sklizne! Takav im je odnos sa nebom, sa Bogom, sa celim svetom: znaju kud su krenuli, nikakvu silu nad sobom ne priznaju! A mi smo se, s ovim čudom, svemu i svakom podastrli, šta god padne dobro je, na sve smo spremni; mi se tim čudom ne pokrivamo, mi se razotkrivamo, pokazujemo mesto gde nas je najlakše pogoditi, zaokružili smo poljanicu nad temenom, da se zna gde smo najranjiviji. Titovka se uvis sužava, a šajkača se proširuje, pa je još i po rubu zinula, mami da se u nju nabacuje ko čim stigne, drvljem i kamenjem, blatom i granjem, sve prima, sve guta! To je ta čuvena srpska širina, spremnost da svako govno primiš samo zato što ga niko drugi neće, i da ga nosiš sa sobom dok ne poludiš od besa! E, te širine kod *njih* nema, na onaj brid ni zunzara ne sleće, onaj brid ne da na se, zato su oni svaki pucanj iz zasede višestruko unovčili, svaku bežaniju pretvorili u ofanzivu, a naši od gotovine napraviše veresiju. S onim bridom nema pogađanja, on kao brijačem razdvaja *njihovo* od *našeg*, levo od desnog, prihvatljivo od neprihvatljivog, sve su to oni razdelili do poslednje crtice, nema zabune! Takva im je kapa, takva im je i zvezda na kapi, otvorena na sve strane ali i bode u svim pravicima, to je smislila neka opasna picajzla, neki tvrdošer kome se ne vredi moliti, nit mu vredi objašnjavati.”

„Ono, kako god klempava bila, šajkača se dade stisnuti i preokrenuti u neku vrstu titovke. Nije baš prava, ali može da prođe. To su ovde najpre isprobali šumari i opštinski stražari, putari i čuvari, te beskućnici koji pripomažu po dućanima i kafanama. Snalažljiv je naš svet, tu mu treba skinuti kapu! Uzme najobičniju šajkaču, stisne joj levu i desnu stranu, upegla, ili ušije, i eto ti titovke!, odmah ličiš na milicajca ili vatrogasca. U Krivićima to nosi poneki gologuzi seljak, na taj način daje na znanje novoj vlasti da je spreman da služi, a oni se prave da ne vide, ni oni više ne primaju svakog ko se ponudi... Ima ih koji šajkaču preudese privremeno, na pola dana, dok se muvaju po pijaci i po opštini, a posle se, u povratku kući, lupe šakom po glavi, i titovka im se, od tog udarca, istog časa spljošti i skljoka i pretvori u ono što je bila, u šajkaču! Znači, dovoljno je da se malo stisneš i zgrčiš i upeglaš, pa da im uđeš u volju... Dobro,

to nije baš ono, ali važno je da osete trud. Kapa se gore zasvodi, i pričvrsti, na sredini, špenadlom. Dok sedi u kafani, može je staviti pod guzicu, da se rub spoji i izravna.”

„Da, najbolje bi bilo da je proštepuye po vrhu, to je trajno rešenje, a to ovde niko ne želi: maskira se sat-dva, dok posvršava šta ima u varošici, a posle se vrati na staro stanje – ko je lud da sa onom špicom ulazi u selo, svi bi mu se smejali. Naravno, šajkača nikad ne može postati prava titovka – prvo, šira je, drugo, teža je, i kabastija, i kako god je prepravljao i peglao, vidi se naknadna petljavina. Ne možemo mi ono nikad dostići, za ono treba krenuti od nule, i ostati blizu nule, a mi hoćemo od debelog na tanko, to ne ide. To je plitko kao palačinka, i jednostruko, obod je iz jednog dela, nema postavu, a ovo naše, i kad se zašije po vrhu, ispadne šav debeo ko dva prsta! Janićije Popadić, krojač narodnog odela iz Krivića, počeo je smanjivati gornje površine na šajkačama. Kao, sad je takva moda, ranije se na kapu mnogo bacalo! Imalo se, pa se i bacalo!... A titovka nije tesna zbog štednje, nego zbog njihove uske pameti, i zaslepljenosti, i mržnje prema svemu što je samo sa sobom u dobrim odnosima. To, čime mi pokrивamo glavu, to njima liči na vrhunac aljkavosti i raskomoćenosti, a oni su poterani od kuće, oni to sebi ne mogu dopustiti. Oni su pošli da osvoje ceo svet, i smiriće se tek onda kad svi ljudi, od čela do potiljka, zategnu lastiš!”

„Omladina je odmah videla i razumela za čim se ide i šta se od nje očekuje, zato i prelaze na kačkete, na beretke, na kapuljače, na bilo šta, ili idu gologlavi, sve se prima, sve bolje prolazi od šajkače. Ko je, danas, šajkači najverniji? Oni međedi, one reponje iz Jarećih brda, oni je nose bez zazora, pa još se ududuče, zabace je na potiljak, isprse se, pošto ceo svet i dva sela više, plaćam ne pitam! Ja mislim da neki među njima i ne znaju da je u Beogradu smenjena vlast, oni gone drva na pijacu kao i pre rata, kao i za vreme rata, valjda su primetili da su se pare promenile... Šajkače im sve uzvisitije, sve šire, počeli su i postavu udarati, dupliraju i tripliraju, ne znaju šta je dosta. U ono što oni nose ode pola metra štofa, to se preliva na sve strane ko testo iz načava, od jedne njine kape dalo bi se sašiti osam titovki, šajkača im je sve što im je ostalo... Siroma sam, al sam besan... Sva sreća te im je Bog dao klempave uši, da nije toga padala bi im na usta, pa ne bi mogli na nos disati, ni na oči gledati!”

„A tek opanak! To je posebna naša muka, i prokletstvo... Naše opanke više kao da ne šiju majstori, kao da ih ne prave ljudi, to kao da se samo u blatu zaleglo i izleglo, pa se zato i probija onako dobro kroz blato, gnjura se i gura se, zna da proprti celac, ume preko potoka, i kroz mokru travu, niz klizavu balegu, da, samo sve je to Bog predvideo za kišne gliste, ne za ljude!”

„Magla natisne u voćnjak, crno i tesno ko dželep konja kad zaluta u pomrčini, tri dana čekaš da svane a ono se sve jače smrkava, niko se ne miče iz kuće, a opanak i po takvom čudu može i sme, on voli baš takvo vreme, za bolje nije. Stušti se u mrak pa kud stigne, jer njemu, slepcu, ne smeta pomrčina, njemu je pomrčina rod rođeni, ona mu je i otac i majka. Za maglu nema bolje obuće, opanak je u magli kao vidrica, kao živa busolica, kako god ga postaviš on se snađe, gde god ga baciš okrene se na sever, nije mu važno da baš to zna, ali zna! Po kaljuži i alauži, po bljuzgavici i salaukovini, on je vođa puta i krmanoš, gura ko avion, tu nema spora, samo što ne znam šta bi pametan čovek imao da traži po takvom terenu i takvom kijametu. Pametan čovek tada sedi u toploj sobi, uz pečenje i vruću rakiju... Ume da jurne u mrak, ne štedi se, al opet nije za duža putovanja: malo ih je koji izdrže tri dana usiljenog marša, još ih je manje koji su prešli preko granice, il stigli u Ameriku...”

„I kao što je šajkača parče krpe obmotano oko glave, tako je opanak iskrojak svinjske ili goveđe kože nasumice obmotan oko stopala – za izradu se ne traži naročita majstorija, ocrtaš oko glave, ili oko noge, a onda na singericu, ili pod šilo! Opanak sama svinja šije, uzme oputu sa trbuha, a taslac sa slabine, pa prošiva i vezuje u sitne čvorove, to ti je ono što se kaže

seci-uvo-krpi-dupe! Pa kako je načinjen, tako i život provodi, više se smuca i vrti u krug, nego što ide s nekim planom. Sa čizmama i cokulama i cipelama je druga stvar, ta obuća vodi hod, sa svakim zakoračajem ceo đon staje na zemlju, čizma se ne povodi za terenom, nećeš je tek tako zavesti s puta i privući u svoj atar, dok opanak stalno poskakuje, krivuda kud je najlakše, kako hoće klizavica, kako traži nizbrdica, pušta se niz mokru travu kao skija, svejedno mu je hoće li malo više levo ili malo više desno, sve mu se na isto hvata, glavno mu je da izbije negde gde je suvo i toplo, gde se čarape mogu osušiti i tabani ogrejati.”

„Ni u čemu nema napretka i ne može biti boljitka bez *forme*, govorio je Georgije Jevtić, dok su mu dopuštali da govori. On je još u staroj Srbiji nosio filcani šešir i duboke cokule, umeo je da se drži i da hoda, svaki mu je korak odjekivao kao pečat u sudskoj pisarnici. Nosio je i štap, ispružen malo unapred, kao da štapom pokazuje put cokulama: tačno ovuda, ni santim levo ili desno! Imao je i jedan par opanaka, a obuvao ih je samo kad krene na zasedanje Skupštine, u Beograd. To su bili opanci za glumu, za pokazivanje, na podobit ovih koje sad prave za folklorna društva – u tome su po skupštini paradirali on, Ranko Tajsić, i slični ljudi iz naroda, kako se onda govorilo. Cokule imaju formu, govorio je Jevtić, a forma i red, to je ono što nam u ovim zbrkanim i nesređenim prilikama najviše fali! Jadan Đoka Jevtić, demokrat, celog je života davao primer, zapuca komunistički agitator iz Beograda da poveže učitelja i jednog trgovačkog zastupnika, da im preda direktive, i gde će nego kod Đorđa Jevtića, on ga drži na konaku i hrani ga, po tri dana: u Krivićima nije bilo hotela, pa kud će politički čovek nego kod narodnog poslanika, ako i nisu iz iste stranke, iz istog su naroda! A ovi, kako dođoše, odmah ga uapsiše, tri dana u zatvoru, tri na slobodi, i umro je u zatvoru. On je i političke protivnike primao na konak u ime *forme*, i ta se forma onda zvala parlamentarna demokratija, a danas se zove diktatura proletarijata.”

„U kakvu sutrašnjicu može stići čovek čijim hodom upravljaju lude opančine? Klizni ovamo, posuljni onamo, i na kraju, gde si bio u smrknuće, tu te i zora zatekne... I zato smo svi mi, Srbi, u ovako žalosnom položaju: šajkača mislila, a opanak sprovodio u delo! Šajkača ga po ceo dan zaluđuje, a opanak zavodi kud ni sam nije hteo, i ne znaš šta ti je od veće štete! Šajkača je ubeđena da čuva najpametniju glavu na svetu, a i opanci su ponosni na noge koje ih nose, jer te noge znaju stići i uteći, i na strašnom mestu postojati, to je sve pravljeno za delije i za div-junake, i još se pitamo što nas je Čerčil ostavio na cedilu: video čovek nepobedive ratnike, pa se sklonio da nam ne smeta, računao, bolje ćemo mi to sami. Ceo svet se danas uzmuvaio i rastrčao, traži nove načine i druge puteve, jedino šajkača na sve to ne daje pišljiva boba, natuče se na oči i prepokrije uši, čuva nas od zlih uticaja, jer naš čova nije lud pa da se bori za tuđu sreću, i da se s opštim dobrom zamajava! Čeka šajkača da propadne komunizam, sâm da propadne, ni u tome neće da mu pomogne. Ona gleda na istorijska zbivanja sa *visine čoveka*, ona je dostigla najvišu tačku našeg umovanja i gledanja, ona je naš prvi filozof, dok opanak stvari posmatra odozdo, iz mišje rupe, i čim nešto ne razume, ili mu se ne sviđa, on zažmuri i zagnjuri se u glib, i tako razreši teškoću!”

„Opanak jeste gluplji od šajkače, ali on i ne drži do svoje pameti, njegov je adut snalažljivost, on zna da se prilagođava, a to je u životu ponekad važnije od pameti. Šajkača, međutim, puca na visoko, ona se nagledala sveta, naslušala se mudrih beseda, a pošto jednim okom stalno gvirka u nebo, ima neku predstavu i o onome što je prevazilazi, što za opanak nikako ne važi. On se ni po lepom vremenu ne odvaja od zemlje, stalno je njuška i buška, kao da traži rupu kroz koju bi se uvukao pod zemlju, kao da bi hteo da se tamo stalno nastani, i da živi u društvu s kriticama.”

„Kad je koža dobro uštavljena, on još liči na nešto, ali kad je neštavljena, dođe kao raskuvan kajiš slanine. U ovih pet-šest godina sve posrnu, niko više ne nabavlja štavinu, niti ko skuplja šišarku; sad se opanci šiju od skroz neštavljene kože, kažu da je komotnije, i da

manje steže. Tačno je da ne valja preterivati sa tim hemikalijama, hoće koža da se udrveni i zakameni, u početku ljudi gaze kao da imaju bugakije na nogama, pa se takvi opanci, prvih dana, više nose u rukama nego na nogama. Ali posle, kad se razgaze, to ispadne dobra obuća, i dugo služi.”

„Oni nevoljnici iz Jarećih brda ni pre rata nisu znali da uštave kožu kako treba, a za vreme rata sasvim se odvikoše od štavljenja. Odere svinju, jarca ili tele, prosuši kožu na plotu, i odmah okroji, i šije, još se na pokožici vide tragovi krvi, njemu to ne smeta, kako odere, onako i podere! I posle, u dlakavim opancima, siđu u Kriviće, na pijacu, muka ti ga pogledati, kad stegne mraz opanci mu skiče ko gladni prasići! Neki Vojmir Stankić, sa Trlaja, u martu 1946. obario svoje neštavljene opanke, naišla nemaština pa se čovek dosetio šta da pojede, skuvao opanke u kiselom kupusu, sedam dana se sladio. O tome se posle pričalo i nadomišljalo, ja nisam verovao, al kažu, živa istina! Neštavljeni opanci su dobri jedino po suvom vremenu, ali onda ti i ne trebaju, možeš bos. Kad je lapavica tako se raskvase, unakaze i istanje, da dođu kao čarape, osećaš svaki čagalj i svaki kamičak. Takav opanak stalno menja izgled i oblik, beži s noge i vraća se, iskrece se i vrda, živi, eto, svojim životom...”

„Ono što je najgluplje na opanku, to je nosac! Onaj ko ga je smislio mora da je mnogo mrzeo naš narod, kad mu je udario ovakvu čarlamu. Nosac na opanku je sam po sebi ružan, a još je i nepotreban, besmisleno dugačak i glupo izvijen... Pa da bar ičemu služi! Taj nosac je suvišak od utrošene kože, kao što je šajkača, cela, suvišak od štofa za odelo. Ono glavno je nekako ukrojeno i zaobljeno, uvezano i obrubljeno, a kad se došlo kraju, tamo negde oko prstiju, iskrsnuo je onaj šiljati pretek, i majstor ga je žestoko istegao, zavrnuo ga u uvo, tako je nastao nosac! Možda je hteo i da ga otkine, pa pošto se nije dao, zakovrnuo ga unazad, da ga malo sapne i prikrije! I to ti je ono što se zove pretvarati muku u bruku: veliko umeće naše veštine življenja.”

„Ja ne znam ništa gluplje od tog kožnog produžetka, od te jednodelne nozdrve, od tog ventila za zazjavanje, koji po ceo dan usisava smradove i zapahe zemlje: vonj znoja, vonj đubreta, balege i trulog lišća... A možda opanak, tako, po ceo dan gleda u svoj pupak, ne može da se nagleda i nauživa u sebi, pa i noću pilji...”

„Pošto su pravi majstori digli ruke od opančarstva, to se sad i po kućama krpi i veže, i svako u rad unosi nešto od svoje gluposti i svoga neznanja, i nosci su sve duži, ako ovako nastave isteraće još jednu dužinu stopala! To je, razume se, početak odumiranja: našu tradicionalnu narodnu obuću već zamenjuju papule. I to je glup, ali manje žalostan izum, već i zbog toga što se papule prave u fabrici. Jevtine su, praktične, i dobre za blato.”

„Nekad je i opanak bio drukčiji... Kad sam ja bio dečak, bilo ga je milina pogledati... To su samo prvi domaćini, nedeljom pre podne, obuvali: preplet sitan i jak, crni tanki kajiščići, omotani oko članaka, spolja lakirani. Opanak je tada bio veliki kicoš, voleo je da ode do crkve i do kafane, da se pokaže među ljudima. A onda propadosmo mi, pa propade i on – nije se mogao održati bez nas! Malo bolje opanke danas nose jedino članovi KUD „Milivoje Sarmaković-Šuca”, a i oni jedino kad imaju priredbu”.

DESETA GLAVA

(Smeju li se pisati ponizna pisma onima koje ne volimo; kako u selu čitaju novine; ljudi koji se naknadno uključuju; mračna prošlost: detinjstvo naroda)

Strajinja bio i otišao, posetu niko više ne spominje. Kao da se desila u snu. Ćegov je prolazak osvetlio, za časak, rupu u kojoj čamimo sa nove, nepoznate strane. Postoje mesta, postoje ljudi u kojima je život do kraja napeo svoj luk. A mi, mi smo daleko od takvih mesta i takvih ljudi, u prostoru kroz koji proleću odapete strele. Zbog toga su mu se, za ručkom, onoliko i dodvoravali. Pobjednik, uhvatio život za dizgine, zajahao ga, a ovde svi, ko više ko manje, posrću pod njegovim teretom, kao pretovarene rage. Naravno, bilo je tu i straha – za Strajjininu pobjedu ovde, dobrovoljno, niko ništa nije dao – ali je preovlađivala očajnička zbunjenost i snishodljivost. U jednom času video sam ih, sve, kao mačiće potrpane u džak. Utrapljuju ih ko kome stigne, i pošto ko hoće, a oni, čas besno mrnjauču, čas se umiljavaju... Pobeđeni, a nisu ratovali; oslobođeni, da bi tek sad počeli robovati. Tako im se vezalo, u mrtvački čvor, i kako god se okrene, oni na gubitku. A eto, i dalje se koprcaju, još im oči svetlucaju, zveraju levo-desno kao zverčice, njuškaju, e da li još negde ima malo nade... Love nadu u sitnim i nevažnim novinskim vestima, nadaju se u Ameriku, a ne znaju gde je Amerika, niti Amerika zna gde su oni.

– I to će proći, – obećava deda.

– Oće, proći će, – istiskuje, kroz zube, stric, – ali će i meni proći život!

U svakoj avliji nalegla tišina, sto godina se ne miče. Tišina kao stara, ogluvela zver; ni mišlju se ne može kroz nju.

– Pametan čovek gleda šta se radi, i čeka, da vidi, na šta će im izići, – kaže deda.

U svojim kućama, a kao da su u zbegu. Odmetnici, svima na oku. Kriju šta su, na javnom mestu nečujni i nevidljivi, i onda, od tolikog skrivanja više ni sa sobom nisu načisto. Kod nekih je govor prešao u mrštenje: krive lica, kao na mrazu.

Vlastima to ne smeta. Ćute, pa nek ćute! Vlasti primaju ćutanje kao slaganje.

Zar stvarno ništa ne osećaju i ne uviđaju? Možda i znaju, ali šta će... Neće se, sigurno, povući zbog nečijeg mrštenja.

– Što se silom i na laž uzme, tako se i čuva, uz pomoć sile i laži...

Otpor je gluv i nevidljiv, i ne tiče ih se. U njihovim novinama piše da je sve u najboljem redu.

Krivićani su se uklopili. Ono što je bilo protiv, ili nepouzđano, počišćeno je u prvom naletu, krajem 1944, i početkom 1945. Rukovodioci su uglavnom sa strane: viši kadar iz Crne Gore, niži iz okolnih sela. Preteško breme odgovornosti, a oni malobrojni, pa se, što zbog važnosti zadataka, što zbog njihove težine, neprestano mršte. Da se nasmeše, ni za živu glavu, čak ni između sebe, u kancelariji.

– Uplašili se od vlasti, prevelik je to zalogaj za lopove, – kaže ujak. – Zato su svi onako kruti.

Ni zidanju Gimnazije niko se oko mene ne obradova. I to izazva sumnjičava zakeranja. Ujak se blagodušno rugao:

– Mnogo se oni razumeju u narodno prosvetivavanje.

Stric, kriveći usta od gađenja:

– Rešili da nam pokupe decu i da ih prevaspitaju. Ja, dok sam na njivi, i kod goveda, ja ih ne moram slušati, a onaj ko sedi u školskoj klupi, on mora.

– Oni će ih školovati, oni će ih zapošljavati, oni će im davati plate, stanove, položaje, i – eto ti janičara.

Otac, gledajući me popreko:

– Kroz koju godinu, pripazi šta pred rođenim detetom govoriš!

Ujak:

– Važno je učiti, učiti i učiti.

– Učiće to njino, o Marksu i Engelsu, i o sedam ofanziva, – opet će gadljivo stric.

– Nemoj, školuju se i oni, – kaže ujak. – Eto naš Strajinja, za dve godine završio pet razreda.

– Od toga mu se sve pomutilo u glavi, pa dobio padavicu. Kako su uzimali vlast, tako i uče, sve na juriš! Pre podne kancelarija, popodne malo odspava, a uveče dopunska nastava...

– I posle te pita, je li ono prav ugao imađaše sto stepeni, i da li voda ključa na četres pet.

Otac čuti, sa glavom zagnjurenom među dlanove:

– Nek uče šta oće i kako oće, dosta mi je mojih muka!

Očeva najveća muka su neplaćene poreske rate.

Malo-malo, u avliju bane poreznik. Svrza se oko štale i kačare, zaviruje u sušnicu, kao da je nešto izgubio. Gleda, šta bi se moglo popisati.

Ukućani ostave posao, skupe se komšije. Stoje i gledaju *šta se radi*.

Stalno je na udaru ista krava-mlekulja, koja nas hrani koliko i čitava njiva. Poreznik pita koliko joj je godina, je li steona. Umesto oca, odgovara baba-Stevanka. Potom se okrene k nama, i otpevuši:

– Naša kraaavica, naša mučenica.

Poreznik objavljuje datum kad će doći na izvršenje, ako se dug dotle ne izmiri.

Tu ratu nekako plate, al u međuvremenu prispe nova.

Popisi se ponavljaju svakih pet-šest meseci. Taman se izmiri jedno potraživanje, stigne novo. Tu su i zatezne kamate, koje otac smatra za čistu pljačku i golu nepravdu.

Kraaavica stoji oborene glave, posramljena i ponižena. Ja premirem od straha, šta će biti, i kako će se, na kraju, sve završiti.

Iako psuju i prete i hvataju se za glave, odrasli ne uzimaju opasnost tako ozbiljno kao ja.

Još poreski službenik nije zamakao na dno sokaka, a otac seda za sto, presavija tabak, uzima moj pisaći pribor, i piše pismo Maršalu Jugoslavije Josipu Brozu Titu, Dedinje, Beograd.

Četiri puta mu je, dosad, sličnim povodima, pisao. Odgovora nijednom nije dobio. Svejedno, ne odustaje.

Mene taj njegov običaj baca u očajanje. Pisanje žalbi mi izgleda istovremeno jadno i drsko, bedno i nepristojno. To niko u selu ne radi. To je i opasno. I sramotno. Možda nije izrekom zabranjeno, a ipak je prekršaj.

A povoda za pisanje na pretek...

Sušna godina, nepravilna klasifikacija zemlje, lična pizma načelnika Vojnog odseka, nova poreska opomena – sve se to hitno dojavljuje visokopoštovanom Predsedniku FNRJ, sa molbom da se on lično zauzme, i da se hranilac petoro sitne dece ne dovodi na prosjački štap!

„Visokopoštovani Predsednik”: samo ja znam koliko ga visoko otac poštuje!

– *Ti si se morao upisati na Pravni fakultet, a ne ja,* – kaže mu ujak. – Kakav bi ti advokat bio! A ti zapeo s kafanom...

Stric je uveren da ta pisma do Tita ne stižu. On je služio Gardu i zna da se pošta ne nosi u Dvor. Ona se prima u posebnoj kancelariji, gde rade sitni službenici, koji se s Titom ne viđaju, niti kad s njim razgovaraju. Žalbe i pritužbe se vraćaju nadležnim službama po srezovima i opštinama. Tako pismo završi u rukama onoga na koga si se žalio.

– Kadija te tuži, kadija ti sudi... A ovi u Opštini, posle, još jače pritegnu. Ne daju oni na to ni prebijene pare, ne obaziru se...

– Obaziru se, joškako, – tajanstveno šapuće otac.

I opet je meni najteže.

Ne znam šta u Beogradu biva s očevim pismima, tek, za mene su ona užasan teret, sramota i poniženje, koje mi je nametnuto a da me niko nije pitao za pristanak. Jer, cela ta žalosna i besramna prepiska ide preko mene. *Ja* moram nositi pisma na Poštu, *ja* se moram znojiti pred šalterom, meni se tamo tresu kolena, meni od straha zastaje dah u grlu, meni od stida gore uši!

Kad sam predavao prvu od tih nemogućih, strašnih koverti, zamišljao sam da će se svi službenici, kad vide šta je i kome je adresovano, stušiti na mene, izgrditi me na pasja kola, i odvesti u miliciju.

To se nije dogodilo. Ovo jeste da je zemlja bez slobode govora i udruživanja, pa opet, Pošta se i dalje ponaša normalno, prima nezgodna pisma.

Svakiput, službenik se napravi da ne primećuje kome se šalje preporučena pošiljka. Zalepi dve marke, lupi pečat, i dadne mi *povratni receptis*. Prosto, svojim očima da ne veruješ!

A ja, za svako od tih pisama, po dva dana skupljam hrabrost; upravnik Pošte mi i u san dolazi, zabrinut i narogušen.

Prošle nedelje, jednostavno, otkazao sam.

Ponovo je bilo nešto u vezi s porezom. Kovertu sam ubacio u šaht za kanalizaciju, ispred Pošte.

Vrativši se kući, rekao sam da *takva pisma* više ne primaju preporučeno, pa sam ovo morao poslati obično.

Nisam osećao preveliku grižu savesti. Predati takvo pismo na šalteru, ili ga baciti u kanalizaciju, isto je.

Ono što mi u toj ludoj stvari najviše ide na živce, jeste činjenica da se molilac gnuša Tita, a ovamo, očekuje od njega razumevanje i pomoć.

To nije obično laganje, niti podvaljivanje iz koristoljublja, pošto mu pisma ne donose nikakvu vajdu. Tu molilac podvaljuje samom sebi, odričući se onog što govori i misli, stavljajući sebe u nemoguć, bedan položaj. Laž tu guta poslednje ostatke samopoštovanja i dostojanstva.

Mnogo kasnije, razumeću da je takav red na kojem stoji svet.

Svako od nas ostavi, iza sebe, po jedno takvo, jadno i ponizno pismo. Ako ga ne napiše, onda ga oćuti; ako ne rekne ono što nije trebalo, ne rekne ni ono što je trebalo.

U krajnjem zbiru, ne zna se šta je gore.

(*A krajnji zbir*, to je ovo u čemu, u godini 1997°, dok ispisujem ove redove, živimo).

Stalno sam između dve vatre. Slušam jednu, slušam drugu stranu. Slažem se, donekle, s jednima, a odnekle, s drugima. Šta sâm mislim, ne znam.

U kući, kletve i škruti. U Krivićima, parole, borbeni pokličići, samohvalisanje.

Od Krivića do sela, deset kilometara, a na toj razdaljini dve klime, dva godišnja doba, dva raspoloženja, dva jezika. Ponor, koji jedini ja, svakodnevno, savlađujem, izjutra u jednom, popodne u suprotnom pravcu. Kad se nadnesem nad bezdan, zavrti mi se u glavi.

Porodica, žalostan zbeg u bezvremelju. Samo gleda, s koje će je strane lupiti i zaskočiti.

Selo, zemlja na početku sveta.

A Krivići, u potpunosti, žive sa novim vremenom.

Ušoreno mesto, pa tako i misle: ušoreno. Dovelili su se u red. Kolebali su se samo u početku, dok nisu razumeli šta se od njih traži.

Kad su razumeli, postrojili su se, i sad, složno, napreduju.

Imaju Mlin, četiri dućana sa mešovitim robom, dve pekare, jednu gvožđaru, nekoliko kafana, poresku upravu, apoteku; otvorili su bioskop, predstave subotom i nedeljom, kad je veliko zanimanje, onda i sredom.

U svakoj avliji česma, sa sliškom sapuna na betonskom kroviću, i s jednom krpom, da namernik opere blato s obuće...

Otvoreni za Progres, da. Gimnazija će im doći kao kruna, kao nagrada za takva, pravilno usmerena nastojanja...

Na selu, sve obrnuto.

Švak narogušen, kao da su ga isterali na ciču zimu iz tople postelje, iz najslađeg sna.

Što mu je nepoznato, očima neće da pogleda. Ujak doneo iz Beograda pola kotura kačkavalja, izneo na kafanski astal, da ponudi. Niko neće da okusi.

– Ja to ne jedem, – kaže Srećko Čaturilo.

– Ne jedeš zato što ne poznaješ, što nisi dosad jeo... Hajde, probaj, možda će ti se svideti...

Badava, neće ni da pokuša. Ne upušta se u ono što ne zna.

Ujak, posle, krene u jednu od svojih gorkih beseda:

– Eto, to ti je naš seljak! Inokosni divljak, neprijatelj svake promene, na bolje i na gore! Što ne zna, to ne zna, i neće da nauči. Ćemu se čini da svaka novina ugrožava zakon po kojem se drži svet. Što je trebalo da se izmisli, to je izmislio Bog, kad je stvarao svet. Što čovek doda, to mora biti suvišno, i na štetu. Jadna država s ovakvim narodom, i teško narodu s ovakvom državom!

Mene najviše nervira ono, kako čitaju novine, to jest, kako tumače ono što je u novinama naštampano. Muka me hvata od toga! Muka je utoliko veća što novine najčešće iščitavam ja, a oni objašnjavaju ono što su čuli.

To nije čitanje, to je lov na nešto *što stoji iza*, što nije rečeno, što je namerno prećutano, ili sto posto iskrivljeno, i sad će to oni, šumadijski pametnjakovići, ispraviti, okrenuti s glave na noge! *Oni* će, sad, otkriti šta je *na stvari*, *oni* će iz gomile svesnih laži istisnuti nesvesno zrnice istine! *Oni* će prozreti prave namere Staljina, Trumana, Mosadika i Tita!

Dok me slušaju, stisnu usne, žmire, kao da u zasedi čekaju, ne dišu. Paze, da im ne promakne! Traže nešto budibogsnama, nešto što normalnom čoveku, sto godina da misli, ne bi došlo na um!

Oni su ubeđeni da novine prave ovejani lažovi, plaćeni policajci, da ih prave za sebi slične, i za druge lažove, koji će laž dalje prenositi...

Pošto oni ne spadaju ni u jednu od tih grupa, paze, da ne budu nasamareni! Novine su, takoreći, tajna depeša, koja im je slučajno dopala ruku. U toj se depeši ništa ne sme uzimati doslovno, nju valja dešifrovati, i zato treba otvoriti oči i uši, da se uhvati pažljivo skriven smisao! Ništa se ne sme uzimati zdravo za gotovo. Najmanje ćeš pogrešiti ako sve shvatiš obrnuto. Ako piše *rat*, to znači da je mir; loše, to je dobro; crno – belo, a belo – crno!

Prognoze o nebeskim prilikama na horizontu svetske politike uglavnom su zastrašujuće. Ako sam dobro razumeo, nama ne može svanuti dok celom svetu ne smrkne.

Uvodnik u *Borbi* ima naslov: *Prvi petogodišnji plan i socijalistički preobražaj sela*.

Leka Crni već ima svoje tumačenje:

– Znači, svi ćemo na kazan!

O kazanu, u celom članku, ni reči.

Što se tiče naše tekuće stvarnosti, istina je u uskom procepu između onoga što se zbiva, i onoga što je zamišljeno da bi trebalo biti.

Što god vlast da preduzme, ovde se dočekuje s podozrenjem. Nije ih obradovala ni najava elektrifikacije.

– Koštaće nas, ko svetog Petra kajgana!

– Jedino nam je to falilo, – njonjori baba-Stevanka. – Kad upale sijalice, tek će se onda videti koliko smo ogolili i obosili!

Žive i dišu protiv Progresa. Koče ga, i svesno, i nesvesno.

Pregazio ih točak istorije, ali ih nije dotukao.

Grče se, pregaženi, kao kišne gliste u blatu.

Žao mi njih, žao mi i Progres. Ne znam, kome je teže.

Delovođa Kostić sasvim se uključio, kažu da su ga i u Partiju primili. Ne voli me, ne volim ni ja njega. I u kući ga ogovaraju.

– Otkako je, pod Jevtićem, ušao u opštinu, – seća se deda, – ne izlazi iz kancelarije! I nedeljom je u njoj...

Stric, sa gađenjem:

– Sad ispada da je, za vreme rata, radio za *ove*...

– Kako, kad je bio ljotićevec? – čudi se baba-Stevanka.

– A izdavao se i za četnika, – ubacuje otac.

– E, to je ono što se zove *naš čovek kod njih!* Konspiracija...

Jedini se deda ničemu ne čudi.

– Bio je on i jedno, i drugo, i treće, a sad mu se računa ono što je pobedilo. Kogod da pobedi, on je spreman, i šta god da dođe, on je naredan. Ovo, što je došlo, ovo je jako, a kad je neko jak, svi trče da budu s njim! Ko se, pre rata, obazirao na njih, ko ih je zarezivao za suhu šljivu? Ko su bili komunci? Jedan učitelj iz Barzilovice, jedan abadžija iz Lepasavčića, i jedan iz Male Poljane, koji se izdavao za stolara... Učitelj je imao na plućima, pa mu je za to Kralj bio kriv! Zovne ga sreski načelnik, i kaže mu: „Slušaj čoveče, mene ne zanima šta ti misliš i za koga glasaš, to je tvoja stvar, al nemoj da se sramotiš u školi, pred đacima!”

Stric kaže da je taj učitelj bio lud, i da nije bio rđav po duši, a da je naš delovođa pokvarenjak.

– Onako debeo, i nije nizašta drugo, sem za kancelariju. Kad iziđe u njivu, svali se u ladovinu, ne može vazduha da se nadiše, bulji u sparinu ko pijana kokoš. Od gledanja u pooranu brazdu stenje, a da se prihvati ručica pluga, umro bi, na licu mesta. Od sedenja u kancelariji stražnjica mu se proširila...

– Zato su ga i prozvali Guzonja, – seća se ujak. – To mu je Sveta Kurjak, još pre rata, nadenuo... To je tako, kad se seljak izopači i odbije od zemlje. Prvo ubledi u licu, butine mu omilitave, naduva se, napuva se, i dobije stomačinu. Obe njivice daje pod napolicu, žena ako šta prljne u bašti, to im je sva poljoprivreda. Dece nemaju. Avlija im sva u cveću, perunike i božurovi do pod streju, puste ruže prejahale vajat – cveće voli neradničku kuću, u njoj najbolje napreduje, jer je cveće bilje koje se izležava...

Delovođa Kostić me je lično uvredio. Rekao je da od mene u životu nikad ništa neće biti.

Svakog dana, u povratku iz škole, mi, đaci, zastajemo kod krivog brvna: poigramo se, potučemo, i pomirimo.

Jednom, taman smo se počeli rvati, izbi Kostić. Kao da iz zemlje iskoči. Svi se razbežaše, a mene uhvati lenost, ko da su mi se noge podsekle. Ni da se maknem s mesta. On se doguzelja do mene, i stade mi mahati štapom iznad glave:

– Sram te bilo, jesu li te tome u školi učili! Nikad od tebe neće biti čovek!

Ova pretnja me je utoliko više pogodila što sebe, kao odraslog čoveka, ne uspevam da zamislim.

Gde god se pojavi malo veći broj seljaka, oseti se i nekakva nerazrešiva muka. Pijačni dan u varošici pun je beznadežno protivrečnih prizora; zbrka, da te glava zaboli!

Čabrice sa sirom, čorbaluci preko čijih je ivica pokuljao kajmak, otrebljen pasulj uvezan u marame, neoprana vuna, kofe kiselog kupusa, kusi kajiševi slanine, smežurane lanjske jabuke,

flaše rakije začepljene vrhovima kukuruznih kočanjki, ispregnuta kola, bezvoljni volovi: zagađenost i obesmišljenost samog trajanja!

Pijaca se održava na uzdignutom pločniku kojim je ulica podeljena na dva tesna kolovoza. Prodavači stoje ili čuču. Svako je pomalo poguren, kao da se sprema da poljubi u ruku, ili u stopala, onoga ko mu razgleda robu.

A iznad glava, za sve to vreme, grme zvučnici. Svejedno im je da li ih ko sluša ili ne sluša. Oni su ozvučenje epohe, oni govore iz grla Dvadesetog veka.

Govori visokih rukovodilaca se smenjuju sa pesmama i igrama naroda Jugoslavije, mesna obaveštenja sa izveštajima o vodostaju Dunava, Save, Drave i Morave, sa posebnim osvrtom na stanje kod Bagrdana i ljubičevskog mosta.

A pijačari samo čekaju da iskrčme što su doneli, da kupe gasa i soli, kolomaza, i distola za metiljave ovce, i da umaknu u šumovita osoja, gde tišina još čuva ono što joj je Bog, na završetku stvaranja sveta, poverio.

Bolesno nepoverljivi i obeshrabrujuće razumni, čute. Sve su oprostili, i sve će zaboraviti, tek, s ovim što im se poručuje preko zvučnika oni nemaju nikakve veze. To za njih *ne postoji*.

Ujak kaže da mu se smuču kad prođe kroz Kriviće: Tito po svim zidovima i banderama, napravili su smotru od njegovih slika!

– Pusti to, – odgovara stric, – Krivićani se snađoše. Ispade da imaju i jednog narodnog heroja, Milivoja Sarmakovića-Šucu. Poginuo na Neretvi. Pre rata niko za njega nije znao, bio šegrt u krojačkoj zadruzi, a sad se po njemu zovu i ta zadruga, i Mlin, i kulturno-umetničko društvo, i ulica koja ide od Klanice do Crkve. Stariji besposličari, koji su pre rata igrali sa njim domine i tablič, sede pred istom kafanom pred kojom su nekad sedeli, igraju iste igre, a iznad glava im tabla *Ulica Milivoja Sarmakovića*. Pajtaš im otišao u istoriju, a oni, gde su pali tu se ukopali, do smrti se ispred kafane neće pomeriti. A mi, koga mi imamo? Bega i Frklju! Ko, sem nas, zna za njih? I oni su se *odazvali*, samo što su ih još ujesen 1941. uhvatili i zarobili, držali ih u nekom logoru kod Soluna, pa ih pustili... I onda, za vreme rata, nisi ih mogao čuti ni videti. Tek kad dođoše Rusi i Krajišnici, i oni se kovarnuše. Kakvi smo mi bili četnici, takvi su i oni bili partizani. U selu, za po kući...

Ujak išao u Beograd, da vidi šta mu je potrebno za nastavak studija, i iznosi utiske:

– Prešlo Cetinje na Dedinje, došla Lika do Erdevika... Najopasniji su izjutra, kad krenu na posao. Ufiksane čizme, blokeje ko da su uz doručak prikovane, pa krešu niz Knez-Miloševu, od pukovnika nema nižeg čina, a pozdravljaju se nekako iz lakta, pa nadole, ko kad se povlači voda u klozetu! Gleda te ko gladan kurjak, ljuto i iskrlješteno, brzonogo, brzoreko, uteklo od gladi, od tifusa, od ustaša, zaselu po svim načelstvima, ministarstvima, upravama, ispostavama, i sad dede, nek mu neko objasni da ova država nije najnaprednija, najbolja i najpravičnija na kugli zemaljskoj! Dali su mu da je vodi i čuva, i spreman je da gine za nju kao što je ginuo za Vojnu Krajinu! Zna šta mu je rečeno, ništa drugo ne vidi i ne čuje, kad bi selo i razmislilo možda bi se zgrozilo od onoga što je uradilo, zato oni stalno jure, zaletu se od rane zore pa trče dok ne spadnu s nogu, onda malo odspavaju, pa iz početka. Istorija mu poverila misiju, uhvatilo golom rukom žicu visokog naponu, i ona ga trese i trese, a da je ispusti, i kad bi htelo, ne može! Ličani, Krajišnici, Crnogorci, Ercegovci, otrovna dinarska rasa, ozdo vilične kosti, odozgo titovka s petokrakom, glava ko dvosekla sekira, trougao nabijen na trougao – to nije ideološki, to je etnološki fenomen!

– I kako samo liče na *njega*, ko da ih je on sve pravio!

– Možda i jeste, kažu da je bio veliki ženskaroš, – kezi se stric.

– E, sad... Nije mogao postići, znaš koliko ih ima! Ne, nego se trude, imitiraju ga. Svi u stanovima drže njegovu sliku, onu gde stoji sa zavojem oko ruke, pa se vežbaju, posle brijanja, pred ogledalom. Isti pogled u daljinu, ista *čovekoljubiva surovost* u očima, kako reče jedan engleski novinar, pas mu mater, mislim tom novinaru! Mršave jagodice, jasno izvučen nos, da udari glavom u stablo, rascepilo bi se drvo, odozgo nadole, a ne kao naš kratkovidni Draža, šta

mu je vredela blagost pogleda kad se ne nađe nijedan engleski novinar da mu pravi reklamu, ubiše ga kao zločinca i psa. Draža je žmirkao, i svi su oko njega žmirkali, a ovi su svrdlali pogledima kao burgijama, oni su prozirali budućnost, i prozreše je. Dinarska rasa, sve sam koščati brđanin, to je majka zmijskim mlekom zadojila, kad te okom ošine, govno ti se u dupetu skameni! Odmah se vidi koji su sa strane, koji su naši: ovi naši su mekši, pokvareniji, duševniji; trude se, al džaba im trud, ko će dostići Liku i Krajinu. Ono nije imalo ništa, a sad je dobilo sve, a ovi naši su drugo, to su više neradnici i mutivode, propali studenti, neke vajne zanatlije, stolari i abadžije – voleo bi da vidim astal koji je on napravio, i odelo koje je sašio! Da je to znalo šiti i krojiti, tesati i potkivati, ne bi se bavilo politikom, nego bi otvorilo radnjicu, prvo u sporednoj, pa posle u glavnoj ulici, kuckalo paru na paru, i hranilo porodicu... Nego em aljkavo i nespretno, em zavidno, em se stalno ubada šilom i iglom, povređuje se čekićem, a kad se igla zabode u prst, kad čekićem prebije nokat, čoveku dođe da ode u crne đavole, kamo li ne u komuniste. I sad su mu ti, propali majstori i studenti, nastavljači domaće socijalističke tradicije, a oni zlokovarni, s kojima je došao preko Romanije, ono mu je pretorijanska garda, ako ovamo šta zaškripi, oni mu neće otkazati.

– Oni ubodoše šta su hteli, – prekida ga stric, – a ti sad vidi gde si i šta si...

– Ne bih se ja s njima menjao... Lako je sad, dok su usta svima zapušena; kud će i šta će, kad se otpuše? Nisu ni oni svi glupi, kod nekih se po očima vidi da su bistri, mora da vide u šta su ugazili, a uhvatilo se u kolo, natrag ne može. Kako da prizna da je pogrešio, kad je tolika krv pala? On od svog strahuje više nego mi od njega... Ti, koji su malo pametniji, moraju se kriti, i dokazivati, da ludaci u njih ne posumnjaju. Treba sačekati, da se izduvaju, a to neće brzo.

– Zašikalo se, naoštrilo se, hoće da naplati sve nepravde koje su njegovim precima načinjene, i to odmah, hoće ceo svet da okrene naglavce, da bi onda on bio glavni! Postavljaju državu na nove temelje, kreću u borbu protiv zaostalosti, i eto, prvi smo im mi na udaru. Dobro, mi i jesmo zaostali, ali smo još živi, u toj zaostalosti! Šta će nam Progres, ako u njemu nema mesta za nas? Ko zna, možda je zaostalost garancija našeg opstanka, možda nam ona daje snagu, i postojanost našem karakteru. Na sve strane govore kako moramo prevazići mračnu prošlost... U redu, samo da ne preteramo... U toj *mračnoj prošlosti* izgrađivala se duša našeg naroda! Kakva je da je, to je jedina duša koju ima; ako izgubi to malo što je zaimao, šta će mu ostati, na šta će, posle, ličiti? Mračna prošlost je detinjstvo našeg naroda, a svako detinjstvo je lepo, pa i kad je ružno, ne može se naknadno popravljati. Nema nazadnih istina, ali hajde, objasni to ludacima...

JEDANAESTA GLAVA

(Ludaci, marsovci i narodni pisci; u šta spadaju seljačke muke; načelnik Pionirskog odreda vodi svoju jedinicu na užinu; sredina veka, napregnut čekrk)

Lako je onima na selu biti protiv: njih niko ne sluša, niko ih ne gleda, mogu kako im se prohte. Ja sam u mnogo težem položaju, naročito otkako sam pošao u gimnaziju. Približio sam se tome čega se u selu užasavaju. Da, stalno sam sa njima, stalno u tom njihovom. A kad si u blizini nečeg, ili nekog, zbližiš se s onim što si mrzeo. Pokaže se da to i nije tako strašno, kako je sa daljine izgledalo. I počneš se razmekšavati. Mislim da se sa mnom dešava upravo to: razmekšavam se. „Ludaci”, kažu i stric, i ujak, i deda; stric to govori s mržnjom, ujak rugajući se, deda uz velikodušno odmahivanje rukom. A ja? Ja, ustvari, nemam ništa protiv *ludaka*. Čak su mi i zanimljiviji nego pametni. Krčiocci novih puteva – to sam negde pročitao – često su, u prošlosti, bivali neshvaćeni i usamljeni, pa su ih proglašavali za *ludake*. Manjina teži napretku, većina se zadovoljava onim što se zateklo. Volim dedu, samo, i od njega se, neosetno, udaljujem. Svi su oni poljuljani, udareni u glavu, vreme ih je pregazilo. Za sve, što su promašili, što nisu postigli, krive sadašnjicu. A ja iz nje, iz sadašnjice, nemam kud.

Oni znaju zašto su protiv *ovoga*; ja, i znam, i ne znam. U početku, činilo mi se da su u pravu, svi. Sad počinjem u to sumnjati. Možda jesu u pravu, za sebe. Ako su svi oni *protiv*, zar moram i ja? Pada mi na um da sam se zatrčao. Ono, sa skupljanjem potpisa za puštanje poručnika Martinovića, kao i ono posle, sa cepanjem predizbornih plakata, ono mi zaista nije trebalo. Bio sam dete, u devetoj godini; sad sam u četrnaestoj. Svejedno, *i ono sam bio ja*. Pod uticajem odraslih, da... a možda sam i sad pod nekakvim, nečijim uticajem, samo što to ne primećujem. Mislio sam, kako sam najbolje znao; i sad mislim, kako najbolje znam... A šta, ako ponovo grešim, ako, ustvari, uopšte ne umem da mislim? Ako se samo povodim, juče onako, danas ovako. Ujak kaže da su svi oni marsovci. Šta ja imam protiv marsovaca? Bliži su mi od tupavih Zemljana, ogrezlih u dosadan rad, zaglibljenih u blato. Fantaziraju, kaže ujak. Pa šta? Barem zamišljaju nešto bolje i lepše od *ovoga* čime sam okružen. Zašto bih cenio domaćinsku pamet i trezvenost? U trezvenosti nema nade, njihova pamet ne vodi nikud.

Najbolje mi je u školi. Ona mi je uporište i utočište, jedino mesto gde sam zaštićen od proizvoljnosti i grubosti svakidašnjice, gde se mogu potvrđivati. Ona je kao golema i raznovrsna knjiga, koja se uporno i sporo iščitava – svakog dana po nekoliko redaka, ili po dve-tri stranice – i gde je popisano sve što je ljudski rod izmislio, otkrio, stvorio i učinio. Znatan deo onoga, što se uči, čini se nekoristan, neupotrebljiv, bez veze sa životom. I to je, možda, glavni razlog zbog kojeg se u školi osećam tako dobro: njena odvojenost od života, divna nekorisnost onoga što se u njoj uči! „Nekorisnost” je pravi lek od zamorne svrsishodnosti kojoj se, kod kuće, u svakodnevnom životu, podvrgava svaki korak. U školi se odmaram od svih onih zamornih poslova i nezavršivih sitnih obaveza, što se deci, na selu, nameću od časa kad se usprave na noge! Ja znam da me nisu *dali u gimnaziju* zato da bi me pošteđeli tih dosadnih dužnosti, o ne!, njihov je plan sasvim drugi, ali eto, u ostvarivanju dalekosežne zamisli prema kojoj bih, kad odrastem, dobio neki neverovatno lak, čist i dobro plaćen posao, ja sam već sad našao svoju tajnu, radosnu računicu: dobro mi je u školskoj klupi, uživam u učenju! U napetim prolećnim prepodnevima, koja zuje kao svetlosne košnice, duša se opija čistim značenjima, uzdiže se do vrhunaca smislenosti. Svaki školski predmet dostojan je jače ili slabije pažnje, svakom bi se ceo život mogao posvetiti. Napor, uloženi u savlađivanje gradiva, učvršćuje moje samopouzdanje, i vrlo brzo se nagrađuje. Radost, što je duhu donosi

razumevanje uzroka stvari, i njihovih veza, praćena je ponosom zbog dobrih ocena, koje se nižu u dnevniku.

Velika naućna novost, koja se širi preko novina, brošura i knjiga, pa se i u školi, na ćasovima biologije, nameće, jeste otkriće da je ćovek postao od majmuna. Ja tu vest nisam prvi doneo u kuću; samo sam je, jedne večeri, prateći razgovor odraslih, potvrdio. Nastala je neprijatna tišina, kašljucanje i zgledanje. Otac je poćeo kolutati oćima, kao da traži s kim bi se potukao.

– Znao sam, taćno sam znao!... Ne školuju oni decu zarad našeg dobra, nego iz svojih, ciganskih planova i raćuna!

Deda je rekao da od toga ne treba praviti pitanje:

– Greh je onoga koji prića, a ne onog ko sluša... Slušaš šta slušaš, znaš šta znaš, i veruješ u šta veruješ...

Ujak je rekao da je to, ipak, trovanje omladine, ali da ga ne ćudi: od popa i beseda.

– Naši su vladari podizali manastire Bogu, jer su verovali da je on stvorio svet i sve na svetu, a ovi podigoše gimnaziju u ćast majmuna!

– Ja ne znam od ćega vodimo poreklo mi, – zaključuje otac, – ali za njih znam: oni potiću od propalica i mangupa!

Otac misli da će me *oni* kad-tad, kako-tako, pridobiti. Kaže da sam naivan i povodljiv, da nikad neću sazreti, da nemam rđavu dušu, i da oni takve najviše vole. (Tako, u negativnom kontekstu, saznajem da imam dobru dušu). Ćutim, i svejedno mi je što sam osuđen na većitu nezrelost: svi su oko mene odrasli i zreli, a nisu se od toga usrećili. Otac oseća da mislim na svoju ruku, i zbog toga je neraspoložen. I kad ćutim, on u mom ćutanju sluti neslaganje. A onda, ni to, sa mojim školovanjem, ne ide onako kako je zamišljao. Valjda je mislio, u poćetku, da sem mene, drugih gimnazijalaca iz okolnih sela neće biti. Kad je video koliko se seljaćke dece sleže u Kriviće, stade gundati:

– Po jedan ili dvojica iz jednog sela, to se moglo provući... A ovo, kome ovo treba, ko ovo moće prehraniti?

Pa još kad bi znao da svakog dana svratim u Razglasnu stanicu, a ponekad i u Vojni odsek, ili u Komitet...

... Prvo sam se poćeo družitii sa Lazom Kusturićem, iz Razglasne. On me, posle, odveo kod Savića, u Vojni odsek, i kod Miletića, u Komitet. Kusturić je tek prevalio dvadesetu, i pun je poleta; Savić se trudi da bude predusretljiv; umesto osmeha, u oćima mu se cackle suze; Miletić je strog i ćutljiv. Sva trojica vode raćuna da ne izreknu nešto što nije za govorenje. Mene, u njihovim kancelarijama, najviše zanimaju pisaće mašine, i oni mi ih rado ustupaju. Proćulo se, preko Literarne sekcije, da pišem pesme, što svi oni – ćak i Miletić – smatraju za pohvalnu delatnost, a obućavanje na pisaćoj mašini drže za neku vrstu književne predradnje.

Dok nabadam, sa dva prsta, na *remingtonki*, kadikad mi sevne kroz glavu: šta bi rekli deda, i Leka Crni, i otac, da me ovde vide? Ove poluprazne kancelarije, u koje ulazim bez kucanja, i sedam ne pitajući za dopušćenje, za njih su đavolje rupe, a boravak u njima se, ovako ili onako, svodi na šurovanje sa đavolom! A eto, đavo nije onoliko crn koliko se njima ćini! Niko me ovde nije zvao, niko me nizašta ne vrbuje, ja sam se sām tu prišunjao, zavukao sam se kao pas-lutalica. Domaćini i šefovi ovih kancelarija nisu rodod Krivićani, i oni su uljezi, baš kao i ja. Mislim da je Savić sasvim blag i pošten ćovek, ali šta mu vredi, kad je s *njima*: u mom selu, ni dobrota im se ne raćuna.

– I dobro što urade, to na kraju neće biti dobro, – rekao je, jednom, deda. – Ko se danas, preko njih, nešto okoristi, sutra će uvideti da je na trostrukom gubitku.

Baba-Stevanka kaže da nad svima njima upravlja Sotona.

– Tito je prvi do njega, on ga jedini lično zna, a ovi niži često i ne znaju kome služe i u kakvo su se kolo uhvatili.

Ne verujem da Laza Kusturić i Savić služe đavolu, mada... Za Miletića se ne bih mogao zakleti: on jeste na nekoj vezi, on zna nešto što niko, u deset sela okolo, ne zna. I to što zna, to nikom živom, ni pod mukama, ne bi poverio.

Opasnik, da, a sa mnom je i on mek.

Kad ostanemo sami, deda prema vlastima pokazuje mnogo veću popustljivost, nego u razgovoru s odraslima.

– Svaka se sila s vremenom nametne narodu. Malo batinom, malo lepim načinom, a glavno je vreme. I Turci su tako, polako i postepeno. Tukli su samo kad izbiju neredi, ili kad se nešto u državi zaljulja, pa se uplaše. Da su stalno terali veliko nasilje, ne bi se održali ni pet godina, akamoli pet vekova! Važno je uterati narodu strah u kosti. Ovi su to postigli u prve dve godine. Kad se narod zastraši, posle možeš kako hoćeš; možeš i lepo, važno je da si pokazao na šta si spreman. Država je kao vazduh, ne možeš bez nje, nemaš kuda. Kud god se okreneš, ona se isprečila. Pođeš kravu da vakcinišeš, moraš joj pokucati na vrata; očeš u bolnicu, opet moraš preko nje; ona drži monopol na duvan i na gas, na šibice i so, i sad, zar je važno šta misliš o vladaru, podaništvo ne možeš menjati. A onda, čovek se i umori, dosadi mu da bude protiv. Onaj ko pristane uz vlast, taj osvoji duševni mir, dok preterano protivljenje kida živce... Zato ti ne slušaj ovo što mi pričamo, mi smo naše prošli, a pred tobom je život, kud drugi tud i ti! Sa svima lepo, a opet pazi da se ne osramotiš. Budi pošten sa sobom, pa se ničeg ne boj... Nikog ne slušaj, osramotiti se možeš jedino pred sobom...

To znači da popodneva koja provodim u Razglasnoj i u Komitetu i nisu, ne moraju biti, tako strašna stvar, kako mi se ponekad čini. Ipak, ne usuđujem se da dedi poverim svoju malu tajnu. Čak ni njemu. Bolje je držati to za sebe, sigurnije je.

U prazničnim brojevima novina čuveni pisci i prva novinarska pera veličaju današnjicu, i slave izgledе koje ona nosi. Svi su, bez razlike, za *ovu stvar*. Kogod nešto javno govori, ili piše, taj je za. Protiv su jedino oni koji šapuću – deda, otac, stric, ujak. Može li se šaputanje porediti sa lepotom i zračenjem štampane reči, pogotovo one iz prazničnih brojeva novina? Sumnjičavost, kojom sam okružen, zaglupljuje i truje, rastužuje i obesmišljava. Koliko je uzbudljiviji, koliko je lepši polet reportera, kozera, uvodničara i nazdravičara... Kako krepri njihovo poverenje u čoveka, u život, u napredak! Junaci njihovih priča su priprosti ljudi; i kad ne prihvataju novu stvarnost, oni to čine nezlobivo i blagodušno; kod njih nema ove neprijateljske jezičavosti, ni načelnog protivljenja, što se širi u mojoj najbližoj okolini. Lako im je da budu narodni pisci, kad je oko njih takav narod. Šta bi rekli da čuju dedu i Leku Crnog, kad udare da otrcavaju Tita i Ce-Ka?

Srećnici! Oni su rođeni u siromašnim i naprednim porodicama, koje su ih zadojile ljubavlju prema jednakosti, pravdi i Progresu! Sve je to bila poslednja briga mojih ukućana, komšija, i svih drugih, među kojima sam rođen. Zato ja nikad neću postati narodni pisac, ni optimistički raspoložen novinar! Narod, koji ja poznajem, neupotrebljiv je za praznične novine, i za naprednu književnost. On nije protiv socijalizma, kao što nije ni za socijalizam; njega to ne zanima. U svoju kuću, u svoju avliju, i unese pokoju korisnu novost, ali da pregnе sa drugima, da poboljša opšte uslove života, to nikako! Evo, Stanko Beg najavljuje izgradnju Zadrugnog doma, a oni, ko da im preti kugom i pomorom! Lepša budućnost, to lepo zvuči kad se čita u novinama, samo, šta će lepša budućnost usamljenicima i crnim nesrećnicima?

Stanko Beg je rekao ujaku:

– Dom će biti izgrađen, a posle, ako neće u budućnost, nek idu u božju mater!

Ja mislim da je čovek ovde srastao s mukom, pa graditelji lepšeg života, kad krenu protiv ljudske muke, zakače i čoveka po glavi.

Moj narod nije ni za pokazivanje, ni za opisivanje, a jedino njega koliko-toliko poznajem. Kadikad me ispuni nežnošću, češće mukom i gadljivošću, najčešće mu se rugam, ali da je *moj*, jeste *moj*, ne odričem ga se. Kad ga uzdižem, čini mi se, i sam s njim rastem, a kad mu se rugam, samog sebe ujedam. Tu je, kreće se po božjem danu, a ne vidi se, ne čuje se, kao da ga nema; ono što nosi u duši, ne sme se ni reći, ni videti. U sopstvenoj zemlji, on sad živi tajno, i njegovu tajnu, čini mi se, niko nikad neće obelodaniti.

Volim ga zbog njegove mrgodnosti, u kojoj ima pravog gospodstva, i zbog njegove mudre zagledanosti u zemlju. On smatra da je jedini pošten rad onaj koji je usmeren na opipljive stvari – na zemlju, drvo, kamen, gvožđe, vodu, i hranu, a da je ostalo izvrđavanje i trka na džabaluk.

Deda to ovako razlaže:

– To, što se danas promeće i prevrće, što drži govore i popuje narodu, od našeg Stanka pa do onog najvišeg, sve ti je to pobeglo od budaka i motike, dovatilo se leba bez truda i muke, i ušlo u laž. Jer, Bog nije odredio čoveku da zarađuje hleb nasušni u znoju lica svoga zato da bi se čovek mučio, nego zato da bi bio u istini... Nerađnik, koji za nerađ prima platu, ogrezoao je u laž, živi od laganja, on obmanjuje i sebe, i život... Svaka je vlada i sva država u rukama mangupa i nerađnika, mora i to neko da izvršuje, samo što su druge zemlje bogatije i uređenije, pa se to ne vidi ovako kao kod nas. I drugo, tamo ih bar smenjuju, a ovde ne možeš ni to! A koga mangupi najviše mrze? Pa nâs, seljake! Mi ih najbolje poznajemo, na našoj mucu žive, i to što pričaju jedino kod nas ne prolazi! ²ih uzimaju ozbiljno varoški besposličari, oni koji misle da lepinje rastu na drveću i da se mleko pravi u mlekarama, i da je dovoljno smisliti nešto lepo, pa da odmah krene kako treba! Eto, zato smo mi seljaci zaostali i nazadni: držimo se zemlje i muke, i istine, kakva je da je; a mangupi su, naravno, raskrstili s predrasudama, oni su se oslobodili, uzdigli se, vitlaju u praznini, i kad god im se ukaže prilika, zabiju nam nož u leđa. To su nam sad, na kraju ovog rata, oni namestili: poslali nam belosvetskog mangupa za vladara!

Od sve nekadašnje slave, od časti i dostojanstva, ostala im je jedna pohabana *Pesmarica*, sa junačkim pesmama, portretima znamenitih vladara i vojskovođa, sa opisima njihovih podviga; ona se, cele godine, povlači po prozorskim daskama i gornjim površinama šifonjera, upljuvana muvljim userotinama, izvrljana potpisima, nakićena zapisima i brojkama. U toj je k 67izi sva slava našeg roda, u nepogrešivo odbrojanim desetercima, koji huče kao šume u martu. Pišti vetar, sneg zasipa čot i plot, a ja čitam ono o Starini Novaku i Deli Radivoju. A kod Starine Novaka ne zna se šta je duže, jatagan iza pojasa, ili brkovi! Svi su junaci, od hajduka do ustaničkih vojvoda, nosili brkove: Tanasko Rajić, Stevan Sindelić, Hajduk Veljko, Janko Katić, Vasa Čarapić, Stanoje Glavaš, Jovo Kursula, pa i Karađorđe, naravno. Brkat je bio i Filip Višnjić, koji ih je sve opevao.

Čitam, čitam, pa pogledam jednim okom – deda me ne sluša, zamislio se.

– Šta li bi rekli da ustanu i da vide ko danas vlada Srbijom?

Muče se, a moraju kriti svoju muku. Ne pokazuju je ni jedni drugima, ni pred državom: nju to ne zanima. Ona im ne priznaje pravo na mučenje, ona to nije predvidela, njihove muke dođu kao njihova privatna posla, kao zaostaci neizlečive prošlosti, za koju ona, država, ne snosi nikakvu odgovornost! Ona je smislila sasvim drugi plan, i u taj se plan selo teško uključuje. Selo živi izvan svakog plana i reda, pa se zato i muči. Pljusne đurđevska kiša, bašte polude; onda zasušu nedelju-dve, i trava dođe kao barut, cela livada šibicom da se zapali. Kad od svega dignu ruke, sam vazduh se smiluje, okiša i prehladi u avgustu, kukuruz se povraća. I kakvim se planom sve to dade obuhvatiti, ko će sve te prevrtljivosti dovesti u red?

Pročitao sam brošuru o seljačkom pitanju, koju mi je ponudio Laza Kusturić, i ne mogu reći da mi je sad išta jasnije. To kao da se ne odnosi na seljake koje poznajem. Moji seljaci ne

spadaju ni u jednu od opisanih grupa: nisu veleposednici, nisu ni nadničari; nisu izrabljivači, a koliko god se mučili, ne ulaze ni u grupu eksploatisanih! Ne vidi se ko ih eksploatiše. Jesu siromašni, a ne čine ni seosku sirotinju, bar ne po lenjinskim merilima. Niko ovde ne priznaje da je siromašan, niti bi pristao da ga u to svrstavaju, pa makar imao i vajde od toga: na toj se osnovi prava za sebe ne traže! Ljudi se ovde stide svog siromaštva, gledaju kako da ga se oslobode. Svak bi voleo da stane na svoje noge, pa i da se obogati, ako je moguće. A u brošuri piše kako su sirotinja i bezemljaši nosioci progresivnih težnji na selu. Takvih kod nas uopšte nema. Stanko Beg i Frklja nisu bezemljaši, oni su zemljomrsci, zapustili su i ono malo što su imali i otišli u politiku. Što se *kulaka* tiče, u početku niko nije znao šta ta reč znači. Tek kad su zaveli obavezni otkup, otkrilo se njih pet-šest, i oni, koji nisu podmirili obaveze, završiše u Zabeli. Naši su bogataši propali u ove tri-četiri godine, i razlikuju se od drugih jedino po hodu i držanju. Naime, i kad propadne, bogataš govori oštro i odrešito.

Ko je danas, godine 1948, na selu siromašan, siromašan je van svakog reda i smisla. Ovakvo sirotovanje Lenjin nije predvideo, i teško da bi ga znao objasniti... Ovdajšnje siromaštvo dođe kao još jedan izraz zlovolje prema novom poretku. Organizovanog izrabljivanja čoveka-po-čoveku nema. Oni koji se i dalje muče, oni prosto nastavljaju jednu staru naviku. Posle čitanja brošure, to je jedino objašnjenje koje sam uspeo da nađem. Ovaj svet eksploatiše sama muka! Zato kod njih nema ponosne klasne svesti, ne znaju na kome da je izoštravaju. Da bi čovek pripadao idealnoj, istorijski značajnoj sirotinji, nije dovoljno da bude samo siromašan. Za to se traži i ljuta, razjarena svest o pravim krivcima za stanje u koje je zapao. Takve svesti ovde nema. Ovde se skupio sve pusti nesvesnik i inokosnik, slepa krtica, tvrda škrtica, samac i samoranac. Muči se, da, i to mnogo, ali pre će crći sa svojom mukom nego što će se združiti sa siromasima sličnim sebi i krenuti u ostvarivanje boljih životnih uslova, što mu država predlaže! Moji seljaci, kad se sve sabere, nisu samo prirodno zaostali: oni su i namerno nazadni.

Nekih popodneva mi se učini da na selu i nema ničeg drugog, sem prošlosti. U Krivićima i vreme drukčije, u drugom pravcu teče: tamo je ono okrenuto prema budućnosti. Prošlost varošice je selo, i zbog toga Krivići sa prošlošću ne žele ništa da imaju. U kući ih ne mare, ne volim ih ni ja. Za njih je svaki seljak ili Tiòsav, ili Milojica, ili Milòsav, ili Milòvan. Taj naglasak niko u selu nema; oni su ga iz pakosti izmislili. Ujak kaže da je svaka naša varošica izvidnički punkt države, uklinjen u narod: iz zemlje crpe snagu i život, a za uzvrat, ne daje joj ništa... Krivići su ostrvce u seljačkom moru, kaže još ujak. U kojem god pravcu od Suda da pođeš, posle dvesta metara naići ćeš na bašte sa glavicama kupusa i porilukom, i na šljivike između čijih stabala domačice iz pokrajnjih kuća suše veš. Ranom zorom, svi kupe novine, da bi znali šta da misle. Čitaju ih u hodu, idući u kancelariju. Svaki državni činovnik je zabrinut i namršten, a zašto? Zato što se stalno plaši da nešto ne pogreši! Seljak jeste mučenik, ali kad domaćin, o Svetom Nikoli, ode u crkvu i stane pred oltar sa slavskim kolačem, onda na svetu nema većeg gospodina od njega! Služeći vlastima, činovnici su to gospodstvo izgubili, ako su ga ikad i imali.

Deda kaže da su se mnogi podgojili, od gulaša i od piva, a žene im se, od debljine, gegaju kao patke. Jedino se ujutru rastrče, dok ne zauzmu stolice po kancelarijama. Oko osam, ulice se utišaju. Kroz otvoren prozor učionice slušam mukle udarce u nešto meko-tvrdo: potkivaju konja. Konj trpi, još mu nisu takli živac. U nečijoj avliji, Filip Čopa struže drva. U kratkim prekidima čuje se kako cepanica lupi o beton. Ispod ćuprije hukće vunovlačara: ranije su raščešljavali vunu, sad uglavnom čijaju krpe. Od krpene vune pletu se zbebani i prohladni džemper – vuna je u toku prethodnog nošenja izgubila toplinu, i ovo što se sad pravi od prerađenih krpa, kao da se dešava posle njene smrti.

Imaju Krivići čak i svoj praznik, devetnaesti oktobar. Toga dana varošica je oslobođena.

- Od koga li je oslobodiše? – pita se deda.
- Nemoj, – odgovara stric, – bio je tamo jedan ljotićevac, pisar, i jedan Nedićev stražar, trebalo je to isterati iz bunkera!

Deda se i pre rata držao podalje od ćiftarije, a sad, neće da čuje za nju! Kad mu neko pomene Krivićane, on šmrkće na nos, kao da se brani od smrada.

– Kako se brzo okupiše oko novih gazda, ko muve zunzare... Koja god vlast da dođe, tu su, prvi, da pritrče i da pomognu.

Stric pokušava da ih brani:

– Šta će, država im je i njiva, i štala, i bašta, vole da služe, umeju da služe, jedino to i znaju. Za to su se školovali...

– Za šta su se školovali?

– Da slušaju onog ko im dadne leba... Nek dođe ko oće, oni su na svom mestu, ko skeledžije na obali.

– Ko je osetio kud vetar duva, potvrdio se u ratu. Sad je kasno, – jadikuje stric.

Ja mislim da nije kasno, samo što im nove mogućnosti potvrđivanja manje odgovaraju. One su toliko nezanimljive, da ih, izgleda, i ne primećuju.

Jer, pored heroja iz rata, sada se slave i heroji rada! To su razni novatori i racionalizatori, udarnici i pronalazači, ljudi koji prebacuju norme, junaci socijalističkog rada... Neki od njih su se pročuli širom zemlje, od Jesenica do Đevđelije. Svi znamo za rudara Aliju Sirotanovića, koji sa deset prstiju hrani mnogočlanu porodicu, gradeći, u isto vreme, lepšu sutrašnjicu za sve nas. Svaki čas mu izlazi slika u novinama. I po prezimenu mu se vidi da potiče iz skromne, napredne porodice... On ponekad iskopa i po 600 tona uglja za jedan dan! Kad god zamahne krampom, odvali po jednu tonu. Iza njega juri trideset radnika, sa trideset vagoneta, da pokupi što je nakopao. Jedan Slovenac, Drnovšek, preti da će ga stići i prestići. Ja ne verujem da je to moguće.

– Ako ovako nastavi, probiće Zemljinu kuglu, – kaže stric.

– Ja kopao celog života, pa mi ne dadoše sliku u novinama, – uzdiše deda.

Otac gleda u zemlju. Držanje kafane, i kad je kafana nasred sela, nije baš neka stara i poštovanja vredna grana poljoprivrede.

– Ova Jugoslavija je prokleta zemlja, – kaže deda. – Malo je bilo što četres prve propade kao normalna država; dođoše mangupi da je krpe i obnavljaju kao *radničku državu*. A šta ćemo mi koji nismo radnici?

– Da ćutimo i da čekamo, – kaže ujak.

– Prvo izgubismo slobodu, pa pamet, pa istoriju... Sad će nam i ime uzeti.

– Ne brini, ima rešenja i za nas: nas će u kolhoze!

O seljačkim radnim zadrugama zasad se samo priča. Kao da pipaju puls, pre nego što pređu na upis.

Deda misli da je najbolje praviti se lud i držati se po strani.

– Ako te pita jesi li za, ti ćuti. Ako te pita jesi li protiv, opet ćuti. A najvažnije je – ništa ne potpisuj!

Vidici se zaljuljali, porodice se osipaju.

– Otvorile se ljudima oči, pa beže, kud ko može, – kaže ujak. – Da sam imao pameti koliko nisam, ja bih sad bio u Americi, u Australiji, u Švedskoj! Eno, Miloš Višnjić u Kanadi, dali mu za kućepazitelja, po ceo dan sedi i čita knjige, i piše članke protiv komunizma. Čovek me lepo zvao, ajdemo zajedno, a ja te danas, te sutra, i ništa! Svi pobegoše, samo ja, skrštenih ruku, stojim i gledam. Prvo odoše oni koji nisu smeli da se vrata, a posle, i ovi koji su smeli. Pa nagruše vredni i snalažljivi, alavi i nestrpljivi... A ja, sedim i čekam...

Deda ga gleda sažaljivo:

- A što se ti ne bi vratio na studije?
- Odbije se čovek od fakulteta, posle te strah da tamo priviriš. Al pokušaću, nemam šta drugo...

Počeo sam da pišem roman. Svakog dana, kod Kusturića ili Miletića, prekucam po dve-tri stranice. Jedan dečak, moj vršnjak, polazi na put oko sveta. Ukrcava se tajno, u Rijeci, na brod. Zamislio sam bezbroj pustolovina, stići će i među Papuance... Zasad još opisujem pripreme, i to, kako se, u sebi, oprašta od predela svog detinjstva. Bekstvo će izvesti u tajnosti. Da li da, ipak, obavestim dedu? Da li moj junak ima dedu?

Za Dan Republike mi je dodeljeno zvanje načelnika Pionirskog odreda. Predlog je došao od Tamare Kosović, razrednog starešine. Ona misli da su dobre ocene iz školskih predmeta dovoljna kvalifikacija za obavljanje lakših političkih funkcija. Ja, načelnik! U prvi mah sam se obradovao, a posle sam se postideo. Odbiti ni u kom slučaju nisam mogao: takve se počasti ne odbijaju. Dvapat nedeljno, posle časa fiskulture, vodim odred u Pionirski restoran, na kajzerice i mleko. Odrasli nemaju prava na kajzerice; zbog nestašice belog brašna proizvodnja finih peciva je ograničena. Postrojim razred u dvorištu, i krenemo. Kroz varošicu prolazimo ne baš marševskim, ali prilično tvrdim i ujednačenim koracima. Ja gazim po strani. Svi mi se obraćaju sa *Druže načelniče*.

To nije strašno, čak bi moglo biti smešno, kad se ne bih sećao recitacije o *izdajici*, kojom sam, na onoj priredbi pre pet godina, zapalio selo. A tu su i neka druga, takođe postidjujuća sećanja. Najpre, skupljanje potpisa za oslobođenje poručnika Martinovića. Pa cepanje predizbornih plakata, ujesen 1945. Pošto sam četiri dana zaredom kidao plakat sa jednog drveta, postavili su stražu i uhvatili me. Tetka je uredila da me puste, bio sam dete. Svejedno, i ono sam bio *ja*. Bio sam protiv, izvodio sam akcije, što se kaže... A sada, sada sam načelnik Pionirskog odreda, vodim đake kroz glavnu ulicu. Preko zvučnika ide prenos narodnih pesama i igara, sviraju Radojka i Tine, prati ih narodni frulaš Sava Jeremić, sve je narodno, od heroja i pisaca, do frulaša, svi su se uhvatili u isto kolo, pocupkuju i skakuću; kao pionirski rukovodilac, skakućem i ja. Obrazi mi plamte, ne znam od čega više plamte: od ponosa ili od stida.

Sneg se topi, bujice klokoću kroz razgliblijenu ledinu. Voda juri kroz useke koje su ostavile šine volovskih kola. Reka je tri dana nadolazila, a jutros se smirila. U tišini se čuje tiho i strašno zujanje vode, kao kad se napreže čelično uže. Tutnji kroz tesnac, kaplje sa šindre, iskri i svetluca u nebu. Sve je to daleko od sadašnjice, izvan istorije. Probudene iz zimskog sna, ose njuškaju hrastovu koru, kao da joj proveravaju miris i ukus. Svet je, bar za njih, onakav kakav je oduvek bio.

– Zgrešili smo, moramo ispaštati, – govori, za sebe, baba-Stevanka. – Ko oće da gleda, i ko ume da misli, ovo će ga opametiti; ko neće i ne ume, od ovoga će izludeti.

Deda misli da nas Bog nije morao baš ovoliko kazniti. Nismo mi, valjda, najgori ljudi na svetu?

– Nismo, – gadljivo uzvraća stric. – Hrvati su gori...

Sredina veka, napregnut čekrk, koji krcka. Skela se rasušila, reka se iskidala na rukavce. Vodenica ne radi, iz rasušenog točka ispadaju paoci.

Čak i nedeljom, koračaju oborenih glava. Sunce ih ne dotiče, sunce prži za svoj groš.

– Došlo vreme da se pazi šta će prvo pući, kičma ili cevanica, – kaže otac.

– Najgore je kad nemaš nikog svog na svetu, – šapuće deda.

Baba-Stevanka, izokola, skuplja utešne reči:

– Ništa na svetu ne ide pravo i glatko i pod konac, kako besnici misle. Krene pravo, ali se posle iskrivi. Naide nešto drugo, i sve se okrene naglavce. Oni zaboravljaju da ima Boga, al mi to ne smemo da zaboravimo! Onaj gore sporo putuje, al kad prispe, lomi kosti.

Svetlost je izjutra pomešana sa izmaglicom i sa mirisom trave koja se suši od rose. Trava je, početkom leta, kao reka: teče u svim pravcima, ljulja se, u sebi i u vetru. Školski raspust se pretvorio u pustoš bez obala. Dani dugi, i kao otkinuti od zemlje. Večernje radeničke pesme sve tužnije, sve otegnutije. Otkako je počela bežanija u svet, i te se pesme nekud udaljuju. Odlaze u nebo, ili se vraćaju u prošlost, onamo gde su nastale. Kosači iznureni, žeteoci zamišljeni, kopači oborili glave. Jedino se kupioci šljiva glasnu malo veselije, valjda zato što ih redovno oblužuju rakijom. Sadašnjica je tesan prostor u kojem se čuju odjeci iz najdavnijih vremena. Mobe su se razbile u nevelike, mrzovoljne grupe. Komšije okreću leđa jedni drugima, svak gleda kako bi se sam, krišom od drugih, spasao. I to malo ljudi, što radi na njivama, kao da je zaostalo iz minulih vekova.

Sredina veka, nasred Balkana. Središnjim putem istorije tutnji kolona motornih vozila. Napred otvoren auto, u autu stoji On. Otpozdravlja belom rukavicom, levom; desnu nije ni skinuo sa ruke. Klizi kroz mirisni lahor, onako kako se nekad probijao kroz vjetar i kroz snijeg, uz usku stazu planinsku, visoko. Pored puta stoji, ovde-onde, zablenu seljak. Gužva šajkaču.

DVANAESTA GLAVA

(I ono što im je dobro, ustvari im ne valja; šaputanje poraženih; može li postojati narodna vlast koju narod ne prihvata; kako je u kafani odjeknulo istorijsko *Ne!*)

Sa Lazom Kusturićem, rukovodiocem Razglasne stanice, zbližio sam se proletos. Prostorija u kojoj je smeštena Razglasna je odmah kraj Opštinske biblioteke, u dnu hodnika, i celog dana je otvorena, dok Biblioteka počinje s radom tek u četiri popodne, pa mi se često dešava da po svršetku nastave prosedim sat-dva na klupi u hodniku u očekivanju da se pojavi čika-Kosta, bibliotekar. Kusturić je primetio kako dreždim i čamim te se, valjda, sažalio, i počeo me pozivati kod sebe. Ta soba, u kojoj je smeštena *Opštinska služba za obaveštavanje građana*, i nije toliko tesna, koliko je prepunjena kutijama, prijemnicima, kablovima, gramofonskim pločama, novinama i brošurama. Pre rata, i prve dve godine posle rata, sličnu je dužnost vršio dobošar Filip Čopa. Nova vlast je kupila aparaturu i razvela mrežu od četrdesetak zvučnika, pa je praksa čitanja naredbi, zabrana i poziva pretvorena u informativno-vaspitno delovanje, začinjeno kulturno—umetničkim priložima, koji se preuzimaju od Radio-Beograda. Čopa je penzionisan, a vođenje stanice je povereno Kusturiću čiji je brat, skojevac, poginuo na Sremskom frontu.

Do rata, Kusturić je stigao da završi četvorogodišnju Osnovnu školu te sad, vanredno i po ubrzanom postupku, polaže razrede u Gimnaziji, a ide i na razne tečajeve. Iščita šta ima od lokalnih vesti, uključi Radio-Beograd, pa prilegne i uči. Pozajmljuje mi brošure, časopise i novine – toga kod njega uvek u izobilju ima – a ja mu, za uzvrat, tumačim značenja stranih reči, s kojima se susreće u nekim udžbenicima, i u raznim *materijalima*. Ne znam kad sam i kako naučio tolike strane reči; Laza mi je i otkrio da sam na tom polju jak. On inače živi dosta skučeno, samački. U fijoci ispod predajnika uvek ima hleba i narezane kobasice, i po ceo dan pije čaj. Kuva ga na rešou čije se vijugave žice presijavaju u izljebljenoj površini šamotne ploče. Na zidu, pored slika Lenjina i Tita, prikucio je i svojeručno ispisanu pesmu Maksima Gorkog *Burevjesnik*. Tako izgleda mesto s kojeg se širi propaganda od koje se, kadikad, tresu zidovi varošice; tako izgleda čovek koji tu propagandu vodi. Skromno, gotovo tužno.

Posle svakog malo dužeg zadržavanja kod Kusturića osetim zbunjenost i postidečnost. Ovo je, dakle, jedan od *njih*; to je živi predstavnik vladajuće bratije, o kojoj se u mojoj kući, i po selu, govori kao o sotonama! Šta *ja* imam protiv ovakvih i sličnih ljudi, kakvo su mi zlo učinili? Ovaj Kusturić je nalik na beskućno zver: došao u grad da uči, i sad se umiljava životu, oblizuje se kao kuće, srećan je što ima onu veknu u fijoci, što su mu dali posao, i mogućnost da se školuje... Jedno je kad se gleda izdaleka, a drugo kad mu se poviri u fijoku radnog stola... Da, malo sam zbunjen. Ne mogu da zaboravim ono što se u kući misli i priča. Nije važno koliko u ono verujem, koliko ne verujem; muka je što ne mogu da zaboravim! A kad znaš sve ono tamo, na drugoj strani, ne možeš se ovamo prirodno ponašati. Najbolje bi bilo kad bi se sve, do kraja, ispričalo, i pred jednima, i pred drugima. A tek to nije moguće.

Gledam Lazu, pa se setim stričevih reči:

– Svaki je od *njih*, kad je polagao zakletvu, potpisao da je spreman ubiti rođenog oca, ako to traže interesi borbe...

Setim se i onoga, što priča ujak:

– To nema ni oca ni majke, to je Tito skupio s koca i konopca, nahranio i odenuo, dao mu pušku i pokazao na koju stranu da puca...

A Miloš Višnjić, pre nego što je pobjegao u Kanadu, išao je po selima i govorio kako oni spavaju sa rođenim sestrama, kako pale crkve, a decu, odmah pošto se rode, predaju državi.

Laza Kusturić još nije zapalio nijednu crkvu, sestre nema, a ne verujem da bi mogao ubiti svog oca... Za sekretara Miletića ne znam, a za Lazu mogao bih se zakleti.

Baba-Stevanka kaže da ih ima sa dobrom dušom...

Deda joj ne dopušta da završi rečenicu:

– Samo me od njine duševnosti sačuvaj i sakloni! I kad nešto dobro rade, oni to rade krišom od Boga, a protiv Boga!... Dobrotu na svetu je dao Bog, i sve ti džaba, ako je sprovediš na svoju ruku. Zato od njine dobrote niko ne može videti sreće!

Otac, po povratku sa vojne vežbe:

– Ne mogu reći, drže do čistoće do reda...

Ujak:

– Nema šamaranja vojnika, kao pre rata...

– Nema, – kaže stric, – ali zato za svaku sitnicu teraju na vojni sud.

Deda, koji ceo razgovor smatra besmislenim i uzaludnim:

– Kakvi su da su, nisu mi pod srcem rasli...

Kolebaju se, ali da pristanu, da se pomire, to nikako! Osećaju da se putem, kojim su krenuli, nikud ne stiže. Tamo ne ide, a ovamo ne mogu: tako im se ukrstilo... Nisu s ovim vremenom, i bar znaju zašto nisu. A ja, gde sam ja! Zašto mi je važnije to njino, to što nikad nisam video ni upoznao, od ovog što postoji, i sa čime sam živ? Nije mi do toga što pričaju, a eto, ne mogu da ih izdam. S njima biti, besmisleno je i glupo, a biti protiv njih, podlo. Kakvi god da su, moji su. Nisu se snašli, ne umeju da se uključe, ne prihvataju to što je došlo; na nesnalaženju i neprihvatanju grade svoj ponos. Deda je u pravu, najlakše se snalaze mangupi... Nije da ih volim, ne mogu reći ni da ih poštujem, počeo sam i kod njih otkrivati svakojake gluposti i nedoslednosti, ali badava: to su mi, opet, najbliži ljudi na svetu! Sve mi je kod njih razumljivo, na prvi pogled: iskašljivanje, treptanje očiju, češkanje iza uva, i ono kad zavrte štapom po prašini. Kako god izdaleka i izokola počeo, unapred znam kud je naciljao. Znam ih kako dišu, pa i kad ne držim do onoga do čega oni drže, kad mislim sasvim drukčije, opet sam im veran.

Ono, kako deda govori, kako misli, kako živi, to zaista liči na istinu, samo što do takve istine nikom nije stalo; ta istina je troma, obeshrabrujuća, stara kao svet, a ovo, što su doneli pobjednici, ovo je nešto novo, puno obećanja, to prolazi, dobija podršku, sa svih strana: laž je lepša od istine, istina je neprivačna, pa i priglupa, a eto, ipak me nečim vezuje i obavezuje, pazim da se od nje previše ne udaljim... Udaljio sam se koliko sam morao, i opet, strahujem da ne prekinem svaku vezu. Sve to, na selu, jeste tupo, nemušto, zarozano, a istovremeno je na čvrstom tlu, do grla u goloj nužnosti, i nju, tu nužnost, niti ko brani, niti je hvali, ona je jaka i nema kao zemlja na kojoj se stoji, od koje se živi. A onamo, kod *njih*, oko njih, sve je kao na vašarištu, kao u snu. Ovamo su *domaćini*; i kad ničeg nemaju, opet su to – *domaćini*, vlasnici muke i nemaštine; a onamo je kao u vetru: kad imaju, ko zna kako su se zaimali, i kako im je došlo, tako će im otići. (To su dedine reči, ne razumem ih do kraja, a verujem da je tako kako kaže).

Od dede sam, još, naučio da na svetu postoje dve vrste pameti: domaćinska pamet, i neradnička pamet. Domaćinska pamet je izgrađena na osećanju da svet nije mesto za zabavu i za uživanje, da se ništa ne dobija za džabe, da je svaki zalogaj hleba svetinja, i da se za ono što je najvažnije mora mnogo, vrlo mnogo platiti... Lepote, i poštenja, i pravde na svetu ima onoliko koliko se nađe u srcu čoveka-pojedinca; nezdravo je, a odnekle i opasno, zanositi se lepim pri-čama; ko im se prepusti, neće više valjati ni sebi ni drugima. Domaćinska pamet je upućena na ono što je prvobitno, što se ničim ne da zameniti; zbog toga ona izgleda prizemno i

dosadno, i ne raspaljuje oduševljenje, naprotiv. A ona druga, neradnička pamet, o sebi misli najlepše, drži se uzvišeno, uzdigla se iznad ograničenja, odbacila predrasude, veruje u dobar ishod svakog poduhvata, puna je površnog samopouzdanja, pa je zato i privlačnija. Dakako, preterana zagledanost u zemlju, vezanost za opipljivo i za moguće, ima ukus beznađa, a to odbija usrećitelje ljudskog roda, to ih baca u očajanje. Onamo optimisti i vizionari, ovamo najcrnji realisti: tu sporazuma nema, tu dogovora nikad neće biti...

Ujesen, kad se skine letina, i kad se glavina poslova obavlja u avliji, i govor im se utiša. Šapuću, mrmrljaju; reči su im tople, i nemoćne, kao šumor suve trave. Smiruju se, zaboravljaju. Kako je bilo i kako ima, dobro je i ovako. Može se slaviti slava, mogu se praznovati važniji praznici, to na selu niko ne gleda. Država nadzire samo one koji su kod nje na plati, kućni običaji je ne zanimaju. Ko ide u crkvu, sebe je isključio iz njenog društva, pa nek se posle ne čudi što su i oni od njega digli ruke...

Leka Crni i deda sede pod kruškom iza podruma. Dan vedar, puklo prostranstvo; trepte livade, i padine, i osoja, na sto kilometara uokrug.

- Znaš da su i Simu Potkivača primili u Partiju? – kaže Leka.
- Šta mu bi?
- Žena mu bolešljiva, pa mu treba, za bolnicu, za lekove...
- A oni, kakvu oni vajdu imaju?
- Omasovljaju se, upisuju kogod hoće... Otkud znaš, šta i nas dvojicu čeka, ako poživimo... Sve neću, i neću, i neću, dok se jednog dana ne probudiš sa crvenom knjižicom ispod jastuka!
- Može, kad umrem...
- Nemoj dvaput reći... Okrene se to u životu, pa osvaneš gde nisi omrknuo...

Što god mu kažeš, slaže se, a nije sigurno da te sluša; klima glavom, ne misleći o onome što mu se govori. Misli na livadu u jasenju, na baštu pored potoka, na voćnjak pod ćuvikom. Ima dve krave, četiri svinje, pet ovaca, petnaest kokošaka, i veliku gomilu đubreta iza štale, koja se u martu zadimi kao banket cigle. To kad stekne, čini mu se ceo svet je njegov. Da to ispusti iz ruku, misli – život bi izgubio. Glavno mu je da je na svom, od drugih pomoć ne čeka. Na pomen radne zadruge, Leka Crni se hvata za džep, u kojem nosi krivu britvu.

- Neće mene Frklja usrećivati... Da je čemu, prvo bi svoju kuću sredio, ne bi mu sve zgrade u avliji prokišnjavale...
- On će nam biti šef ekipe, knjižice nam trudodane, – podbada ga deda.
- Ja ću onda štrangu, pa za neku jaču granu...
- Reći će da si zbog pomračenja u glavi...

Topao povetarac zabrisuje suve listove uz plot: vlast je ojačala a njeni podanici oslabili za još jednu godinu. Vreme radi za jake, protiv slabih. Čute, svaki sa svojom mišlju, sve dok ih ona ne iznuri i ne ostavi na bespuću. Leka Crni, kroz stisnute zube, cedeći glasove i udarajući naglasak na svaku reč, pokušava da dadne zaokruženu ocenu stanja:

- Ja mislim da Srbi, u svojoj istoriji, opasnijeg neprijatelja od Tita nisu imali. Niti je ijedan okupator, ikada, imao ovoliko domaćih saradnika i pomoćnika koliko ih ovaj ima! Ova nam se guja u nedra uvukla. Tek će se videti, jednog dana, koliko nas je upropastio.

Poražen narod. Ne zna se kad je u težem položaju: kad shvata šta mu se dogodilo, ili kad to prikriva. Hvata me strah, udaviću se u njegovoj mucu. Već i od blizine, spopadne te beznađe. Jedina nada, koja me greje i krepi, jeste pomisao na bekstvo. Iz ovoga se mora pobeći, bilo kud, u bilo šta! Valjda negde na svetu ima istinskog života, onog u kojem žamore večernja šetališta, onog sa muzikom i pivskom penom u osvetljenim kafanskim baštama! Život je s pobednicima,

poraženima je ostavljeno da se bave svojim gubicima; da se preslišavaju ko je, kad i gde načinio najtežu grešku. Desilo se nešto nepravično i neprirodno, što znači da su ovde bili isuviše uvereni u *svoju* pravdu, i u *svoju* prirodnost. Možda nije trebalo nastupati tako samouvereno, i pravo. Mislim da je to ono što im najviše nedostaje: čulo za neprirodno, smisao za naopako. Mislim, tako nešto, i tako nekako ću uvek misliti...

Kad god završim čitanje novina, i pogledam oko sebe, uhvati me očajanje. Kako je stvarni život jadan, kako je nedostojan! To, oko mene, nit je progledalo na oči, niti prohodalo na noge, niti progovorilo... Ni traga od jasne, visoke usmerenosti, od moćne samosvesti, od razbuđenosti! Na sve strane svetli primeri, a ovde, oko mene, nijednog! Moje selo je najgore u Srbiji, a možda i u Jugoslaviji. Kakav ružan, kakav neverovatan izuzetak! I otkud da se baš tu skupi toliko ljudi neosetljivih za svetle ideale čovečanstva?...

Osim ako... ali o tome ne volim ni da mislim! Same od sebe, nameću mi se neke uznemirujuće pretpostavke; iskrsavaju izvesna simetrična podudaranja, ona do kojih se uzdiže čisto mišljenje: ono, kao munja, kadikad blesne i nadvisi najviše vrhove iskustva! Ako je ovo, što svakodnevno gledam i dobro poznajem, takvo kakvo jeste, zašto bi ono, što nikad nisam video i upoznao, bilo bitno bolje? Ne, neću reći da novine lažu: to misle svi oko mene, a ja ne volim da mislim kao drugi! One skupljaju izabrane primere, uzimaju, sa svih strana, ono što je uzorito, i kad se sve to stavi na jedno mesto, dobija se ulepšana slika. Je li to laž? I jeste, i nije. Tačne pojedinosti se, tako, sklope u lažnu celinu... Hmm... A ovde, oko mene, baš ničeg, ni nalik! Stid me je stvarnosti, a kad se umorim od postidečnosti, u meni se nešto pobuni, i stid se okrene u prkosni ponos. Da. Možda bi se trebalo ponositi...

Odrasli ljudi, a uplašeni, kao deca. Ne umeju, ne smeju, ne znaju, ne da im se. Gde su im junaci iz pesama, gde odmetnici i ljuti osvetnici, da zatresu lance, da skinu okove? Tito im je stoglava aždaja, noćna mora; nema mu početka, nema kraja... Gleda ih, na mitinzima, kao zmija u žabe. On jedan, a njemu, ispod nogu, trista hiljada žaba, opsenjene, zevaju, i gutaju svaku njegovu reč. Ja znam, kaže Tito, ima i takvih koji ne žele dobra ovom društvu. Kad god se u našem razvoju pojave teškoće, neprijatelji dižu glave i poviruju iz rupa. Tako govori On, preteći kažiprstom, a neprijatelji, za to vreme, beže u rupe, kao miševi. S kraja na kraj Srbije šeta dignuti ka-žiprst, pomera se zajedno sa svečano ukrašenim tribinama, jednom u Leskovcu, drugiput u Novom Sadu, ili u Bajinoj Bašti, i ispred njega klizi crveni tepih. Oni u prvim redovima su njegovi, i ljuljaju se, ukrštenih ruku, levo-desno, levo-desno, suzbijajući provalu oduševljenja koja nadire, iza njihovih leđa, kao okeanski talas. Trista hiljada duša, *veljičanstveni* doček. Ima ih po drveću, na krovovima staničnih kloteta, na banderama, na stočnim vagonima, po mansardama, na stativama fudbalskih igrališta. Gde ih nema... I nijednog da nanišani, da mu saspe malo vatre među ledno-plave oči. Opsenjeni kao žabe; u ropstvu, kao u snu.

Valjda su naučili, pod Turcima. Pokoreni, pokorno čekaju. Kao trava na dnu reke. Kad naiđe talas, trava se povije, kad talas prođe, uspravi se. Nema radosti, nema ni očajanja. Uznemire se jedino pri pomenu seljačkih radnih zadruga. O tome se zasad samo zucka.

- To im neće proći, to im mora propasti, – kaže, preteći, stric.
- Moglo bi nas zakoštati, – procenjuje otac.
- Probaće, pa ako prođe, prođe...
- Sve zavisi od nas. Ne smemo popustiti.

Majka, u kuhinji, ćutke klima glavom. Čas žmirka, čas se mršti, usta retko otvara. Ako štogod i promrmlja, onda su to parovi reči istrgnuti iz dugih rečenica koje je uobličila u sebi, i, neizrečene, progutala. Pošto je, jadnicu, niko ne pita šta oseća i šta misli, prinuđena je da sve

što smisli pojede. Nije da se slaže s onim što sluša, nije ni da se ne slaže... Ona zna svoje. Za ono, što bi imala da kaže, u kući nema sagovornika. I u najbučnijim raspravama ona učestvuje nemim mrštenjem, stiskanjem usana, sumnjičavim vrćenjem glave. Te nemušte komentare jedino ja, iz prikrajka, pratim. Naslućujem im sadržaj, pratim smisao, i potom ih, u sebi, dalje razrađujem. Kad je sigurna da je niko, sem mene, ne sluša, ona se izrazi malo glasnije i celovitije:

– Ja... Sve se bojim, uzeće mi u zadrugi slobodu. Ovde, crkoh od slobode, sve cvrkućem, od jutra do sutra, ko tica na grani... U zadrugi, nema da se više na ženu, ne smeš radnika udariti, a ovo ovde hoće i da ošamari, pa se uplašilo, da mu ne otmu batinu iz ruke! Ja se zadruga ne bojim... Ako mi ne bude bolje nego sad, gore neće. Kako je tamo, ne znam, a ovde kako je, znam...

Da sam ja na njenom mestu, ja bih, barem, oprobao.

Narod, narod. To se tako govori, a nije uvek jasno, na šta se misli. Jedan je narod koji se viđa o Vaskrsu, u crkvi: tada se i poslednji golja pogospodi! Drugi je onaj koji se muva po pijacama i vašarima, čekaonicama i opštinskim hodnicima: na tim se mestima teško čuva dostojanstvo, tamo sama duša pojektivni. Postoji, zatim, narod koji se grbi i znoji po sparnim njivama. Postoji tunjav i pogružen narod, a i onaj koji, predvođen klarinetima, violinama i harmonikama, uhvaćen u kolo, poleće za gorama i za oblacima... Postojao je narod koji nije dao na se, pa je dizao bune i ustanke; i postoji ovaj koji je, zbunjen, povio šiju, ne može da se snađe, ne razume šta ga je sustiglo...

Kad im čitam *Kosovsku večeru*, svima sjakte oči. Posle, kad se vrate sebi i redovnim poslovima, kao da su ušli u popaljenu kuću. Sadašnjica je pusta pojavnost, golo tavorenje, bez značaja i bez značenja...

Niko oko mene i ne sluti da poznajem Lazu Kusturića i Miletića, i da se služim njihovim piscima mašinama: u kući ih ne pominjem, niti pred njima pominjem ukućane. Skrivam ih, jedne od drugih, ali muku i nelagodu, od sebe, ne mogu sakriti! Kako da zaboravim ono što se, pre pet-šest godina, tu pevalo? Znam šta se govori, i šta se šapuće, znam i ono o čemu ćute, i sve to nije ni strašno ni mnogo važno, kad bi se smelo reći. Što je do juče bilo, kao da nikad nije bilo, a sam vazduh još pamti ono

Teško li je pod šatore
Četnicima Ravne Gore...

Laza Kusturić je sa sela, tek je napunio dvadesetu, mora da se i on seća... na sve se strane to pevalo... Kako li je njemu, kad se seti? Kako izlazi na kraj s tom vrstom uspomena? Možda baš zato preko razglasnog uređaja i pušta, svaki čas, onu herojsku poskočicu

Partizan sam, tim se dičim
To ne mooože biti svak:
Za slobodu umrijeti
Može saaamo div-ju-nak!

Kad bi se smelo pričati, imali bismo se čemu smejeti, svi.

Šta vredi što su i Kusturić, i Miletić, prema meni predusretljivi, kad istinskog poverenja među nama nikad neće biti... Da im prenesem ono što se u selu govori i misli, to bi bilo ravno dostavi; ne verujem ni da bi oni to želeli čuti! Bojim se da to, što od njih krijem, i oni sami od sebe kriju! Dogovorili smo se da to ne pominjemo, kao da ne postoji. Kad smo se dogovorili?

Pa valjda onda, kad je proglašena amnestija... Nesrećnici, ne bih voleo da sam na njihovom mestu! Graditi socijalizam sa balkanskim pravoslavicima koji su se pripremali za sve, sem za to što je došlo! Usrećivati one koji misle da na zemlji nema sreće, i da je nikad neće biti! Može li jedan narod sam sebi biti najveći neprijatelj? U Kusturićevim brošurama o tome nema ništa...
 Ćemu se, verovatno, čini da su oni ravnodušni; koliko su protiv, to samo ja znam...

Ono što je, u odnosima između naroda i nove vlasti najgore, ono što zastrašuje, jeste lažljivost. Svak zna šta treba pričati, a niko ne poštuje ni sebe, ni drugog, da bi rekao ono što mu je na duši! Toliki prezir, i sa jedne, i sa druge strane! Prezir uzdignut do gluvila i do slepila, mržnja koja je prešla u ravnodušnost. Ne mislim da je sve što se u selu govori – i čuti! – istinito, a ni ono, što Kusturić pušta preko zvučnika, nije uvek laž. Tek, jedno s drugim ne ide, a od uvida i u jedno i u drugo mene hvata vrtoglavica. Kad bi se sporili negde drugde, javno, sve bi bilo u redu... A oni se, eto, samo u meni sučeljavaju i sudaraju... i svađaju!

Znači, može postojati *narodna vlast* koju narod ne prihvata! Ona vlada u ime naroda, a on je, u potaji, grdi i proklinje... Ili vlast zna za narodno protivljenje i opiranje, pa se na to ne obazire: voli narod iako je on ne voli; voli ga više nego što on samog sebe voli! Narod je nesvestan i ne zna šta čini, a vlast se nada da će on jednog dana uvideti svoju pogrešku, pa mu, zasad, velikodušno oprašta nesvesnost. Zato je i zavela obavezno školovanje, zato je otvorila razglasne stanice. Protiv nje su neprosvećeni, a prosvećeni će je oberučke prihvatiti. A dotle se, i ona i on, moraju strpiti.

Ocu nije do te vrste prosvećivanja; on se nada da ću izvući neku opipljivu korist od mog školovanja, mada ponekad govori kako bi bilo bolje da me je ostavio kod kuće. Majka, u kuhinji, mrmlja:

- E, pa nećemo ga sad ispisivati...
- Mene, ni tu, niko nizašta ne pita.

Deda, kraj velikog prozora, gleda kiridžije koji se vraćaju sa Arandelovdanskog vašara.

– Propade narod, to ti je to... Sve što ima noge, pobeže sa sela. Zinulo za lakoćom, potrčalo za džabalukom, i ne vidi, da naglavce juri u propast... Bog je čoveku ostavio da zarađuje hleb u znoju lica svoga, a onda je došla Sotona i rekla: može i bez znoja! Gde može biti života, bez mučenja? To su izmislili probisveti i mangupi! Ćima je najvažnije da se provuku, da prođu jevtino. Gde će se mangup baktati sa zemljom i sa stokom? To je za njega robija. A zemlja ništa ne daje badava, ima da se pomučiš... Jeste, i na selu se svet, tri-četiri puta godišnje, proveseli – nekim važnim povodom, za slavu, za mobu, za svadbu. Nema veselja nizašta! A mangupima svaki dan – Bajram! Eto, zbog toga je ovaj režim bezbožnički. Ko ne zna za trud i za muku, taj Boga ne priznaje! Ovi iz Jarećih brda još ponajviše liče na ljude. I pre rata su bili takvi... Prolaze kroz vašar ko apostoli zalutali u javnu kuću. Gazi ko po žravici, gleda da posvršava šta ima, pa da beži. A oni tamo, zaseli pred kafanama, po ceo dan pijuckaju, pomeraju se iz ladovine u ladovinu. Od toga duša propadne. Gore, u Jarećim brdima, duša se u nemaštini čisti i pozlaćuje, dok ne zasija, kao sunce. Nije šala, gore, živeti i preživeti. Travka i gušter, drvo i tica, trn i osa, samo na sebe misle...

Leka Crni smatra da ćemo tek videti našeg boga.

- Ima da nas potpuno unište, onako kako su u Rusiji zatrli seme seljacima.

Slušam ga, i strah me je: meni se živi. Stid me je, ali tako je: živi mi se! Ako ima štogod bolje, nek dođe, nisam protiv, a ako nema, ja ću se i u ovome nekako snaći. Naučio sam da se prikivam, znam šta ide, šta ne ide. Pišem sastave, pesmice i priče, kozerije i humoreske, i to prekucavam, u Komitetu, na pisačkoj mašini. Zadovoljan sam, to je sve što mi je, zasad, potrebno.

– Jesi li čuo za novost? – pita stric, donekle zadivljen, odnekle preplašen. – Da sam juče umro, ne bih znao da se i to može!

– Misliš za Staljina? – bezvoljno uzvraća otac. – A šta kod njih ne može?

– Prvo apsili ko zine protiv, sad apse ko kaže da je za.

– Polako, polako, možda je i to neki lopovluk...

– I ja sam mislio, al nije... Bilo i u novinama. Pukla tikva, načisto... Znao sam da su bitange, al ovolike...

Prvi put otkako se završio rat otac govori s poštovanjem o Staljinu i o SSSR-u:

– Staljin jeste diktator i razbojnik, ali on je i državnik: velika zemlja, velika odgovornost, nema šale! Ovakve lopove ni on nije mogao da podnese. To je zaboravilo iza čijih tenkova je ušlo u Beograd. Osililo se, neće više da deli vlast. A Brka uzeo prut, pa po prstima!

– Znam to, al drugo nešto mislim: ako su u stanju sa svojim, i to najboljima, ovako da postupaju, šta nama ostaje? Znaš da su odveli Frklju i Luku Smiljanića?

– Sa svojim su oni najgori...

– Pričaju da su i ranije imali sukoba...

– Ko će im šta verovati! Lopovska posla: kako završe pljačku, počne svađa oko krađevine!

Srećko Čuturilo se vratio iz Valjeva gde je, svojim očima, gledao kako na igralištu ispred kasarne gaze nogama Staljinovu sliku.

– Zašikao se kapetan, psuje mu oca i majku, pljuje mu u brkove, a onda pod noge, pa čizmama, usitnio ko da igra gopak!... Narod gleda, vojska ćuti, niko da zucne, boje se ljudi da nije neko navlačenje.

Deda misli da to nije dobro, al da bi moglo valjati:

– Eto, baš se to moglo očekivati, a niko se nije nadao... Ima Boga, to im je on udesio, on lično!

TRINAESTA GLAVA

(Izgradnja Zadružnog doma i moja uloga u toj izgradnji; primer Svete Kurjaka)

Stanko Beg priprema veliku akciju: odlučeno je da se i u našem selu ima graditi Zadružni dom! Otkako je, u Sreskom komitetu, primio taj zadatak, po ceo dan juri, bez predaha.

– Spopala ga nečastiva sila, – kaže baba-Stevanka.

Tri puta nedeljno zboruje, ponekad tera do ponoći, spava u kancelariji delovođe Kostića, ručak mu donose iz školske kuhinje, kusa pasulj jednom rukom a drugom pridržava crteže i planove raširene po stolu i nešto, u sebi, sračunava. Samo cigle trebaće oko stotinu deset hiljada komada, a gde je drugi materijal! Seljaci ga, na prstima, zaobilaze, neki se neprimetno izvuku sa zбора, drugi zaspe, a on, treska i treska pesnicom po astalu, svaku reč ili najavljuje, ili okončava pesnicom.

– Kažem vam, dosta je bilo izležavanja i zabušavanja, sad je došlo, da se pokaže, sad ima, da se prebrojimo!

Narod se uplašio, vide da je to *nešto drugo*, da neće biti ukrivanja i izyrdavanja kao sa otkupom, Stanko je naš, on kreće iznutra, da si vidra nećeš mu umaći! Čeka samo da se prolepša vreme, da stanu prolećne kiše, a one nikako da prestanu, i to ga, već, izvodi iz kože...

– Lud pa lud, ne odgovara pred zakonom, – objašnjava deda, – a zakona u ovoj državi ionako nema i sad, ili se ukloni, il mu se prikloni!

Otac ga brani:

– Nije njemu lako: prvoborac, a nije bio ni u jednoj ofanzivi, aktivista, a u selu se ništa ne radi, kritikovali ga njegovi, pa sad krenuo, da nadoknadi...

Stric seva očima:

– Da se *prebrojimo*, a? Uh, što se ne nameste, da ih prebrojim zbrojovkom!

– A oni bi, je li, stajali skrštenih ruku, i gledali kako ih ti brojiš, – mrzovoljno odvrća otac.

– Ako nešto ne preduzmemo, poješće nas žive, – opet će stric.

Ujak, kao da recituje:

– Revolucija jede svoju decu, pa što ne bi jela i vas, male zamljovlasnike. Vi ste njeni zakleti neprijatelji, to se bar zna! Lenjin je zamišljao da ćete svi vi strašno osiromašiti, da će vas upropastiti kulaci i velikoposednici, pa ćete se priključiti radničkoj klasi. Tako bi i bilo, da on sam nije uništio kulake, pa sad nema vâs ko da upropašćuje....

Otkako Stanko Beg na svom stolu drži Lenjinovu bistu, interesovanje za vožda svetskog proletarijata je naglo poraslo. Beg je ranije u kancelariji držao Staljinovu sliku, a sad su im u Komitetu podelili nevelike ćelave biste, malo veće od pesnice. Svi se trude da pogode, kakvog bi to uticaja moglo imati na stanje u selu. Ujak je pesimista:

– Lenjin bi, za vas, mogao biti još opasniji, on je mrzeo seljake kao đavo krst!

– A zašto? Šta smo mu skrivili? – raspituje se deda.

– On je bio za diktaturu proletarijata, to jest, da se tera do kraja, a seljak se pogađa, i sa kišom, i sa sušom, i sa Bogom, seljak gleda da se provuče. Bezemljaši su, još nekako, mogli proći kao saveznici, sve ostale, na vešala, ili uza zid!

– Tako, znači... Zbog toga ga je Stanko uzeo za krsnu slavu. A je l imao zemlje, taj Lenjin, i koliko?

– Šta je imao, da je imao, sad su mu ostala ona dva metra, gde je sahranjen, – samopouzđano objavljuje baba-Stevanka.

– On nije ni saranjen, – otkriva ujak, na opšte zaprepašćenje. – Moga su uvoštiti i balsamovali i ispunili slamom, kao ticu-prepelicu! Bio je bezemljaš, što se kaže, ali je imao ideju kako da se organizuje poljoprivredna proizvodnja. Moga je njiva bila cela Rusija...

– I je l isterao šta je hteo?

– On ne stiže, a ni narod ne izdrža. Umre, od sifilisa, ili od posledica atentata, i iste godine nekoliko miliona seljaka crče od gladi!

– I sad, pored tolikih agronoma i domaćina, Stanko nađe da uči od njega...

– Nije se Lenjin bavo sejanjem i kopanjem, nego položajem napoličara i najamnih radnika. Deda odahne.

– To se nas ne tiče, toga kod nas nema...

– Biće, ako uđete u zadrugu. Svi ćete postati najamni radnici.

– Od toga nema ništa...

– Još nema, ali se na tome radi. Šta misliš, zašto Stanko svaki drugi dan juri u Kriviće, na sastanke i savetovanja? Sprema socijalistički preobražaj sela, a Lenjin je za to bio doktor. Naš je Stanko sada lenjinista!

Ćute, jedno vreme; kao da smišljaju kako da izbegnu to što se sprema.

– Pa da, – javi se stric, – i taj dom, što treba da se zida, to je sigurno u vezi, jevtino proći ne možemo!

– Glavno je da smo dosad uživali, pa sad i da se pomučimo malo, – kaže otac.

Cela zemlja je *veliko gradilište* – tako piše u novinama – a ovi oko mene se na to ne obaziru... Da hoće bar mene da puste, mesec-dva, preko leta, da vidim kako to izgleda... Imalo bi se gde otići: Šamac-Sarajevo, Brčko-Banovići, Nik-šić-Titograd, Kučevo-Brodice, autoput Bratstvo-Jedinstvo... (Bratstvo je u Beogradu, a Jedinstvo u Zagrebu). Da pripomognem, kao vodonoša, ako ne drukčije. Kad sam napomenuo da sredinom jula, iz Krivića, kreće omladinska radna brigada za Crnu Goru, otac je odbrusio:

– Ima za tebe i ovde posla, ne moraš čak u Crnu Goru!

U Crnoj Gori mora da je mnogo, mnogo zanimljivije. Svuda je zanimljivije nego tu, kod kuće i oko kuće... Voleo bih da povirim u svet, da se odmorim od kućnih jadicovki. Bar jedno leto da ih ne gledam i ne slušam! Ne daju, ni to.

Upravo se gradi fabrika alatljika u Železniku. To je fabrika u kojoj će se praviti mašine za druge fabrike. Fabrika fabrikâ, kako ju je neko, u novinama, dosetljivo nazvao! Ona se podiže na terenu koji je, od pamtiveka, bio močvaran. Tamo gde su do juče kreketale žabe, od sutra će zazujati pogoni. Po radničkim stanovima će se oglasiti radioaparati. Žabe su već pobegle, baruštine se dreniraju. Ujak kaže da jeto njihova specijalnost – najviše vole da grade po močvarama. I naš Zadružni dom će zidati pokraj one bare, iza crepare.

– Močvara je simbol onoga što je ostalo od prošlosti, što je zagađeno i nazadno, i nju kad savladaju, kao da su celu istoriju pobedili i usmerili u novom pravcu. I Novi Beograd se zida na podbarnom zemljištu... Kako misle, tako i zidaju, naopako i zainat, onamo gde se to dosad nije radilo... I u Rusiji, tako, otimaju obradive površine od močvara. Onolika plodna zemlja u Ukrajini, a oni, isušuju slatine i pištaline u Aziji...

Stanko Beg objavio datum: prvi jun. U rasvit zore, ko god ima kramp ili budak, da dođe na kopanje temelja. Kanapi su zategnuti još u aprilu. Sa izbočinama, useknućima i poprečnim zidovima, kopaće se jendek dužine 860 metara, metar i po u dubinu! Toliku zgradu niko u selu, do danas, nije zidao.

– Šta će nam tolika grdosija, – pita se Srećko Čuturilo.

– Videćete kad sazidate, – preti Leka Crni.

Svi su uznemireni i uplašeni. Uznemireni zbog onog što počinje, uplašeni od onog što će doći na kraju.

U poslu će učestvovati celo selo, svak s onim što ima i zna.

– Šta to znači? – pita se Srećko, – ja imam volove, konja, i četvoro odraslih, i sad ćemo svi u argatluk?

– Vodićemo računa, – odgovara ujak – da u svakoj kući ostavimo nekog ko će hraniti kokoške i svinje...

– Je l se to mora, ili je po dobroj volji?

Ujak, glasom čoveka koji je upućen u sve tajne:

– Odlučili smo da bude dobrovoljno, a teško onom ko ne dođe!

– Dok mi ne naredi, ne idem!

Iznerviran, u razgovor upada otac:

– Pa i narediće ti, budalo božja! Ako tako voliš, narediće, nego šta! Oni prvo probaju lepo, a posle, ako ne ide, zna se šta sleduje... Kao ono u decembru 1944. „Ko se javlja dobrovoljno za front?” Svi ćute, jedino Musa Krojač diže dva prsta. A on je invalid u nogu, ceo život pohramljuje. „I ko još?”, pita komesar. Niko. Svi oborili glave. A on, samo žmirnu, i glas mu dođe malo oštrij: „Kad je tako, onda ste svi *mobilisani!*” Eto, to ti je njina dobrovoljnost.

Stanko Beg je održao zbor; u školsko dvorište se slilo celo selo. Objasnio je da se sprema *velika narodna moba*, da će to biti ispit i provera, da će se, posle ovoga, znati kako se ko drži prema *našoj današnjici*.

Deda nije išao na zbor. Kad su mu prepričali Begov govor, bez promišljanja je shvatio u čemu je stvar:

– Znači, kuluk! Toga je uvek bilo, i biće. Bez poreza i kuluka država ne može...

Počeli radovi. U pet dana iskopaše temelj. Sad gase kreč, razvoze zemlju, seku ciglu, istežu gvožđe. Posla sve više, a mnogi se i dalje prave nevešti; kao, ne znaju kad je na koga red.

Pandur Milić, svake večeri, više sa Pavića brda:

– Aajdee, naaa-ro-deee nakuluuuuk!

Beg ga sluša mršteći se. To se nekad zvalo *kuluk*, danas to ne ide. Jeste, on sam je naredio da se više sa brda, ali je zaboravio na tu sitnicu. Ko će na sve misliti? A onda, ta dreka sa brda je nepraktična: upućena svima i svakom, nikog posebno ne obavezuje. Tako dolazi do zbrke, do dangubljenja. Javi se deset zidara, a nijedan tesar; tamo gde se traže konji dođu oni s volovima i kravama.

Mislio, i smislio: ukida se dozivanje sa Pavića brda. Odsad će ići napismeno. I pozvao mene. Da, mene!

Dao mi delovodnu knjigu, od preko pet stotina listova, nenačetu. *Evidencija učešća u radnoj akciji*: to je neko negde našampao. Istresao iz tašne gomilu izgužvanih papirića, kratkih popisa i spiskova, sa imenima majstora, pešaka, fizičkih radnika, i *imalaca zaprežnih vozila*.

– To sve da mi popišeš, prvo po azbučnom redu, posle po zanimanjima. Od danas prelazimo na lično obaveštavanje, s pozivnicama. Ovima, koji dođu, za svaki radni dan upišeš krstić, u kvadrat. Tako ćemo znati i ko radi, i koliko radi, i šta radi... A znaćemo i ko ne radi.

Moje sreće! Kao da sam krila dobio...

Letim po selu, nogama zemlju ne dodirujem. Postao sam kurir Stanka Bega, evidentičar radne akcije, poštar socijalističke izgradnje. Sveprisutan, nezamenljiv. Do podne sređujem delovodnu knjigu, i ispunjavam pozivnice – Beg ih je potpisao *na blanko*, imam ih na hiljade... Posle podne krenem po selu da ih razdelim. Kući se vraćam po mraku, nikom ne podnosim račun gde sam bio i šta sam radio. Ja sam, sad, Begova desna ruka!

A selo dugačko i široko, sa pet visokih zaravni, sa dvadeset dve padine, kuće raštrkane, svaka vaška obaška. Jurim u svim pravcima, Melentijevići na severu, Pavići na jugu, zbog nečijih kola i volova moram prepešačiti tri kilometra, pa onda udri natrag, zbog nekog tesara. Delim bele papiriće. Poziva se taj i taj (ime i prezime) da se obavezno javi na dobrovoljni rad (datum i mesto).

- Obavezno, a dobrovoljno, kako to može zajedno? – čudi se Sima Potkivač.
- A šta kod njih ne može, – smiruje ga stric.

Beg me je upozorio da ja ne raznosima *pozivnice*, nego *obaveštenja*. Pritom je vikao, iako ga niko, sem mene, nije slušao:

– Jesmo li se dogovorili na zboru da ćemo graditi Dom? Jesmo! Jesu li svi obećali da će se javljati na posao, kad zatreba? Jesu! E, sad ih ti *podsećaš*, kad je na koga red...

Da, to se i tako može reći, pa ipak... Teško mi je da ovu *akciju* dovedem u bližu vezu sa graditeljskim poletom koji je zahvatio našu domovinu, sa oduševljenjem o kojem pišu novine! Novine opisuju zanos svesnih i samopregornih boraca za bolje sutra, dok je ovde sve iznuđeno, pod pretnjom doterano sa livada i njiva! Ja ih najbolje znam, ja im delim pozivnice: kad mu banem u avliju gleda me kao da sam ga probudio iz najdubljeg sna, ne shvata šta mu govorim... Sve sam ljuti bezvoljnik i mrzovoljnik, teško socijalizmu koji oni grade!

Vođenje delovodnika mi pričinjava i pisarsko zadovoljstvo. To je ogromna knjiga, nalik na školski dnevnik, samo dvaput deblja – teška preko tri kilograma. Listovi jaki, a glatki, milina po njima pisati! Imam i dobro mastilo, ljubičasto, sjaktavo, svako slovo kao da mi iz duše izlazi... Najpre sam uneo sve poreske glave, pa onda ukućane, po domaćinstvima, i po azbučnom redu. To na levoj strani. Na desnoj strani sam, sa dve jake uporedne linije, ograničio prostor za ubeležavanje radnog doprinosa. Za svakog sam predvideo po pedeset kvadratića, a ako zatreba, mogu i dopuniti.

Pri ispunjavanju pozivnica najpre uzimam one kraj čijeg imena ima najmanje krstića.

Neću da kažem, ljudi se odazivaju. Nerado, uz grdnje i kletve, ali dolaze. Svi, sem, Svete Kurjaka. On je uvek terao na svoju ruku, a sad je prevršio meru.

– Dobro, što Bega ne zarezuje za suhu šljivu, to su njine stvari, – kaže Leka Crni, – ali što i nas omalovažava?... Jesmo li ravnopravni, ili nismo?

– Nismo, – kaže ujak, – on ima zasluga iz rata. A naša je jedina zasluga što smo ostali živi...

ljudi ne vole kad se neko pravi pametniji od njih. To im je naročito mrsko ako i sami uviđaju da je ono što rade nepotrebno i glupo. Svi su savili glave: što Sveta, jedini, da je drži uspravno?

– Može mu se, – kaže stric, – on je zapalio Opštinu pre nego što mu je Partija dala mig za ustanak. Da hoće, on bi danas bio važniji od Bega!

Nema ni pet godina kako sam recitovao ono o *izdajici*, a sad sam Begov pomoćnik. Izdajčin izdajica. Dnevno prođem i po deset kilometara, više u trku nego hodom. Survavam se kroz jaruge i voćnjake, pentram se uz čotove i kroz bagrenjake. Najteže je kad moram do Melentijevića kuća, gore, ispod Glavice. Nisu mnogo bliži ni Pavići, na suprotnom kraju sela.

Uručujući pozivnicu, ponekad prenesem i usmenu poruku Stanka Bega. Ona se sastoji od jasnih pretnji i dvosmislenih upozorenja:

– „Reci mu, ima da dođe, pa nek mu kuća gori! Pozdravi ga, od mene lično, a on zna...”

Ne znam šta je to što njih dvojica znaju; tek, primećujem da primaocu poziva, dok se potpisuje, podrhtava ruka.

ljudi škripe zubima, al škripi i Beg; njegova je škripa jača i opasnija. Nema se kud, mora se i kroz ovo proći... Duše bezvoljne, a ruke, ruke vredne: navikle da rade, te ruke ni na kuluku

ne umeju da zabušavaju. Ruke koje tešu grede, dobacuju cigle, mešaju malter, trče za kolicima preko iznastavljenih dasaka. Ispekli banket cigle, razvršili ga, i sad ga prebacuju na gradilište, otegao se red od dvesta metara, ima i žena. Dovoze kamen, na uzbrdicama četvore, volovi sipaju balu u prašinu, oni koji idu uz kola poturaju ramena na glavčine i pod stupce, napinju se petne i vratne žile, drhte listovi na nogama... Prašte čekići, pište testere-kladare, pršti sitan kamen i meša se s iverjem, prpoće kreč koji se gasi.

I sve o svom ruvu i svom kruvu.

Mladi, predveče, i zapevaju.

Otkako se ocrtao prvi red cigala povrh kamenog temelja, i najmrzovoljniji se odobrovoljnije. Ne, nije reč o oduševljenju ni o političkoj svesnosti, daleko od toga, to je ovde nemoguće. Postoji, međutim, želja da se posao, iako nametnut, obavi onako kako blagi Bog naređuje. Kad izvede red cigli kako treba, majstor je srećan; kad ravnjača legne celom dužinom, i kad se kapljica u libeli uklješti između one dve crtice, srce mu zaigra od radosti! U svakoj gradnji ima nečeg uzbudljivog, svaki je rad blagosloven, pa se i Begov kulučar, tako, opusti i prepusti. Zaboravi nepokošenu livadu, i neokopanu njivu, i kad vidi kako zid raste kao pod konac, duša mu zapeva. Znam tu dušu kad kune, znam je kad sikće; ono što je u njoj blagorodno, to se najređe pokazuje.

Beg se pomamio. Trči od grupe do grupe, više preko poljskog telefona, traži od nekog još cementa, preti... Zadnji džep pantalona mu se izbočio, Srećko Čuturilo tvrdi da mu je tamo pištolj. Ja mu oružje dosad nisam video, mislim da mu nije ni potrebno: on strelja očima, a preseca vilicama! Prgav i kvrgav, sav kao odapeta strela, u ludom zaletu – ko bi mu stao na put? Ili ćeš ga slušati, ili mu beži s očiju. Ujak kaže:

– Naš idealista sa motkom u ruci...

Dobro da se i ovakav našao, mi za bolje nismo. A i on, zna s kim ima posla, ne gubi vreme na suvišna objašnjavanja...

Nedelja je, ne radi se. Leka Crni se zapričao sa dedom:

– ljudi božji, dođite k sebi!... Kakav Zadrudni dom – logor nam zidaju! Ja sam ovo video u Nemačkoj, kad sam bio u ropstvu. Još samo žicu da udare, to dolazi na kraju... Predaš što imaš malo vrednije, novčanik, i sat, a oni ti dadnu odelo za rad, i dobiješ broj. Ono, što kažu da je bioskop, ono će nam biti spavaonica. A što kažu da je kafana, to je menza. U šest sati svira truba, malo fiskulture da se razdrmaš, šolju čaja i komad leba, pa na rad! Tako je danas u celoj Rusiji, a oni su u Rusiji učili škole, to im je uzor koji kopiraju, još se trude da prevaziđu svoje učitelje, idu i dalje od njih. Sad, kad su se posvađali, tek su sad udarili na selo i seljaka, da se vidi kako nemaju milosti, kako su oni pravi. Da smo ljudi, da nismo kukavice, pa da ono, još noćas, miniramo: ono nije kuća, ono je grobnica za celo selo! To kad završe, počinje uništavanje međa: ima neki rastvor koji se prospe po vrzini, gde padne zemlja progori, deset godina travka ne nikne!

Sveta Kurjak tera po svom, na akciju se ne osvrće, kao da je nema! Beg ponekad prelistava, sa mnom, *Knjigu učešća* u dobrovoljnom radu. Kod imenâ kraj kojih ima premalo krstića zaustavi kažiprst i kaže: „Ovoga i sutra i preksutra!” Uz ime Svete Kurjaka nije upisan nijedan krstić, a Beg ne zaustavlja kažiprst; sklizne, kao da tu i nema imena. Ne voli Beg ni ime da mu pominje. Udario na tvrdo, pa omekšao, naš Beg!

Visok i bled u licu, neradnik i kockar, prevalio tridesetu a nije se ženio, izdržava staru majku od onog što uradi u bašti i zaradi na kocki, prima i nešto invalidske pomoći za ranu koju je, na Sremskom frontu, dobio u desnu butinu. Nahramljivao je mesec-dva dana, sad korača

bez teškoća. Na pozivnice odmahuje rukom, na pretnje pljucka; na dedina prijateljska upozorenja odgovara sa sažaljivim smeškanjem:

– ljudi, šta je vama, o čemu pričate? Sve je to divlja i bezakona radnja. Kuluk je po zakonu ukinut, a to za *mobu*, to je ovaj svrzislov izmislio. Ko je čuo da se mobi državi? Nije država samorana udovica, pa da se komšije sažale i da joj jednom godišnje pooru i poseju. Ovo je zulum, ovo je došlo da se odmetneš u šumu, kao u onoj pesmi:

Argatovah tri godine dana,
I ja vukoh drvlje i kamenje,
Sve uz moja kola i volove,
I za pune do tri godinice
Ja ne stekoh pare ni dinara...

Ne plaća ljude, pa da je bar otvorio neku kujnu, da srknu što toplo za ručak, nego grebne šta ko ima u zastrugu, ko da su u zbegu, ili u rovu. Vi kako hoćete, ja se u to kolo ne mogu hvatati... I baš da vidim, oca mu ludog, šta mi može! Još mi dug sa ajnca, od pre rata, nije vratio! Da me uapsi? On? Pa da vidim i to, zajedno ćemo pred komandira Ispostave, poznajemo se sva trojica, i on je nekad lomio rebra kecu, al njemu svaka čast, što izgubi to plati, a ovo naše – položara bilo, položara ostalo...

Beg se pravi da mu nisu dojavili ono što Kurjak po selu priča. To tako u životu ide: i kad osvojiš svu vlast, opet se nađe neka uštva, da ti zagorčava život! Sveta je jedini seljak koji je, za sve vreme rata, radio za Pokret. Svi su mislili da on to iz ludosti čini, a posle se otkrilo da je išlo po dogovoru i planu. Bar dvaput godišnje opštinska zgrada bi osvanula oblepljena petokrakama i raznim parolama. Vršio je i druge sabotaže. Dok se okreneš, uspentra se uz banderu i iseče telefonske žice, i uvek podalje od puta, u šipragu, pa radnici po dva dana traže, dok ne nađu. Za vreme rata živeo je podalje od sela, u nekoj kolibi prema Jarećim brdima, a silazio je samo onda kad je trebalo načiniti kakvu štetu. Posle se čulo da je *povezan*, i to gore negde, visoko, pa mu je taj, s kojim je imao vezu, pred kraj rata poginuo. Prvi se javio kao dobrovoljac za Sremski front; tamo se, izgleda, razočarao i opametio. Razočaranje drži za sebe, a javno pokazuje porugu i gnušanje.

– Pusti ti to, – kaže stric, – ne verujem ja njima ni kad se opamete!

Niko ga ne dira, ni pred kim račun ne polaže. Stric misli da je on i dalje na nekoj vezi, koja je mnogo viša od Begovih pretpostavljenih. Slično procenjuje i ujak:

– Uplašiš se kad ga vidiš, ne za sebe, za njega se uplašiš. Kako i ono na svetu može postojati, ko ono trpi, i dokle će!

Beg na mucu. Ni s koje strane da mu priđe, nigde slabe tačke, da ga udari i onemoguću. Nit je bio četnički simpatizer, nit je sada član Partije, niti se izjasnio za Ruse, nit ima dece, nema ni mnogo zemlje: ne može ga ni zakonski, ni disciplinski, ni poreski, ni po specijalnom postupku, ni ucenom porodice, a rovovi gore od svakog neprijatelja, i što je najgore, daje loš primer selu!

– Ma nije on toliko lud, – razmišlja deda, na glas, – zna on šta radi! Da je više takvih, druge bi nam tice pevale. Ako hoćeš da ličiš na čoveka, stisni petlju! Sveta je primer, u čitanke da uđe! Digao glavu, i eto ti, jedini slobodan čovek u srezu! Ko će mu stati na put? Jedino grom, iz vedra neba!

– Lako je njemu, on je njen, bio je u *skoju*, – podseća stric.

– Moglo bi mu biti lako, al vidiš, on neće lakoću, traži da mu bude teže. Takav mu je i otac bio, ćaknut i na svoju ruku, al pošten ko sunce! Više je davao gladnim Cigančićima nego svojoj deci... To su ti bili pravi *komunci*, oni iz stare Srbije, pre ovih lopova i mangupa. Pravi *komunac* se rađa, on će da pogine za pravdu i za sirotinju, njima i Bog gleda kroz prste iako u Boga ne veruju, ako ne donesu dobro, od štete neće biti...

Čak i stric ima razloga zbog kojih ceni Svetu Kurjaka:

– Kad ga krene karta, to treba da vidiš... na devetnaest vuče dvojku! Gubio, dobijao, pevuši... To protivnik najteže podnosi...

– *Borac*, – kaže deda, – a borac, i kad gubi, ne priznaje ono protiv čega se bori. A mi se stalno predajemo bez borbe – Hitleru, Čerčilu, Staljinu, Titu, sad ćemo i pred Stankom Begom kleknuti!

Znači, i u ovim uslovima moguće je biti hrabar. Ne samo da je moguće, nego se i isplati. Beg, koji je šmajserom kosio opkoljene ostatke neprijatelja, pred Kurjakom stoji nemoćan. Samo što se ne zaplače, muka ga videti. Silnik, da, ali naučio na meko; kad naiđe na tvrdo, ne zna šta da kaže. Oduzme se, zamukne.

– Ja gadna čoveka, – hukne, ponekad, za sebe, Stanko Beg.

Nikog ne pominje, ja znam na koga misli.

Silniku se treba na prvom koraku suprotstaviti, posle je kasno.

Kad naiđe kraj gradilišta, Sveta peva:

Ustaaaajte svi-sužnji nasveeetu,

Vibeeedni, ko-jemori glaaad.

Ujak kaže da je to *Internacionala*.

Akcijaši zapijnu, a on ih podseća da su zemaljsko roblje.

– Sveto, kad ćeš s nama? – dovikuje mu Milenko zidar, mašući mistrijom.

– Kad dobijem poziv na kome piše ono što treba da piše...

– A šta treba da piše? – viče Milenko, kako bi ga i Beg, koji nadgleda istovar peska, čuo.

– Da me drug Stanimir Jerinić poziva na *kuluk!* Hoću da vidim državni pečat, i čitak potpis, a ne onu žvrljotinu...

– Mani to, Sveto, nije važno šta piše, važno je da se radi!

– Važno je i šta piše! Na kuluk ću, možda, i doći, ali na *obavezni dobrovoljni rad* – to, majci, ne!

Uključih se u obnovu i izgradnju zemlje, a nisam ponosan. Čime bih se ponosio? Oko mene, sve goli jadnik i nevoljnik, a na ono, što rade, gledaju s visine. Pa ni kod Bega nema poleta, ni zanosa, nema *idealizma*, koji bi ovakvom poduhvatu dao treću, odnosno četvrtu dimenziju! Beg je nevoljnik kao i akcijaši, samo što se izdvojio, i okrenuo protiv... Ne ume da objašnjava, slab je u čitanju, jedva zna da se potpiše, ne voli da priča. Kao da i on radi zato što ga je nateralo, kao da i on kuluči: kuluči Partiji, Istoriji. Ćega pogralo odozgo, s visoka, i on sad goni ove dole... Što se teorije tiče, ja bolje od njega znam kako bi trebalo da izgleda socijalizam. Ja sam to naučio iz novina; u praksi je mnogo, mnogo drukčije. Beg je čovek prakse. Ideja-vodilja ovog zadivljujućeg graditeljskog podviga kod njega se svodi na neke mukle pretnje i psovke, od kojih razaznajem poneku reč:

– E nećete kako ste naučili, mater vam seljačku!

Tvrdočlav i zadržt kao i oni kojima komanduje, samo, na drugoj strani od njih. Ne zanima ga, čak, ni čemu će služiti to što se zida, kad se izgradi. Seljaci su, i tu, maštovitiji. Još pri kopanju temelja primetili su da plan zgrade, kad se pogleda sa Pavića brda, liči na veliko, položeno slovo T.

Sima Potkivač je rekao da je to zbog Tita: da ostane uspomena na vreme kad je vladao Srbijom.

1991–1997

DODATAK

(POSLE PEDESET GODINA)

Ovaj dosta proizvoljan izbor prizora, zbivanja i razgovora, koji mi se čine karakterističnim ne samo za duhovno stanje i raspoloženje jedne porodice, i jedne seoske sredine, nego i šire narodne zajednice, istrgnut je iz sećanja dečaka koji je u trenutku izbijanja svetskog rata imao pet, a u času dovršenja Zadružnog doma petnaest godina. Od ranog detinjstva, pa do izmaka dečaštva, moj junak sluša razgovore između odraslih osoba sa poverenjem koje će ga, kako godine odmiču, bacati u sve teže nedoumice... Reči, reči, reči: to je sve što je, posle sloma 1945, ostalo ljudima. Istorija je surova vladarka, kojoj se ne vredi opirati. Ona se, utroje ili učetvoro, među rođacima i dobrim znancima, jedino daje ogovarati. Psovke, kletve i uvrede koje sam, kao zarobljenik određenog književnog vaspitanja, u ovoj hronici uglavnom ublažavao, samo su nemoćni verbalni ispadi fatalistički raspoloženih očajnika.

Za takvo raspoloženje postoji više objašnjenja. Prvo se nameće samo od sebe: počev od godine 1941, sve odluke od značaja za budućnost narodne zajednice donose se negde drugde, na nedostupnim mestima, i donose ih ljudi na koje se ne može uticati. Nemoć, s kojom moj pripovedač bolno saučestvuje, utoliko je teža i potresnija što su njeni nosioci odrasli ljudi, oni koji, po njegovom mnjenju i osećanju, znaju sve, i mogu sve. Ceo jedan narod – ili, barem, onaj deo naroda koji on najbolje poznaje – doveden je u položaj napuštene i slabomoćne dece. Život odraslih – dede, oca, ujaka, strica – sveo se na tupo preživljavanje; njihov otpor nasilju na ogovaranje iza leđa.

Pokušao sam da, iz sećanja svog junaka, izvučem odlomke zbivanja, mrvice govora, odbleske duševnih stanja koje, bojim se, ni doušnici svojim pretpostavljenima nisu prenosili sa punom verodostojnošću.

Iako dobro oseća i tačno doslučuje smisao onog što gleda, i podtekst onog što se govori, mom pripovedaču nedostaju izvesna znanja i obaveštenja, i uvid u širi sklop zbivanja, to jest, perspektiva što je tekućim zbivanjima može dati jedino vreme. Ni sveznajući i pronicljivi ujak, godine 1947, ne vidi puni smisao britanskog nametanja Tita Srbiji, niti može predvideti zastrašujuća ponavljanja avionskih napada, do kojih će doći pola veka kasnije.

Pričajući priču, morao sam poštovati određeni vremenski okvir, i držati na umu zbir znanja i granice rasuđivanja preko kojih likovi ne mogu ići. Verodostojan snimak atmosfere učinio mi se važnijim od naknadnih tumačenja i mudrovanja kojima sam ih mogao obogatiti. U proteklih pedeset godina ovaj snimak nije razvijan, niti u javnosti pokazivan. Sećanja mog dečaka su živa, pouzdana, i iskrikljena samo onoliko koliko nisam uspevao da ih oživim još upečatljivije. Bilo je kako je ovde predstavljeno; dobro je da se zna kako je tačno bilo. Narod, u kojem je godine 1945. živeo moj junak, dočekao je oslobodioce kao tuđine, nametnike i nove zavojevače. Ta istina nije nepoznata, iako je dugo i uporno potiskivana; novina je neposrednost svedočenja, i vrsta svedoka, koji se javlja podstaknut, pored ostalog, krahom jugoslovenske države, te sukobima koji su usledili.

Naš izigrani i zbunjeni svet se s vremenom priklonio nasilju, pomirio se sa svojom obespravljenošću, oguglao na laž. Moj junak otkriva kako je, i sam, činio prve korake u prilagođavanju novom poretku i njegovim vlastodršcima. Mladi naraštaji, u ovakvim

okolnostima, savijaju šiju mnogo lakše i brže nego odrasli ljudi. Proniklo drvce ne gubi vreme tražeći mane tlu na kojem se pojavilo; ono gleda da iz tla izvuče ono što mu je neophodno za život. Nerazdvojni delić sredine u kojoj je došao na svet, a istovremeno otvoren prema spoljašnjim uticajima koje prihvata sa mešavinom znatiželje i postidjenosti, pripovedač će, i pre petnaeste godine, upoznati oštrinu duševne pocepanosti iskrsele iz nesvodljivih merila prisutnih s jedne strane u porodičnom životu, a s druge strane u javnoj sferi.

Narod, dakako, sve izdrži, ali iz svih iskušenja ne izlazi sa jednako očuvanim dostojanstvom i samopoštovanjem. Naša sadašnja obespućenost, nesposobnost da se saberemo i uspravimo, te promašaji i posrnuća koji se godinama nižu, svakako su u posledičnoj vezi sa navikama stečenim pod Titovom diktaturom. Robujući pola stoleća – skrivajući se od sebe – mi smo se prilagodili nepostojanju, pobrkali istinu i laž, odustali od odgovornosti stvorenjâ koje je Bog obdario razumom i uzvisio slobodom. Biće nam potrebno mnogo vremena, i mnogo truda, da se vratimo na početak početka.

U želji da dopuni neka pitanja koja su u priči samo načeta, ili u prolazu dotaknuta, pripovedač prepušta reč svom ostarelom dvojniku, koji će kazati ponešto od onog što ni vremenski, ni po rečniku, ni po tačci gledanja, ne spada u glavni tok pripovedanja, mada je s njim u živoj vezi.

ZBRKA SA BOMBARDOVANJIMA; KAKO POČINJU RATOVI I ŠTA HOĆE OKUPATOR

Što se tiče broja i redosleda bombardovanja, kao i izvodača te vrste radova u našem vazдушnom prostoru, treba reći da je u tom delu sećanja moga junaka dugo vladala poprilična zbrka. Ona se tokom pisanja ove hronike počela raščišćavati, i sasvim bi se rasvetlila, da se 1994. i 1995, nad Krajinom i Bosnom, ne pojaviše novi sejači bombi, i ne prouzrokovaše, kod mene, onu vrstu mučnine, odnosno gađenja, koje ovakva vrsta ponavljanja, u istoriji, neizbežno izaziva. Šok, koji sam tada doživeo, sasvim odudara od fatalističke pomirenosti što je većina našeg življa, od 1941. do danas, u tim trenucima pokazuje. Zato ću ovo izlaganje, ovo komentarisanje, nastaviti u autorskom, prvom licu jednine, utoliko pre što moj junak ne prihvata – ne bar u potpunosti – oštre ocene koje slede.

Sećanje na prvi vazdušni udar, onaj iz aprila 1941, i kod mene se neprestano zamagljivalo, dopunjavalo i preobličavalo, da se stopi i sasvim izjednači sa jednim kasnijim vazдушnim napadom, onim iz aprila 1944. Tada su Srbiju – samo nju! – bombardovali naši dični saveznici, Amerikanci i Englezi, e da bi Titu omogućili zauzimanje zemlje iz koje je, ujesen 1941, preskačući plotove, morao pobeći u Bosnu. Pošto se bombardovanje od 16. aprila 1944. ni po čemu nije razlikovalo od onog šestoaprilskog, iz 1941, pošto su se oba desila na Uskrs, i pošto sam u prvom slučaju imao pet, a u drugom nepunih devet godina, nije se čuditi što je kasnije počelo dolaziti do zamešateljstva. Snažni utisci, izazvani anglosaksonskom akcijom, nadjačali su slične utiske iz ranog detinjstva, a kako smo, u tom ratu, zvanično, imali samo jednog moćnog neprijatelja, ja sam i učinak naših prijatelja i saveznika počeo pripisivati Nemcima.

Huka aviona iz avgusta 1995, kad su Amerikanci, uz otvorenu pomoć Engleske i Nemačke, u saradnji sa Francuskom, i uz blagoslov Vatikana, lupili po bosanskim Srbima, delovala je kao osvešćujući udarac u glavu. Opet su nas tukli sa iste strane, i opet zbog neuklapanja u njihove zamisli o preuređenju sveta! Prvi put od svog osnivanja, moćni NATO je stupio u dejstvo, a protiv koga? Protiv pobunjenih srpskih seljaka u Bosni... Tokom Drugog svetskog rata, Amerikanci i Nemci su nas tukli odvojeno, dok su Francuzima, kao i nama, bile vezane ruke; sad su svi oni nastupili zajedno. I tada su mi se konačno otvorile oči: otkrio sam duboko, strukturalno jedinstvo između ta tri naoko različita i nepovezana događaja. Ako je, u

proleće 1944, moglo biti nedoumica u vezi s američkim upadima u Srbiju, krajem leta 1995. te su nedoumice, za mene, iščezle.

Naletu nemačkih bombardera prisustvovao sam kao petogodišnjak. Zbog toga sam to razbojništvo doživio kao prirodnu nesreću. Deda je, tih dana, i inače stalno ponavljao da je *to očekivao*, pa mi je gotovo bilo drago što su mu se predviđanja ispunila. Više se ljutio na neke naše *uspaljenike i generalčine*, nego na Hitlera; od Hitlera ništa drugo nije ni očekivao, a od naših oficira i vlastodržaca jeste. Hitler nas je tukao zbog naše tvrdoglavosti, a Čerčil i Ruzvelt, četiri godine kasnije, zarad našeg dobra. Iz sličnih razloga su nam poslali avione i u avgustu 1995. U leto 1944. ubeđivali su nas, bombama, da prihvatimo Tita kao oslobodioca i spasioca, a u leto 1995. su jedan manji, hronično tvrdoglav deo srpstva pokušali nagnati da prihvate muslimanski karakazan kao idealni državni okvir za ostvarivanje vekovnih oslobodilačkih težnji balkanskih hrišćana, posebno pravoslavaca! Sve te košmarne improvizacije se pozivaju na ideologiju tzv. ljudskih prava, a u stvarnosti se svode na dubok prezir prema našoj istoriji, tradiciji, vekovnim težnjama i iskusejima, u jednu reč, prema svemu što smo bili i što možemo biti.

Sjedinjene Države i Ujedinjena Evropa su, u kreščendu nadzvučnih brzina iz avgusta 1995, potvrdile određeni kontinuitet svoje civilizatorske misije na Balkanu: sa varvarima i šizmaticima ne može se drukčije, njih treba močugom po glavi! I Hitleru je to bilo jasno kao dan. Znali su to i Turci, godine 1813, a pošto nisu imali aviona, morali su se poslužiti handžarima. Izvesno je da se armije najbogatijih i najsrećnijih zemalja sveta ne zaleću ovamo zarad neke osobite koristi, mada, zna se, bogatstvo ne leći od pohlepe: i najbogatiji nije s raskida da od sirotinje štrpne pokoju mrvu. Suština bombardovanja je, ipak, edukativne prirode. Ekspedicije se preduzimaju sa dobrim namerama, i mirne savesti. Po ko zna koji put, Zapad nastoji da nas razbudi i uključi u svoju istoriju. Zapad je, poodavno, u glavnom toku svetske istorije, a mi smo i geografski, i po mentalitetu, i po religiji, i po kulturi, po strani. Kad pođe reč o smislu svetske istorije, mi nemamo raščišćenih shvatanja, niti planova šta bi, u sledećem veku, valjalo preduzeti. Najveći deo svoje energije mi trošimo na golo preživljavanje. Naši najveći proroci su Tarabići, a oni predviđaju gotovo isključivo nevolje koje će nas spolja snaći. Pravi vizionari su Napoleon, Franja Prvi, Marks, Lenjin, Hitler, Čerčil i Klinton; oni su imali, oni imaju planetarne projekte, i onamo, gde njihovi planovi naiđu na opiranje i nerazumevanje, ne ostaje im nego da se posluže silom. Otuda sve te kaznene ekspedicije, sa kopna, sa mora, i iz vazduha.

Srbi kao narod, i Srbija kao zemlja, nisu ni tako važni, ni toliko opasni, da bi im najveće sile sveta, po važećim propisima, objavljivale rat. Prema njima se primenjuju *carinski ratovi, kaznene mere, bojkoti, embarga, sankcije*, a kad se iscrpe sva redovna sredstva, dolaze bombardovanja. Sve su to vaspitne mere. To se kod nas, uglavnom, tako i shvata, i prihvata: sa razumevanjem, ako ne i sa odobravanjem. U tome prednjači onaj deo našeg življa koji je od Turaka primio nauk da šut s rogatim ne može, i da pokornu glavu sablja ne seče. Kad god bi se to zaboravilo, osvajali smo, za časak, dostojanstvo, i gubili sve ostalo. Naši su oficiri, u martu 1941, imali nekih rezervi prema Hitlerovom Novom poretku, pa su opterećeni hroničnim nepoverenjem prema Germanima, prekršili jedan povoljan dogovor. Raskinuvši pakt, izazvali su bes, i navukli predvidljivu odmazdu. Tako izgledaju slavni trenuci naše istorije. O onim neslavnim se ne piše u knjigama, oni se još žive.

Na sličan način se, između 1992. i 1995, poneo naš neemancipovani svet u Bosni. On se nije obazirao na dobronamerna upozorenja Vašingtona i Bona, nije se dao izlečiti od opsesije samostalnom državom, slobodom i željom da se odvoji od onih koji mu nikad nisu mislili dobro, i jedino se silom mogao, koliko-toliko, urazumiti. Najbolje bi, razume se, bilo da je ta seljačija blagovremeno, bez ostatka, prešla na Islam, ili na katoličanstvo: taj delić Evrope bi,

sve do Drine, bio pod kontrolom Zapada, i pod dušebrižništvom Svetog Oca Pape, a Međunarodna zajednica ne bi morala upotrebljavati avione. Ona to čini samo onda kad iscrpi sve ostale mogućnosti, i uvek privučena vapajima jednog dela naših saplemenika. Poziv inostranstvu za bratsku pomoć ovde je već stolecima otvoren, a poštovanje što ga neki naši prosvećeni umovi gaje prema velikim silama ide do spremnosti na prihvatanje mnogo težih kazni nego što su preventivna bombardovanja nekih tamo sela i varošica, Bogu iza nogu i Evropi iza leđa.

Kao petogodišnjak, zgrčen u jaruzi u kojoj smrde razgolićene žile bagrenja, i osmatrajući, jednim okom, štuke kako u besprekornom poretku nadleću vidljivi odsečak neba, ja sam u potpunosti delio shvatanja i osećanja današnje liberalne inteligencije. Gledao sam bombardere bez neprijateljstva i bez mržnje, ne pomišljajući da bi se njihovo pravo na izvođenje takvih akcija moglo osporiti. Avioni su leteli bez obaziranja na predeo pod sobom, ne primećujući ni šume, ni kuće, ni voćnjake, ni groblja, a ponajmanje nas, zbijene po pećinama i jarugama. Nastupali su sasvim bestrasno, nepristrasno, bez ljubavi i bez zle volje. U tom smo programu svi mi – moji ukućani, moje komšije, i ja sa njima – bili zanemarljivi činiooci. Zvučna parada bombardera stvarala je prolaz istoriji, obeležavala pravac njenog neumitnog napredovanja! I štuke, onda, i *avaksi*, kasnije – kao i krstaške horde, kao i turske ordije – izleću iz podzemnih hangara jednog i jedinstvenog Svetog Duha, i cilj im je da se čovečanstvo konačno združi i potera u istom pravcu! Istoriji je svejedno da li bič u ruci drži Džingis Kan, Staljin, Hitler, ili Amerika; važno je nadahnuće, u kojem se podvig vrši.

Nevolja je što se, u zamahu preko planete, vrh biča uvek zaplete u naše trnje, pa se gospodari sveta moraju gnjurati ovamo, da ga odmrse. A pošto im je konačni cilj, i vremenski i prostorno, uvek negde drugde, negde dalje, njihovi avioni, po pravilu, *nadleću* naš prostor, tuku nas u glavu samo zato što ne mogu da nas zaobiđu. Zbog toga nas i časte bombama tako bezvoljno, bez ciljanja, bez uživanja u tačnim pogocima, čak i onda kad im se dadnu precizni borbeni zadaci. Američkim pilotima je, u leto 1944, bilo svejedno da li će tući mostove na Savi, ili narod na Pašinom brdu. Mostovne konstrukcije ionako ništa ne shvataju, a živ čovek bi mogao što god i naučiti.

Godine 1941, osećanje i shvatanje bombardovanih, kojima sam bio okružen, moglo bi se ovako izraziti: Svako radi svoj posao, pa tako i Nemačka. Takvo, pomirljivo umovanje i ja sam, onda, usvajao bez ikakvih rezervi. Kao da je u takvom stavu bilo više mudrosti nego u nemoćnom gnevu koji će me, pedeset pet godina kasnije, pred sličnim prizorima i iskušenjima, ispuniti. Dečje mirenje s nasiljem kod mene je, u zreloj dobi, na pragu starosti, zamenilo gnušanje koje otežava disanje, i očajnička mržnja prema najvećoj sili planete. Šta mi vredi što sam omatorio, završio škole i načitao se knjiga, kad ovakve teškoće primam gluplje i bezumnije, i bolnije, nego na prvim koracima kroz život? Nisam li bio bliži istini dok sam mislio da za bombardovanja naših gradova i sela nije kriv nikoji određeni čovek, da se to izvodi prema planovima u kojima život pojedinca, pa i čitavih naroda, ne igra neku jaču ulogu, da se razbojnička lutrija smrti organizuje onamo gde se pripremaju uragani i provale oblaka, da su piloti ravnodušni činovnici koji izvršavaju jednu dužnost, – nego danas, kad me razjeda mržnja protiv ne znam kojeg američkog predsednika, i ne znam kakvog nemačkog ministra spoljnih poslova?

Na jedno drugo pitanje – kako to da ona predjutarnja lupa u prozor, iz marta 1940, ili 1941, u mom sluhu odjekuje moćnije od svih nemačkih i američkih bombardovanja koja sam kasnije imao čast doživeti – lako se nalazi odgovor. Jačina svake tutnjave zavisi od veličine prostora u kojem se buka prostire, od akustičnih uslova, udaljenosti, te od zainteresovanosti i prijemčivosti onog koji sluša buku. Kucanje u prozor zbilo se u noćnoj tišini, u blizini kreveta u kojem sam spavao; bilo je koliko tajanstveno, toliko zastrašujuće, i neposredno meni upućeno.

Razumljivo je da sam se više uplašio od njega, nego od bombardovanja: ono kao da me se i nije lično ticalo, i zadržalo se u sećanju kao kolektivni doživljaj. Kucanje u prozor se i dalje odbija o zidove moje, i samo moje lobanje: nema se s kim podeliti.

Sad, kad sam raščistio zbrku u vezi s redosledom i poreklom bombardovanja, ostaje mi da se pozabavim tom novom nedoumicom, koju kao dete nisam osećao: zar zaista svako, u svakom času, kad mu se prohte, ima prava da nam pošalje poneki tovar bombi? Bojim se da je to preovlađujuća ocena u svesti naroda iz kojeg potičem, koji sve te upade, prepade i napade i ne uzima kao neko naročito zlo, niti svoje potomke poučava da zapamte nanete udarce te da, kad im se i ako im se ukaže prilika, uzvrate ravnom merom... Rekló bi se da smo već zaboravili ko nas je sve, kada i čime tukao, ukoliko ne smatramo da jedino to i zaslužujemo... Ne sećam se da je neko, onog prepodneva, u jaruzi podno Pavića brega, iskazao moralno zgražanje, ili da se jače začudio. Ne znam koliko to dolazi iz cinizma, a koliko iz duševne zatucanosti; jasno je da prvo s drugim ne ide. Izvesno je da naš svet nema izgrađeniju predstavu o pravima civilnog stanovništva u ratu, pa je Hitleru, i onima koji su ga sledili, bilo utoliko lakše da se na takve skrupule ne obaziru. Osećanje da onaj, ko je jači, ima prava da postupa kako mu se, trenutno, čini probitačno, toliko je onda bilo jednodušno, da odrasli o tome nisu ni razgovarali, pa sam i ja takav stav uzimao kao jedino moguće. Tek mnogo kasnije, kod mene je tu došlo do nekih promena, da ne rečem nazadovanja. Poput odraslih, i ja sam dugo mislio da se zlo, koje se ne da suzbiti, mora prihvatiti i trpeti, dok danas smatram da čovek i u takvim okolnostima ima pravo na gnev i na mržnju, ako ni na šta drugo.

Jasno je da jugoslovenska ratna avijacija, 1941, a za njom ono malo aviona Bosanskih Srba, 1995, nisu bili u stanju da uzvrate ravnom merom, i da prilaze Beogradu, odnosno Romaniji, pretvore u groblja avionskih trupina, ali to još ne znači da bismo, unapred i zauvek, morali u sebi suzbiti žeđ za osvetom, ni odustati od pripremanja odgovarajućeg dočeka onima koji se, već po navici, na takve udare usuđuju. Izgubio sam dečju trpeljivost prema velikima i jakima, zamenivši je, bar zasad, nemoćnim siktanjem i jalovim zamišljanjem protivudaraca koji moćnike izluđuju, ali se nadam da to tako, u početku, mora biti, i da će se naći ljudi kadri da moju očajničku zamisao, jednog dana, kako treba razrade i ostvare. Na bojnopolju se gube i teže bitke od ovih koje smo mi izgubili; naši najteži porazi su druge vrste. Oni su u prihvatanju nasilja i nasilnika, u pristajanju na tolike kaznene i sankcione zidove, u prevelikom, samoubilačkom uvažavanju neprijatelja.

Uspeo sam da prevaziđem praštajuću pomirljivost mog dobrog dede: one, koji su nam naneli nepravdu i zlo, mrzim. Ne zadovoljavaju me ni ispađi razorne pronicljivosti mog ujaka, koga sam nekad slušao sa divljenjem. On nikog i ništa na svetu nije uzimao preozbiljno, pa je i Hitlera, i okupaciju gledao s prezirom, a opet je pazio da se ne približava nemačkim patrolama, i za sve vreme rata nijednom nije otišao u Beograd: njegov prezir jeste bio moćan, ali nije omalovažavao opasnosti kretanja po okupiranom gradu, ni mogućnost hapšenja i internacije...

– Mi moramo shvatiti gde smo i šta smo, – govorio je ujak, dok smo ga deda i ja pažljivo slušali. – Sve te *štuke*, koje lete iznad naših bregova, i te kolone tenkova i kamiona, nisu došle ovamo da bi osvojile Pavića Jarugu, Jelenje i Jareća brda! To sigurno ne! To je krenulo da ocrta granice i saobraćajnice nove podele sveta, u kojoj mi ne možemo dobiti ništa, a ako budemo ludi, kao što jesmo, vrlo mnogo ćemo izgubiti... Iz ovih naših rupa, mi nismo u stanju ni da vidimo, ni da procenimo smisao onoga što se preduzima. Te bombe, koje padaju po utrinama i voćnjacima, ostavljaju rupe koje su tek malo dublje od otisaka konjskih kopita što su, u nemanjićskoj državi, ostajali iza krstaških konjanika. Da, samo što je Nemanja pred svoje nezvane goste izlazio sa hlebom i solju, potajno se nadajući da će negde drugde, već, polomiti vratove. Što se i dogodilo.

– Da smo pošli za Nemanjinim primerom – a nešto slično nam, od početka ovog rata, savetuje i Đoka Jevtić, – danas bi nas se pribojavali i Englezi i Rusi. Ne bi nas voleli, ali ne bi ni tako lako trgovali našom kožom! Otkako ih je počeo vući Istok, ti krstaši kroz naše krajeve samo prohode, a mi zamišljamo da su na nas i zbog nas krenuli, pa im, na prvim koracima, pravimo smetnje. Pre ili posle, svaki se od njih strovali u bezdan, i to ne zbog otpora nekog tamo *malog ali hrabrog naroda*, nego zato što se i nad silnikom nađe silnik, i zato što postoji Onaj Gore, koji gleda šta se radi dok mu se ne smuči, a onda lupi po nosu onoga ko je odveć digao nos, a koga on lupi, taj se sa zemlje više ne diže... Čim neko pođe da zavodi novi poredak, znaj da se počeo spuštati u bezdani ponor; dovoljno je ako se malo strpiš, jer on neće dugo! Avion, koji doleti do Vrtajice, morao je pre toga pokoriti ili odstraniti iz utakmice mnogo jače zemlje i veće narode nego što smo mi. Pa u šta se, onda, mi petljamo, ko *nas* za nešto pita?

Što se tiče uzroka ratova i ratovanja, deda i ujak su i tu imali nekih zanimljivih, mada obeshrabrujućih shvatanja.

– Svi su ratovi agresorski, – govorio je deda, – samo što se neki pravdaju zamršenijim obrazloženjima, dok drugi nude objašnjenja koja su naoko ubedljivija i prihvatljivija. Dovoljno je da jedna država, ili jedan narod, ojačaju malo znatnije, pa da se kod njih javi potreba za preduzimanjem ratnog pohoda. To je kao sa seljačkim kućama: čim se neka malo potkrepi, već gleda na koju bi se stranu proširila, milom ili silom, svejedno. To, što se na jednom mestu nagomilaju moć, oružje, novac, prirodna bogatstva, znanje i umenje, to već usmerava ka osvajanju, zauzimanju i ratovanju. Snaga je, brate moj, snaga, u nešto se mora uložiti. Opravdanje će se posle naći. To je i Nemce poteralo u propast... Ovde su došli kao mahniti, projurili su na kamionima i motociklima, i prosuli, na svakoj okuci, malo benzinskog dima, onako kako psi zapišavaju prostor koji smatraju svojim. Onda su se povukli u gradove, da čekaju svršetak rata.

– To i ja kažem, – preuzima reč ujak. – Nemci su sa nama bili gotovi onog dana kad je potpisana kapitulacija. Rat se dobija ili gubi donde dokle traju vojne operacije. Kad se potpiše predaja, onda se koplje baca u trnje, i počinju druga pravila... Pokret otpora sprema odgovor za povoljan trenutak; njime se kapitulacija ne može ukinuti... Lako je postaviti zasedu kod Uba, ubiti pet Nemaca, i zbrisati prema Šapcu! Kad dođe kaznena ekspedicija, junaci iz zasede se sklonili, a na streljanje ide sirotinja.

– Da smo sarađivali sa Hitlerom, ne bi nas izdao ovako kako nas izdade Čerčil. Namac je pošteniji čovek od Engleza...

DECA I RAT

U jeku nedavnih sukobljavanja, dok sam pribirao sopstvena dečja sećanja i utvrđivao okvir u koji ću ih smestiti, pozvaše me na savetovanje o temi "#Deca u ratu". Organizator rasprave nije mogao imati na umu moje iskustvo sa ratom i okupacijom, niti je slutio da sam se, još pre izbijanja najnovijih sukoba, počeo njime baviti. Hteo je da ukaže na stradanje kroz koje je, pri konačnom rasturanju Jugoslavije, prošao današnji mladi naraštaj. Kao osnovu za razgovor predložio je jedan niz pisanih dečjih svedočenja, uglavnom dnevnika, iz krajeva u kojima je bilo najviše pustošenja, ili iz prihvatilišta u koja su deca izbegla. Upoznavši se sa dečjim sastavima, zaključio sam da mi na savetovanju nije mesto.

Ispovesti dečaka i devojčica između desete i petnaeste godine života, najavljene kao *potresne*, nisu me naročito potresle. Sve je, manje ili više, bilo očekivano. Imao sam pred sobom književnost u lošem smislu reči: usmereno ispovedanje, gde se između izmišljanja, fikcije,

presnih laži i tendencioznog usmeravanja ne pravi razlika. To su ispovesti namenjene odraslima; mladi hroničari se trude da budu shvaćeni i prihvaćeni od odraslih. Otuda česta ponavljanja obrta, sudova, zapažanja i formulacija koji pripadaju opštem znanju i iskustvu. Deca govore pozajmljenim glasovima; oni, koji su ih u tu igru uputili, sad bi hteli da pozajmljene reči predstave kao izvorne.

Evo samo jednog primera. Šesnaestogodišnjak opisuje trostruko samoubistvo svojih najbližih. 'udi se, kraj njega, ubijaju jedan za drugim, *kao na filmu*, a njemune pada na um da se umeša i da bar nekog otrgne od zlog nauma. 'udi se ubijaju prestrašeni mogućnošću da živi padnu u ruke onima na drugoj strani, jer *oni* kolju koga god uhvate. A zna se ko na Balkanu kolje: izloženi poluvekovnoj propagandi i odgovarajućim nastavnim programima, to su naučili i vrapci na grani. Na kraju svog domaćeg zadatka, mladi autor poziva u pomoć stranu intervenciju: jedino je ona u stanju da iziđe na kraj sa koljačima!

Ovde je reč o gruboj zloupotrebi dečjeg pisanja u političke svrhe, najverovatnije o falsifikatu. Samo, i ostala svedočenja, koja nisu tako providno nameštena, jednako su patvorena i neubedljiva. Svejedno da li sama pišu svoje sastave, ili se drugi koriste njihovim imenima i potpisima, deca su zloupotrebljena. Ona na zloupotrebu i sama rado pristaju: u tom razdoblju života pisanje se lako izjednačuje sa dobronamernom, nadahnutom lažljivošću. Kako, zašto?

Pisanje je i inače, a za decu pogotovo, način prisvajanja i savlađivanja sveta koji nas okružuje. U tom poslu svakome se, najpre i najlakše, nude klišeji; ozbiljni pisac ulaže ogroman trud da bi odbacio klišeje, i rekao ono što je iza, iznad ili mimo njih. Dete nije svesno te zamke. Ono u svom rukopisu ponosno ponavlja utvrđene obrasce osećanja, mišljenja i izražavanja. Detetu nije do izvornosti, nego do uklapanja u šeme. Svoju izvornost ono pokazuje vrlo retko, i uvek uz put, nenamerno. Ono u svoju izvornost ne veruje onoliko koliko je potrebno da bi se doživljaj, i ugao gledanja, bez kolebanja nametnuli drugom, to jest čitaocu, niti raspolaže umećem koje se za to traži.

Rat je tek jedna od niza nevolja što ih dete otkriva oko sebe. I nemaštinu, i glad, i loše odnose među roditeljima, pa i samu ljudsku smrtnost, dete prihvata mnogo hladnokrvnije nego odrasli. Sa rođenjem, ono stupa u svet takav kakav je; njegov je jedini program da živi i preživi u datom okruženju, koje samo nije izabralo. Sve se tegobe i strahote spuštaju na materijalnu ravan; za moralnu osudu ono nema izgrađenih merila. Osećanje, koje je kod mene preovladavalo pri posmatranju nemačkih i američkih aviona koji seju smrt po Srbiji, bilo je strahopoštovanje. Osudu sam doneo mnogo, mnogo kasnije, zahvaljujući čitanju, razmišljanju, i naknadnim informacijama.

U pisanju, u artikulisanju shvatanja i osećanja, u mišljenju i suđenju, deca oponašaju odrasle. Što su inteligentnija (darovitija?), i oponašanje je uspešnije. Cilj deteta je da dostigne odrasle, da bude kao oni; u svemu, pa i u pisanju. Osvajanje izvornosti, potvrđivanje sebe i svoje posebnosti, jesu ideali koji se postavljaju kasnije, u zreloom dobu. Tek tada se otkriva veliki značaj dečje izvornosti, iskrenosti i spontanosti. Te vrline neguju i uzdižu zreli ljudi, kojima detinjstvo, i sopstvena dečja iskustva, služe kao nadahnuće i merilo. Dete, u pisanju, ne drži mnogo do onoga što je u njegovom doživljaju izvorno, neiznakaženo; ono svoju čistotu ne primećuje. Ono bi da postigne opšteusvojenu, srednju meru. Pošto srednja mera, u pisanju odraslih, nije naročito visoka, dete se zadovoljava osvajanjem banalnih obrta i klišeja. Njega takva postignuća ispunjavaju ponosom.

U radovima, koje sam pregledao, ima i jedan zapis o ocu koji je iz ljubomore ubio ćerku, a onda i sebi oduzeo život. (Ne znam da li su takvi slučajevi češći u ratu nego u miru, tek, jedna devojčica je i tu nesreću uvrstila u strahote rata, valjda zato što se desila tokom rata). Njen komentar je bezdušno kratak: #Glupost! Ona odbija da razmišlja; nije u stanju da se ponese s temom. Dakako, i ono *Glupost!* je kliše, pokupljen na ulici.

Sve je ovo prilično poznato, i nije mnogo zanimljivo. Zanimljiva je iluzija odraslih da bi im deca mogla pomoći u razumevanju rata koji su sami izazvali, te da bi neposredne dečje reakcije na ratne užase mogle nekog prosvetliti i urazumiti, pa, možda, i same zločine iskupiti. Odrasli pritom ne primećuju da deca samo ponavljaju ono što su pročitala u novinama i knjigama, odnosno čula u kući, preko radija i televizije. Kao da, polazeći u rat, odrasli nisu mogli unapred predvideti da će pucnjave, ubistva, lišavanja i zbegovi ostaviti bolne tragove u dečjoj duši! Kao da su im tek dnevnik malih Kata, Fata i Zlata otvorili oči... (Pošto se Zlatino pisanje pozlatilo, neki su se, valjda, ponadali da bi se plemenita osećanja dala spojiti i sa nešto malo koristi).

Logika istorije deci je nerazumljiva i tuđa. Bili bismo, svakako, srećniji i spokojniji kad ne bismo živeli u istoriji; na nesreću, samo postojanje naše vrste je istorija ratovanja. Stradanje nevinih kao argument o štetnosti oružanih sukoba prilično je jedna dosetka. Deca jesu najnevinije žrtve međuljudskih obračuna ali ona, iako nedužna, ne mogu biti izuzeta od ljudske sudbine.

Izvorni krik protiv rata ponavlja se od Homera do Tolstoja i Crnjanskog, i deca tu malo šta mogu dodati. Izvornost nije zrelo voće, #što zrelo pada u šejir ma kome". Za njom se celog života traga. Za nju se moramo boriti, moramo je u sebi vaspitavati, da bismo je u povlašćenim trenucima života potvrdili. Deca su stvorenja u procesu. Kad su svesna, ono što saopštavaju je od drugih prisvojeno, nesvareno i bezbojno; kad su nesvesna, ne umeju da upravljaju blagom koje im stoji na raspolaganju.

U četiri godine Drugog svetskog rata koji sam neposredno doživeo, oko mene se stalno umiralo i ginulo, strahovalo i naricalo. Ja sam mislio da samo onako može i mora biti, da se na zemlji jedino onako živi. Pošto nisam znao za neki drugi, bolji zemni poredak, ne mogu reći da sam bio užasnut uslovima koji su mi, kao detetu, za život bili dani. Imao sam lepo detinjstvo, ustvari. Tek oko 1950, kad se prestalo ubijati, ja se iznenada trgoh: pri pomisli na sve ono čemu sam, izbliza ili poizdalje, prisustvovao, najednom se užasnuh.

Kasnije se ponadah da sam, po zakonima statističke verovatnoće, svim ratovima unapred platio danak. I prevarih se.

Najistinitije i najranjivije dete je ono koje živi u dnu naših srca. To dete kadikad progovori na usta pesnika. Odrasli su srećniji u oponašanju dece nego deca u oponašanju odraslih. Odrasli su otkrili iznurujuću disciplinu izvornosti i iskrenosti – poeziju.

POVODOM RECITACIJE O IZDAJICI

Veselo uznemirenje, koje je izazvala moja recitacija o izdajici, odslikava suštinu odnosa što ga široka publika, da ne rečem narod, održava s umetnošću. Običan svet doživljuje ono što ima prepoznatljiv povod, i zahvalan je svakom činu kojim se odsečak zamorne stvarnosti izmešta iz svog okvira i uzdiže u oslobađajuću nadstvarnost! Jasno imenovanje onoga što se dotle nije znalo, ili nije smelo reći, nailazi na nepogrešiv odjek. Na onoj priredbi, u januaru 1945, ja sam uz pomoć Zmajevе pesme, i prisustva lica koje je prepoznato kao izvor i utočište stihova, izveo

jedan čin: rekao sam Stanku Jeriniću Begu ono što mu niko drugi, ni na koji drugi način, nije mogao reći. Ta je pesma namenjena svim izdajicama i odrodima i poturicama, ali je svoj zvezdani trenutak doživela kad se susrela sa jednim od njih: Beg se *namestio* pesmi, a ona je u njemu planula i izgorela kao fišek baruta. Pesnik i recitator su udružili snage i progovorili kao istinoslovci. Pucao sam stihovima kao mecima, pravo u glavu.

Uživanje u lepo sklopljenim stihovima tu je neodvojivo od moralnog zadovoljstva. Onih meseci nije bilo mnogo prilika u kojima je obespravljeni svet mogao likovati nad novim okupatorima. Činjenica, da je na našem jeziku napisana i takva pesma, ravna je dokazu o postojanju i delovanju božje pravde na zemlji. Šugavoj ovci je rečeno ono što je zaslužila da joj se rekne. Ona to nije razumela, ne mari: pesma nije potrebna temi povodom koje je nastala, nego publici, odnosno njenoj žeđi za slobodom i za istinom. Obezglavljeni narod je, iz pesnikovih i mojih usta, čuo ono što je svakom, kao zaušćenje, ležalo na srcu. Na dnu beznađa, blesnula je reč koja oslobađa. Dogodilo se prepoznavanje: to je sve što se, u susretu čoveka sa umetničkim delom, može dogoditi.

KO JE IZDAJNIK, KO RODO'UB

(IZ PISMA ŠTO GA JE, KRAJEM 1995, MILOŠ VIŠNJIĆ, IZ TORONTA, UPUTIO MOM UJAKU, U NOVI SAD)

... Milo mi je bilo, kad sam čuo da si otvorio advokatsku kancelariju, ali bih hteo da ti postavim jedno direktno, grubo pitanje: zar je mogućna ikakva pravna praksa u zemlji u kojoj vlada tolika zbrka pojmova?

U Ustavu države, koja je propala pre četiri godine, pisalo je da niko nema prava da, u njeno ime, potpiše kapitulaciju. Dobro, ona je crkla i bez takvog akta, ali ja bih voleo da vidim junačinu koja je takav član unela u Ustav. Šta to znači? Vojska poražena, država obezglavljena, a tamo, Prćilovica, i njen komandir, to ne priznaju. I okupator, sad, sa njima može da radi šta hoće, više nema ratnog prava, nema Ženevske konvencije, nema ni vojske, sad je svaki civil vojnik, i on može tenkovima na narod, na decu, dok ne zatre otpor i ne smiri teren...

Odbrana otadžbine je dužnost i čast svakog građanina: i ja sam tako mislio kad sam, u maju 1941, otišao kod Mihailovića na Suvobor. I pogrešio sam, još onda, na prvom koraku: otadžbina, za koju sam hteo da se borim, već je bila izgubljena, mrtva. Ona nije umrla zato što ju je pobedio nadmoćni zavojevač, već zato što joj je polovina građana, iznutra, otkazala lojalnost. Državu vredi braniti jedino onda kad je većina građana oseća kao svoju. Godine 1941, u Jugoslaviji, takvog konsenzusa nije bilo. Nije ga bilo ni 1991. Poljuljana spolja, ta se država i 1941, i 1991, raspala na zadovoljstvo polovine, ako ne i dve trećine, njenih dojučerašnjih podanika! Oba puta su i u Zagrebu, i u Mariboru, Nemci dočekani kao oslobodioci. To bi trebalo da se kvalifikuje kao *izdaja*. Kod vas je, međutim, takav doček okupatora, sa cvećem i pokličima odobravanja, jednostavno ostao bez imena. Zagrebu je dodeljen naziv grada-heroja, a Beograd je u aprilu 1944. ponovo bombardovan, valjda zato što je u aprilu 1941. onako nedostojno dočekao Nemce!

Vaša štampa, vaša historiografija, i, vaša publicistika, naziv *izdajnika* dodeljuju pre svega generalu Mihailoviću, i nama, koji smo ga od 1941. do 1945. sledili. Vi ste tri generacije mladih ljudi ubedili da je Josip Broz najveći *srpski rodoljub*, a general Mihailović najveći *srpski izdajnik*. Mladi veruju da je Mihailović otišao u šumu u maju 1941. kako bi svoj narod lakše zaveo i poveo u saradnju sa Nemcima. Iz titovske propagande, i iz takvih udžbenika istorije, ta se ocena proširila i po svetu. Pri proslavi pola veka od iskrcavanja u Normandiji, prošle godine, nisu bili pozvani predstavnici Pokreta DM, ali nisu bili pozvani ni predstavnici partizanske gerile. Nas dražinovce, Evropa je odavno žrtvovala i otpisala, a sad, odjednom, pokazuje da ni Titov doprinos ne ceni mnogo. Ali zato usijane glave i kod nas, i kod njih – a kod njih ih je

uvek bilo više nego kod nas – nastavljaju ljudi partizansko-četnički spor – ko je dao veći prilog međusobnom istrebljivanju tokom građanskog rata! Mi smo, 1943, objavili da komunizam smatramo velikom opasnošću po zemlju i po državu, i trudili smo se da ga onemogućimo u zauzimanju našeg prostora, koliko smo mogli. Tito nas je proglasio za smrtno neprijatelje. Onoga, ko nije hteo da se stavi pod njegovu komandu, on je izjednačio sa okupatorom! Dražine #Nemce" on je svesrdnije progonio nego Hitlerove Nemce. Sa Nemcima je pregovarao o prekidanju sukoba, sa nama to nije ni pokušao.

Danas je teško reći koja je od dve strane iz građanskog rata više izigrana. Mi propadosmo sa svoje gluposti i nazadnosti, oni propadoše sa ludila i naprednosti. Meni je iskreno žao poštenih mladih ljudi koji pođoše za Titom i izgiboše nizašta. Ako nisu poginuli u ratu, stradali su u miru; od 1948. do 1978. u Srbiji su svakih pet godina vršene čistke. Sve, za šta su se tukli i stradali, sve je to danas uništeno: bratstvo-jedinstvo, socijalizam, Jugoslavija; sve je to Tito svojom rukom zapalio i pretvorio u pepeo! Da imamo malo pameti i srca, mi bismo se danas morali međusobno sažaljevati, u duhu one pesme koju je spevao D. R. Aćimović, dražinovac iz Johanesburga:

EPITAF ZA MOJE PALE DRUGOVE KOMUNISTE

Zalutamo mladi srcem
 Duše čiste, čela uzdignuta
 Za ideale neostvarljive.
 Zanos beše jak
 I kratak san.
 Uništismo najdraže naše
 I nas same
 Za koga?
 Đavolji šegrti besmo
 I sad nam je dosta:
 U miru da počivamo!
 Molate se za nas,
 Za nas koji Boga ne poznamo
 I ne molismo.
 Grešismo pravde radi,
 Pravde žedni.
 Praštajte!

Nesreća, kroz koju naš narod, ovih godina, ponovo prolazi, i stav koji bivši saveznici imaju prema njemu, sjajna je prilika za opamećenje. Bojim se da je ta prilika propuštena. U danima kad su Amerikanci i Evropljani obeležavali godišnjicu iskrcavanja u Normandiji sa potomcima jurišnika iz Handžar-divizije, kao počasnim gostima, trebalo je, usred Beograda, organizovati Kongres našeg pomirenja, pokazati svetu da smo najzad i mi nešto naučili te da, u idućim sukobima, ne treba da računaju s našom glupošću. Na tom su skupu i današnji beogradski vlastodršci mogli izvući pokoju korisnu pouku. Način, na koji je angloamerička propaganda, počev od 1943, kompromitovala Pokret DM, nimalo se ne razlikuje od načina na koji se, poslednjih godina, satanizuje kriptokomunistička ekipa u Beogradu, ili nacionalna borba bosanskih Srba. Ali to je, za njihove mogućnosti, previsok stepen mudrosti. Oni nekadašnju kampanju protiv Dražinog Pokreta prikazuju kao objektivnu procenu demokrata i liberala Slobodnog sveta, dok sadašnju akciju izolovanja Srbije ocenjuju kao besramnu propagandu. Mržnja ne opamećuje, o ne...

Ima još nekih korisnih pouka koje bi se, iz *ponavljanja istorije* do kojeg je došlo u poslednjih četiri-pet godina, dale izvući. Sad smo se, ponovo, uverili da Nemci, i kad izgube rat, ne zaboravljaju nekadašnje saveznike i prijatelje, dok Anglosaksonci, i kad ga dobiju, ne drže do

bratstva po oružju. Nemcima, brate, svaka čast: šteta što nismo mogli s njima. Ovi, u koje smo se mi zaklinjali, naše su poverenje trajno izgubili... Pod uslovom da se onima, koji dolaze, tačno prikaže ono što se od 1941. do 1945, i od 1991. do 1995, ovde dešavalo... Valjda će se naći neko ko će podmlatku kratko i jasno predstaviti kakvu je slobodu Tito doneo srpskom narodu, i kakvo je izdajstvo Mihailović prema njemu počinio.

... Tužno vas je, sa ove razdaljine, gledati kako i dalje jedni drugima vadite oči iz glave zarad tog mangupa, koji vam je i unuke zavadio! I pritom potežete argumente zajedničkog neprijatelja koji vas je, i jedne i druge, u razmaku od pola veka, istim oružjem usaravio...

STVARNOST U NOVINAMA I U DELIMA SRPSKIH REALISTA

Na prvim koracima kroz svet odraslih, naporedo sa opismenjavanjem i sticanjem navike čitanja, sreo sam se sa dnevnom štampom. Novine su mi, bez ikakvih ograničenja i bez uvoda, omogućile ravnopravno učešće u jednoj zabavi koja jeste predviđena pre svega za odrasle, ali se ni deca iz nje izrekom ne isključuju. U njima sam našao prva obaveštenja o vidljivom i nevidljivom svetu, o onome što se oko mene dešava i onom što se u drugim zemljama desilo ili će se dogoditi. One su me uputile u poslove sveta i dale mi osećaj da, pukim čitanjem, postajem saučesnik u tim poslovima.

Treba li naglašiti da je moj odnos sa novinama, od prvog susreta, bio plodan, uzbudljiv, na mahove strastan? Čitao sam ih kad god bi mi dopale ruku, od prve do poslednje strane; ono što me je zanimalo, kao i ono što me uopšte nije zanimalo: nisam se usuđivao ni pred sobom priznati da u novinama – još manje u knjigama! – može biti ponečeg što mi je dosadno. Činjenica, da je nešto *odštampano*, po mom je osećanju sakralizovala sadržaj, činila ga izuzetno važnim, dostojnim posvećene čitalačke pažnje. Ako bi me, ipak, poneki članak, pokoja priča, ili radnja nekog romana, manje privlačili, krivicu sam uzimao na sebe. A od čitanja nisam odustajao, ni onda!

O, radosti otisnutog crnog slova! O, srećo jasno naštampane reči! Zahvaljujući štamparskoj tehnici, svi su jezici izišli na svečanu istorijsku smotru; tipografija im je dala najvišu vizuelnu formu: sa njom svaka reč svetli, svako slovo blista. Neuredna stvarnost se artikulisala kroz besprekorni poredak znakova, zaobljenih na isti način, jasne oštrine i jednake visine. Slova zrače čistu svetlost uma i duha. (Razume se da onda, o tome, nisam mogao ovako misliti, a još manje svoje uzbuđenje ovim rečima iskazati: osećaj, koji me ni do danas nije sasvim napustio, je taj).

Brzo sam zaključio da je stvarnost lepše pratiti i otkrivati u onome što je naštampano, nego u njoj samoj. Pitanje vernosti odraza uzoru dugo mi se činilo nevažno; mislio sam da to pitanje postavljaju jadne, sitničave duše: sve što je odštampano kvalitetnom štamparskom bojom samim tim je i istinito. Štampani redak je nešto mnogo više od stvarno postojećeg sveta: objava njegovog punog smisla. Desi li se da se između odraza i same stvari pojavi razlaz, tada treba ispravljati samu stvar, a ne njenu sliku. Toliko je strahopoštovanje što ga nepismeni ljudski vid, koji je hiljadugođima čitao jedino vetrove i travke, mrlje ispod noktiju i jagnjeće plečke, oblake i otiske životinjskih stopa, oseti pri prvom susretu sa pisanim znacima kulture!

Uvideo sam, naravno, da se o mnogim stvarima, koje sam oko sebe zapažao, ne piše ni u novinama, ni u knjigama. Razlog je bio očigledan: to, o čemu se ne piše, nije dostojno ni postojanja, akamoli opisivanja! Kome bi palo napamet da negde naštampa sve ono što se, o novim vlastima, priča u mojoj kući, u očevoj kafani, među ljudima koji se dobro poznaju? To pre svega nije dopušteno, a i kad bi bilo, ta bi nas istina osramotila.

Jedini oblici prevladane i osmišljene stvarnosti, koji su mi bliski i dostupni, jesu novinski članci, reportaže i osvrti, na jednoj strani, a na drugoj opisi seoskog života i srpske društvene stvarnosti koji su dali realisti s kraja H·H veka. Novine pišu o sadašnjim uspesima i podvizima uzoritih pojedinaca, dok pripovedači slikaju život kakav je nekad bio i koji se, oko mene bar, u proteklih pedeset-šezdeset godina nije mnogo izmenio. Prilike u selu i u varošici, koje ovih godina oko sebe pratim, veoma su dobro prikazane u pripovetkama, pozorišnim komadima i romanima Glišića, Veselinovića, Sremca, Domanovića, Lazarevića, Rankovića i Kočića: to su za mene živi, savremeni pisci!

Pravo govoreći, ja i ne obraćam pažnju na činjenicu da su dela pomenutih pisaca nastala krajem H·H veka, i da je odonda prošlo šezdeset-sedamdeset godina. (Ovaj jaz, njegov smisao i važnost, uočiću mnogo kasnije). Za mene, odraz je savršeno veran; tamo, gde u životu nešto fali, ja se upnem i domislim; gde ima suviška, i razlika, to previdim. Isti prostodušni domaćini, zatucani siromasi, gramzivi trgovci, opasni kajišari, hrabre i samorane majke, proždrljivi popovi, ljigavi špijuni, rumenolike devojke, bezdušno činovništvo, sujeverne starice. Sve moje komšije, i cela krivićska čaršija su tu, samo što su pregaženi hodom Revolucije, pa mi valja naprezati maštu, da popunim praznine i dogradim podudarnosti. Tu su čekmedžeta i ćepenci, tu trbušine posle ručka, tu su, po kafanama, četvrtasti okviri od bambusovine – držači za novine, valjda su i nabavljeni pre sedamdesetak godina, posle prvog rata sa Bugarima...

A po selu, dekor kao kod Glišića: potesi i čairi, zabrani i ispaše, osoja i prisoja. #Prva brazda" mi je naterala suze na oči, zelenaše doživljujem kao pretke i srodnike krivićskih trgovčića, dok slavu Hajduk-Stanka i Rankovićeveih *gorskih careva* nastavljaju odmetnuti četnici, koji će se u Jarećim brdima držati sve do 1952.

Što se novina tiče, jasno je da one ne žele da prikazuju, već da pokazuju, da otvaraju perspektive, da slikaju ono što bi trebalo da bude. Čitam ih s poštovanjem, ozbiljno i saradnički! Stav mojih ukućana, rođaka, komšija, i gotovo svih poznanika, koji svraćaju u očevu kafanu, bitno je drukčiji od mog. Oni nikad ne čitaju što je napisano, oni traže da uhvate šta je *iza*. I tu će proći godine pre nego što shvatim koliko je njihova sumnjičavost prema novinskom štitu bila opravdana, a koliko je moje poverenje dolazilo od neznanja, lakovernosti i gluposti. Sebi u odbranu mogu reći jedino ovo: bio sam zasenjen magijom štampanog retka, gajio sam strahopoštovanje prema štamparskoj tehnici, pa i samoj civilizaciji, čiji je ona deo.

RUŽAN SAN

(Iz ujakovog pisma Milošu Višnjicu)

...#Kako možemo da ih slušamo?" Navikneš se, ko na muvu-zunzaru. Stalno ti je pored uva, živiš s njom, gledaš svoja posla, ako je mlatneš doći će, istog časa, jedna druga, još glasnija, još dosadnija. Nesreća je u tome što ona drukčije ne ume, i kad bi htela ne bi mogla, ona zna za svoj delić istine i to je sve što na svetu zna, jedva je naučila i to malo što zna, njoj je to dovoljno, protivistina i nadistina je ugrožavaju, ona u njima vidi jedino neprijateljstvo. I još su sada u defanzivi, pa opet, ne možeš disati od njih, a kakvi su bili dok bejahu jaki i svemoćni, to ni zamisliti ne možeš!

... Pedeset godina, stari družo, znaš li šta je to, koliko je to! Zaptiješ uši, zažmuriš, stegneš zube, a ono u tebe ulazi kroz nokte, kroz nozdrve, truje te dok spavaš, popuštaš kad ne misliš, prilagođavaš mu se i kad se opireš, i naposletku, prilegneš na rudu. Ako ne legneš iz straha ili zbog koristi, leći ćeš iz dosade i znatiželje. I na kraju, kad im sve lađe potonuše, onda jedna polovina krenu protiv druge polovine, kao, sad su ovi pravi, oni će istrebiti zlo u svojim

redovima, oni će s njim raščistiti na ne znam kojoj po redu *sednici!* Objave *antibirokratsku revoluciju*, i narod se zaljulja, pođe za zlima protiv još gorih, i ponovo nasedne. Četrdeset godina upropašćuju naciju, i onda se obsete, i krenu da spasavaju ono što su upropastili, pa im i to, za nekoliko dana, ili za nekoliko meseci, upali. Nekoliko dana, ili nekoliko meseci, i to im je dobro došlo, dok ne smisle nešto novo...

... Godine 1945. mi smo izgubili tlo ispod nogu, ugazili u laž do grla, a ovo posle, ovo je dolagivanje, krpljenje i nastavljanje. Sa *#oslobođenjem* mi smo svi prešli u ilegalu, izgubili smo se u sebi i u svetu, pritajili se, i odonda gledamo šta nam se dešava kao da nam nije u pitanju koža, kao da se sve ovo događa nekom drugom, a mi odnekud sa strane posmatramo. Ništa ne govorimo, ništa ne shvatamo, čekamo da se završi ružan san. Očigledno je da smo na dnu, ali ni to, izgleda, nije svima jasno.

... Tako to izgleda, kad jedan narod prećuti čitavo stoleće... Odvikne se od mišljenja, dušu krije, više ne zna ni da li je ima, a usta blebeću kako im šta dođe. Mišljenje, koje se dugo krije i prećutkuje, sebe otruje i iznakazi. Sad imamo i partije, svako sme da kaže ono što hoće, – uzalud, mi više nemamo šta da kažemo, trebaće nam novih pedeset godina da naučimo ponovo misliti.

... Ono glavno je završeno u prve dve-tri godine; posle su se i oni razmekšavali, otvarali prema svetu, upristojavali, ali džabe! Već oko 1970, počеше se sebi podsmevati, osuđivati *izvesna preterivanja* kojih je, nažalost, u *početku*, bilo... Kad razbojnik počne ispovedati neke greške, tad je najodvratniji: toliko je ojačao, i tako se osilio, da i to sme! A štampa *#slobodnog sveta* to pozdravlja i ohrabruje, kaže: napredak! Amerika odrešila kesu, pa plaća li, plaća... Ne kažem, strah je popuštao s vremenom, naročito kod mladih, kod onih koji su stupali u život, pa ih nisu odranije znali. Mi, koji smo videli *za šta su sve sposobni*, mi se od straha nikad nismo povratili. Sva ta otopljanja, sve te liberalizacije, sve je to, za nas, bio nastavak ružnog sna, nešto što nas se ne tiče, što se dešava posle naše smrti.

... Naš je narod svima sve oprostio. To i ne bi bilo loše kad bi on bio svestan težine zala što ih je oprostio. Praštanje, koje ne učvršćuje samopouzdanje, praštanje koje nije oblik unutrašnje snage i zrelosti, praštanje sa snishodljivim odnosom prema neprijatelju, samo je novi oblik pokoravanja, i priprema za novo robovanje. I za Čerčila, koji ga je izdao, i za Kralja, koji ga je napustio, i za Tita, koji ga je podjarmio, čak i za Stanka Bega, koji ga je izluđivao, narod je našao reč razumevanja i praštanja. Ima li negde nekog ko bi, u ovim godinama, razumeo njegovu muku?

... A ono, što su 1945. govorili o vama, ono se sad, sa mnogo više prava, može reći za njih. Posle pobune na Kosovu, 1981, mnogi su se i među njima trgli: slepo sledeći zlog gospodara, i ne misleći o onome što čine, stigli su u nacionalnu izdaju. Neki su se uistinu zaprepastili: takav ishod, ipak, nisu želeli. Mislili su da se hiljadu godina može nekažnjivo lagati. Verovali su u laž, ili su se trudili da u nju veruju; nadali su se u nemoguće. Mislili su da se delimičnim zadovoljavanjem separatističkih težnji umanjuje negativan naboj i stišava nezadovoljstvo manjinskog življa. Izmislili su formulu *bez predsedana u ljudskoj istoriji*: da se država dade graditi razgrađivanjem. I eto, presede im presedan!

... Buđenje zabludelih, sredinom osamdesetih, beše bolno i teško. Sve im se procene pokazase pogrešne, svi ustupci uzaludni. *Ekonomija rešava sve*... E nije nego! I tada objaviše da im je Tito kriv. Oni su mislili da je dovoljno što su za karijeru dali čast i slobodu; kad su im ispostavili završni račun, videše, da je otišlo i Kosovo! Nisu znali, nisu pretpostavljali, pa šta? Nacionalna izdaja iz neznanja još je i gora od svesne izdaje... I tada se dogodi čudo. Titovi

internacionalisti se, u nekoliko meseci, pretvoriše u izbezumljene patriote. Ah, ah, toga razočaranja! Dali im i što se daje, i što se ne daje, i umesto zahvalnosti, Šiptari im uzvatiše ustankom!

... Poljuljali su temelje države, a Šiptare nisu ni zadovoljili, ni smirili. Borili su se za ravnopravnost; ravnopravnost na Kosovu nikom nije potrebna. Što je za Srbe belo, za Šiptare je crno; i obrnuto. Tamo gde su Srbi, posle Berlinskog kongresa, naslutili praskozorje, članovi Prizrenske lige su videli smrknuće. Ne postoji tip središnje srpske vlasti koji bi im bio po volji. Dadoše im, na kocki, deo državne teritorije, pa se na kraju trgoše – ono što su nepromišljeno izgubili sad traže da im se, na lep način, vrati. Kao da se to može tako: kad hoćeš daš, kad hoćeš uzmeš...

... Tito je mislio ovako: donde, dokle zagorčavaju život Srbima, donde su u redu. Ako preduzmu nešto ozbiljnije, on će motkom po glavi... Svi su mislili, Tito je besmrtn; a i on se, izgleda, u to nadao...

... I još su očekivali da će se, s tom njihovom nevoljom, neko u svetu solidarisati. Da će se ceo svet, zbog njihove gluposti, uznemiriti i reći: Aman, izgubiše Srbi Kosovo, to nema smisla! Katastrofa, upomoć! A države i narodi se, u slučajevima takvih katastrofa, ponašaju krajnje ravnodušno, ako ne i zlurado. Gubi, kad nisi znao da čuvaš! Troja je danas u Turskoj, Ronsevo je u Španiji. Grcima je ostala *Ilijada*, Francuzima *Pesma o Rolandu*. Tako se i nama može desiti da nam od Kosova ostane Kosovski ciklus, i desetak manastira, pod zaštitom naše velike prijateljice gđe Olbrajt. U ono ostalo ionako nemamo pristupa, već danas. Kosovo je naša nesreća: niko ga ne voli, a mnogi bi da ga prisvoje.

... Čuvaj ono što imaš; što si izgubio, zaboravi. Mnogi evropski narodi napasaju stada na razvalinama tuđih carstava.

PRVI KORAK, I POSLE

Prvi korak u približavanju novoj vlasti načinio sam onog dana kad mi je Strajinja Sabljić dozvolio da opalim iz puške. Slepno nepoverenje, koje sam gajio pod uticajem ukućana i komšija, najednom se poljuljalo. Od onolikih znatiželjnika i besposličara, koji su se svrzali oko njega i pratili ga na svakom koraku, Strajinja je jedino na mene obratio istinsku pažnju. Sa mnom je stupio u normalan razgovor, a sa njima se, sve vreme, natezao – kao da je vodio nekakve teške, nemušte pregovore. Čak me je, posle pucanja iz puške, pomilovao po glavi i rekao:

– Eto, bar nečija da se ispuni.

Bio sam zadovoljan zbog onog što sam izveo; bio je zadovoljan i on, što mi je to omogućio.

Polazeći, rukovao se jedino sa baba-Stevankom, sa majkom i sa dedom. U prolazu, dodirnuo me je rukom po ramenu, rekavši:

– Zdravo, dečačino.

I nasmešio se. Jedino se tada, i jedino meni, celog tog dana, nasmešio.

Toga dana, osetio sam prvi put izvesno sažaljenje: ne samo prema njemu, nego i prema svima *njima*. Sa Lazom Kusturićem, kasnije, išlo je mnogo lakše. Celog života sam napredovao u saživljavanju s tim ljudima, a da im se, ipak, nikad ne približim do kraja.

POVODOM UJAKOVE DIJATRIBE O ŠAJKAČI I OPANCIMA

Završetak besne besede protiv šajkače i opanka dočekali smo jedino deda i ja. Iznerviran, otac je otišao da napoji stoku, a majka se, zburnjena, odšunjala u kuhinju. Stric je, još na

početku, rekao da ne sluša prvi put *te gluposti*, te da mu je dosta pljuvanja po sebi, u čemu smo mi, Srbi, svetski prvaci! Baba-Stevanka je, nezainteresovana, nešto plela.

Deda i ja smo ga slušali do kraja. Deda ga je gledao poluotvorenih usta, preneražen; ja sam mislio da je optužba protiv šajkače preterana, ali da je u suštini opravdana. Otkako sam pošao u gimnaziju, već na prvim koracima, osetio sam nelagodu zbog onoga što sam, kao seljačko dete, nosio na glavi. Šajkača me je *obeležavala*, i izlagala me podsmehu svih tih beloputih maminih maza koje doručkuju kifle sa belom kafom, i nisu u stanju ni lubenicu ukrasti, akamoli izvesti štogod opasnije...

Ubrzo posle polaska u školu, krajem novembra, održana je priredba u čast Dana Republike. Igrao sam Isaka u Jakšićevoj drami *Stanoje Glavaš*, a imao sam i jednu recitaciju. Uoči Dana Republike podelili su nam pionirske kape i pionirske marame; na probe smo dolazili uniformisani, i recitacije smo izgovarali u uniformama, dok smo se za uloge u pozorišnim komadima prurušavali. Kapa je, naravno, bila titovka, od tankog plavog platna, bez postave. Kad sam došao kući, otac me je dočekao sa besnim negodovanjem:

– Bogami, lepo! Još da vam dadnu pištolje, pa da počnete apsiti svoje roditelje. Turci su, barem, odvodili decu u Tursku, a ovi, jok! Došlo vreme da u rođenoj kući paziš šta govoriš...

Nosio sam je tri-četiri dana, dok nam nije naređeno da je predamo u magacin za učila. Dok sam je nosio, činilo mi se da idem gologlav. Otkri mi se čelo, pokazaše se uši, otvoriše se vidici. Život!

Posle sam jedno vreme hodio gologlav, noseći se mišlju da nabavim kačket. Kao obeležje radničke klase, ta je kapa onih godina bila veoma cenjena. Kačket se može nositi i na selu, i u varoši, na njivi, na slavi i svadbi, po snegu i kiši. On predstavlja zlatnu sredinu između šajkače i šešira: siromaha uzdiže, gospodina ne unižava. Ko nosi kačket, pokazuje spremnost da se uključi u borbu za bolje sutra.

Što se obuće tiče, mislim da je sve bolje od opanaka. Sa obućom sam, međutim, imao sreće. Pred polazak u školu, nabavili su mi jedne polovne cokule, koje je otac osposobio. Cokule se s opancima ne mogu ni uporediti. Nosio sam ih dve zime, i dva leta, uz povremena krpljenja, razume se. Jedino sam ih za spavanje skidao. Prvih dana, u školi, pucao sam od ponosa. Sedeo sam nogu ispruženih između dva reda skamija: da svi vide moje cokule, i da mi se dive, ako hoće. Uzalud, niko se nije obazreo. Jedino se razrednica Kosović, jednog jutra, narogušila i podbočila i, zauzevši položaj ćirilskog slova F, ciknula:

– Kako to sediš? Nisi u kafani!

Povukao sam noge pod klupu, razočaran zbog tolikog, tako surovog nerazumevanja! Šta god da staviš na glavu ili na noge, uvek će se naći neko da te ponizi i uvredi. U gordom zadovoljstvu zbog lepih, jakih i prikladnih cokula nešto se, onog dana, pokvarilo i zagadilo...

U dve godine, koliko sam ih nosio, osećao sam, na svakom koraku, nešto nalik na samopouzdanje. U opancima, takvo samopouzdanje je nezamislivo. Čvrstina, što je cokula prenosi na nogu, to je dobro odmerena podrška koju nam malo šta, i malo ko, s takvom postojanošću pruža!

Obuzet tim povezivanjima, sećanjima i poređenjima, nisam ni osetio da je ujak završio svoju zapenušenu govoranciju. Deda je ćutao, očekujući da se u vazduhu izbrišu ostaci te neprijatne provale, tog samoubilačkog gneva, što ga je ujak, pomalo i pod gasom, izlio. Zatim, mirno i odsutno, reče:

– Kad smo mi valjali, i šajkača nam je bila dobra... Pod njom smo jurišali na Ceru i na Mačkovom Kamenu, pod njom smo izbili na Kajmakčalan. Nije važno šta nosiš na glavi, važno je šta ti je u glavi, i u duši. I Draža je nosio šajkaču...

– Zbog nje je i propao, – zaključi, mračno, ujak.

ŠTA JE BILO SA SE'AČKIM RADNIM ZADRUGAMA...

Ništa. Ukinuli su ih, po celoj Jugoslaviji, pre nego što su onu, planiranu kod nas, i počeli osnivati. Ostade uspomena na dvogodišnje strahovanje, na slutnje i prepričavanja: toliko se o kolhozu pričalo da mi se činilo kako je već tu, uveden, da čak i radi, samo što je nevidljiv. Te tako, kad objaviše da se zadruge raspuštaju, ispade da se ukida i ta naša, nevidljiva i nepostojeća; objavljena uleto 1952, odluka je donela vidno odahnuće. Mogućnost kolektivizacije je lebdela nad kućama i njivama kao nepomičan crni oblak, onaj za koji se ne zna hoće li se okrenuti na kišu, na grad, ili će se, jalov, povući za vidik. Opasnost je bila nevidljiva, strah prikriven; odmeravanje između opasnosti i straha dugo i mučno.

Kad je čuo za novost, deda se nije mnogo začudio:

– Strpljenja, strpljenja... na kraju će oni ukinuti i sebe!

Sa vašara u Mladenovcu, na kojem se saznalo da je Vlada donela *neke mere u vezi sa*, mnogi se vratiliše pijani. Srećko Čaturilo je iznajmio Cigane i prošao, ispred njih, glavnom ulicom, sa flašom rakije u desnoj ruci. Pevali su mu pesmu #Tesno mi ga skroji, nane."

Stanko Beg je čutao. On se oko srz ni inače nije mnogo trudio. Hapšenje Brace Frklje, koji se kao sekretar Opštinskog komiteta izjasnio za Ruse, prilično ga je poremetilo. I on ga je osudio, ali odveć brzo i mrzovoljno; nekadašnji radni polet je kod njega sve više prelazio u ljutitu zamišljenost. Onda je došao još jedan udarac: oba sina mu prebegoše, ilegalno, u Austriju, a odande u Ameriku. Tada je već radio u SUP-u; sinovi-emigranti, u toj ustanovi, nisu preporuka za karijeru. Čameći i baveći se poslovima bez prave političke težine, Beg na tom mestu dočeka prevremenu penziju.

Tako je, sredinom stoleća, ogrnuta plaštom kolektivizacije, lepša budućnost pokucala na vrata našeg sela. Uzalud: prošlost je bila upornija i jača.

– To ne valja, ali je dobro, – reče Sveta Kurjak kad ču šta je, u vezi sa zadrugama, odlučeno.

Deda ga je gledao ne trepćući.

– Ne valja zato što je budućnost poljoprivrede u velikim gazdinstvima, a dobro je da se ove budale u to ne mešaju. Ko hoće da upropasti neku stvar, nek je samo dadne njima, da je oni sprovode u život...

... A ŠTA SA ZADRUŽNIM DOMOM I STANKOM BEGOM

Započet uoči Đurđevdana, Zadrudni dom je stavljen pod krov pre prvih jesenjih kiša. I kako ga staviše, tako ga ostaviše. Kod našeg se sveta uvrežilo mišljenje da su *stavljanjem pod krov* izvršene sve obaveze prema novogradnji. Ono ostalo može pričekati: godinu-dve, ili vek-dva, kako se udesi. Sa pokrivanjem krova obično se utroši i poslednji komad građevinskog materijala, isklizne poslednja para predviđena za gradnju: da se čekalo na potpuno obezbeđena sredstva, poslu se nikad ne bi pristupilo! To se desilo i sa našim Domom. Odoše kreč, pesak, cigla, cement, crep: što se imalo, to se ugradilo. Istovremeno, splasnu volja. Besomučni žar Stanka Bega pređe u žestoku mrzovolju:

– Ja pokrih, a sad, kome treba, neka uređuje...

I onda se pokaza da su potrebe sela u znatnom zaostajanju za mogućnostima koje je projekat predviđao i nudio. Bioskop ne otvoriše, na čitaonicu zaboraviše, otvaranje ambulante nikad ne dođe na dnevni red, za veterinarsku stanicu ne nađoše sredstva. Omalterisaše, kako-tako, mesnu kancelariju i bife; u prostoriji, predviđenoj za prodavnicu, okrečiše golu ciglu. Sve drugo ostade kako je izišlo ispod mistrije. Podrumi se napuniše vodom: ispod temelja proradi nekadašnja baruština! U prolećne večeri može se čuti i pokoja žaba: oseća da se bespravno uselila, pa krekeće u pola glasa. S vremenom se izgubi i sama predstava o tome na

šta bi se onolika odeljenja dala upotrebiti. Dvorana predviđena za bioskop služi, u vreme žetve, kao privremeno skladište za otkupljenu pšenicu. Preko zime, omladina priredi poneku igranku.

Izgleda da je, još u toku izgradnje, pravac našeg opšteg razvoja preusmeren: građevina je izgubila svoju ideološku vertikalnu. Ta je vertikala, najverovatnije, bila u vezi s kolektivizacijom. Baba-Stevanka misli da su Dom ukleli oni koji su mu, ostavivši neokopane njive, kopali temelje. Šta god da je po sredi, negde je nešto puklo, srušila se izvesna zamisao, i zgrada se našla u praznini.

Što se mene tiče, onog sam leta upoznao neke važne vrline svog naroda: video sam jad i nevolju, odbijajući, uporno, da porazmislim o onome što sam gledao. Zaključci, koji su se nametali, bejahu porazni; umesto da ih prihvatim, optuživao sam sebe za nesposobnost pravilnog sagledavanja i tačnog procenjivanja. Nisam, eto, u stanju da zapazim društveno poželjne vrline delića naroda u kojem sam došao na svet. One mora da postoje... Ne znam da prodrem do srži; ispod privida ravnodušnosti krije se, možda, svesrdno pristajanje. Obuzet bolesnom istinoljubivošću, pridajem preveliki značaj trivijalnostima; zasenjen sam onim slojem pojavnosti koji se prvi uočava i najlakše daje! A to, što se vidi, može biti sušta suprotnost onome ispod, što se ne vidi! Možda me pleva i pena sprečavaju da sagledam tvrdo unutrašnje jezgro, da osetim upornu podzemnu žicu, koja će tek na kraju izbiti na površinu? Možda će se život, zahvaljujući upinjanju, pa i nasilju nepomirljivih, jednog dana pokazati u novom obličanju, sa obnovljenim samopouzdanjem? I to će samopouzdanje, tada, učvrstiti dostojanstvo čak i ovima koji, danas, zajedničkom poslu pristupaju s mukom i otporom... Isuviše sam otvorio oči: možda bi trebalo žmiriti... Tada bi se ublažila grubost nekih crta, kontura i kretnji, i blesnula središnja zlatna žica, koju je teško videti: zasvetlela bi celom svojom dužinom! Mogućno je, takođe, da se gundanjem suzbija oduševljenje; zbog žalosnog vekovnog iskustva, ljudi kod nas nerado iskazuju plemenita osećanja: nežnost se ne pokazuje ni prema rođenom detetu, akamoli... Akamoli!

Sa razdaljine od pola stoleća, sve se umekšalo, ivice su otupele, grubost se oljudila. Beg je siktao i pretio, ali, dok je trajala gradnja, nikog ne uapsi, nikog ne otera na sud. Primio je zadatak, i završio ga, kako je znao i umeo. Verovatno, ono nije trebalo započinjati; kad se počne, onako se sprovodi. Narod drukčije neće, i ne zna; narod napreduje ustežući se i opirući se. Koliko su se, preda mnom, dok sam im uručivao pozivnice, ljutili i psovali, toliko su, sutradan, vredno zapinjali. Najteže je bilo privesti ih poslu. Oni koji su, dan ranije, najviše psovali, na poslu su najglasnije pevali. Čovek je protivrečno stvorenje a ja, nažalost, ne razumem sve te protivrečnosti.

Tako, kod nas, stoji stvar sa kolektivnim poduhvatima, pregnućima i zanosima; s obzirom na našu čuvenu slogu, bojim se da nikad nije bilo mnogo bolje. Našeg je čoveka teško pokrenuti, njega ne vuku planovi o unapređivanju zajedničkog života i rada. Veliki usamljenik i inokosnik, on gleda kako bi se sam snašao i izvukao kroz rupu za koju niko, sem njega, ne zna. Drugom će pomoći jedino ako ga lično poznaje; raditi za sve, dođe mu kao raditi nizakog, i nizašta. Teško ga je izvesti i na popravku sokaka, kojim svakoga dana prolazi, pa kako da se zagreje za ludoriju koje se, u selu, niko sam ne bi setio! Najlakše ga je osuditi kao samoživog, priglupog i divljačnog siromaha, kojem se ni s koje strane ne može prići. To sam i ja, bar prvih nedelja raznošenja pozivnica, mislio. Lepša budućnost, ona čiju sam izgradnju pratio u novinama, njega ne zanima; rekao bih, štaviše, da je ne podnosi, da je se užasava. Proći će godine pre nego što, u takvom stavu, ne prepoznam jednu važnu vrlinu: zdrav otpor prema jevtinim lagarijama. Jebivetru je lako svašta zamisliti; sva sreća te se oni, koji obema nogama stoje na zemlji, ne zaleću za svakom ludorijom koja dokoličarima dođe na um!

Sve prolazi, sve je prošlo. Zamukle su i pesme, i kletve; čak je i otpor prema lepšoj budućnosti splasnuo: u mom selu ima danas stotinak automobila, i stotinak traktora. U njemu je, i dalje, to golemo, u tri kraka razuđeno zdanje, veće od svega što je iko, pod ovim odsečkom neba, u prošlosti stigao i da zamisli, kamoli da sazida! Stoji kao trag jednog bunovnog zaletanja nasumice i niušta. Možda će se, u sutrašnjici o kojoj tako malo znamo neko dosetiti šta da učini s tolikim prostorijama, kojima u proteklih pola veka niko ne nađe primenu... I niko se, tada, neće sećati Stanimira Jerinića, zvanog Stanko Beg. On je uzeo kamdžiju i opleo je iznad glava seljaka, on je zavojštio protiv vekovne učmalosti i ravnodušnosti, on je iz rupa isterao gluvače i naterao ih da se prihvate luda i neshvatljiva posla. Trud mu je bio uzaludan, ali je ostao nauk: ovakvi poduhvati bez prinude ne idu. Sve što je kod nas malo veće od brvnare, svinjca i santrača, zidano je pod komandom jedne preduzimljive despotice, i njenih potomaka, velikih i malih despota. Dakako, u ta davna, ozbiljna i surova vremena, nije bilo novina koje bi pisale kako ceo narod oduševljeno učestvuje u kulučenju.

I to je ono što se zove progres.

Kad se samo setim grča i pijanstva, kad se setim škrgutanja i siktanja, s kojim je Beg nasrnuo na selo... Tako je to, kad se u tri letnja meseca želi nadoknaditi vekovno zaostajanje.

Pa da bar potraja!... Tri meseca, jednom u pedeset godina: duže, ne ide!

Posle propade kolektivizacija, omanu komasacija, izjalovi se zeleni plan, četiri privredne reforme završiše u katastrofi, umreše Tito i Beg, rasturiše Jugoslaviju...

Godine 1960, iza magacina Zadružnog doma, dozidaše keramičku peć sa vrlo visokim dimnjakom, nalik na minaret. I dom, tada, prozvaše Begova Džamija.

– Kakav je on bio bogomoljac, takva mu je i crkva, – reče baba-Stevanka.

Ubrzo posle dovršenja Doma, prebaciše ga na rad u Udbu. Oba sina mu emigriraše, u Ameriku. Jedan dogura do trgovca nekretninama u Denveru, drugi, kao dobrovoljac, stiže u Vijetnam. Tamo se istače u borbama, i dobi visoko odlikovanje. Po završetku rata, postade šef pomoćnog osoblja u jednom njujorškom oblakoderu. Sve je to sam Beg rekao ujaku: više se ponosio, nego što se stideo.

Zbog nedovoljne školske spreme, nije mnogo napredovao. Godine 1966. ga penzionisaše. Nastani se na Novom Beogradu, u selo više nije svraćao.

Moj otac je i dalje održavao s njim neku vezu.

Godine 1981. dobi gangrenu na levoj nozi. Tri meseca se mučio u bolnici, otac ga je povremeno obilazio. Pri jednoj od tih poseta rekao mu je, u četiri oka:

– Ležim ovde, ležim, i mislim: Draža je bio mnogo pametan čovek! On je ovo još onda video... Ova zagorska seljačina sve zasra!

Otac se napravio da ga nije čuo.

Umro je u avgustu 1981. Pored mog oca, na sahrani je bilo nekoliko penzionisanih supovaca, i bivša žena, od koje se razveo odmah posle rata.

KAKO SU LEKA CRNI I DEDA IPAK OTIŠLI NA GLASANJE

Deda godinama nije izlazio iz avlije. Ni nedeljom. Koga je želeo da vidi, sâm mu je dolazio u goste.

– Kad imaš dobre rakije, naći ćeš i društva.

Najredovnije je svraćao Leka Crni. Letnjih večeri, provedu po čitav sat bez reči. Slušaju popce, i kašljucaju.

O politici su sve ređe razgovarali. Nisu ih zanimala pojedinosti. Leka Crni bi, povremeno, izbacio sažet zaključak, opštu ocenu:

– Jesi video lopova: uhvati i Ameriku da mu pomaže!

Ujesen 1945. svečano su se zarekli da neće izlaziti na izbore. Nikad i nipošto. Deda je tada terao šezdesetu, Leka Crni pedeset drugu.

Sve do 1963, držali su se dogovora. Tada dođe do obrta.

Jedne nedelje, rano izjutra, Leka svrati kod dede. Obično je dolazio posle ručka.

Popiše kafu, otpiše po gutljaj prepečenice.

– Znaš da su im danas izbori? – reče Leka, s osmehom u kojem je bilo dečjeg nestašluka.

– Čuo sam nešto... to se nas ne tiče...

Ispivši rakiju Leka učkilji očima:

– Ajde da odemo, da vidimo, na šta im to liči!

Dedi, koji godinama nije silazio do mehane, taj se predlog svide:

– Pa ajde!

Zaputiše se u centar sela. Oči su im sijale, kao da izvode kakvu dečju ludoriju.

Leka Crni je posle pričao kako su se pred stolom Izborne komisije našli slučajno. Pošli u kafanu, kad ono... kafana pretvorena u glasačko mesto! Napred neće, natrag ne mogu. A za stolom mladi, nepoznati ljudi, *uslužni i vaspitani*, zaokružiš im imena u spisku, dadoše im listiće...

Posle osamnaest godina bojkota, iz dosade i trenutne ludosti, Leka Crni i deda glasaše.

Celo popodne su se smejali i zadirkivali.

Kad bi začutili, nešto im nije bilo pravo.

Desetak dana kasnije dedu su u krevetu našli mrtvog. Umro je u snu.

KAKO SE DEDA ZAPLAKAO, I KAKO JE ČERČIL SAMOG SEBE POP'UVAO

Kad je Petar Drugi, nekoliko dana posle dvadesetprvog rođendana, pozvao svoju vojsku da se priključi Titu, zapretivši da oni, koji to ne učine, #neće uspeti da se oslobode izdajničkog žiga ni pred narodom, ni pred istorijom", deda je rekao da je to *njihova glupa propaganda!* Sledećeg dana, u ranu zoru, otišao je kod Čede Simića, da proverí. I sam užasnut, Simić mu je rekao da je sve tačno: svojim je ušima slušao Kralja preko Radio-Londona!

Kući se vratio skršen, kao da dolazi sa pogreba. Celo popodne je ćutao i gledao netremice u travu, grizući donju usnu. Na kraju je prolio nekoliko suza. Brišući obraz rukavom, rekao je.

– I Kralja nam upropasti! Što i to da nam učini?

Uveče je zapalio kadionicu i obredio sve kućne prostorije, svaku ikonu, kao da odgoni smrad koji je neverovatna vest unela u kuću.

Što i to da nam učini?"

Pitanje je bilo upućeno Čerčilu, ali sam ga jedini ja, na svetu, čuo. I nisam ga zaboravio. Celog sam života ostao veran: dedinim suzama, ne dedinom Kralju. Proneo sam kroz vek taj neutješni grč, taj besputni pogled ni u šta; to je bespuće, i danas, najtačnija mera mog osećanja i doživljavanja zajedničke sudbine. To je granica koja se ne prekoračuje. Izdani očajnici, nabeđeni izdajnici – to mi je rod najrođeniji; njihova tiha i jednolična kuknjava nad životom je melodija moga disanja... Lika i oputa, tanka pređa, neštavljena koža, kopriva i konoplja, napete petne žile: dovoljno i za gađenje, i za neizlečivu ljubav. Nije važno zbog čega taj svet volim, ni zbog čega ga ne volim: bitno je da je on moj, i da sam ja njegov. Preuzeo sam od njega tamno iskustvo zbegova, batrganja kroz mećavu i dugih noćnih bdenja kraj nedogorelog panja.

To je jedini oblik rodoljublja, do kojeg sam se uzdigao: nežnost nad izdanom i poniženom sabraćom. Tu nežnost niko od mene ne traži, ne verujem ni da je nekom mnogo potrebna. Ona mi pomaže da živim. U ranom detinjstvu, primio sam, i ja, nešto od podlog udarca što ga

je Čerčil zadao mojim bližnjima. Razume se, Čerčil je morao imati svoje razloge: izdajstvo se uvek vrši s nekim razlogom, vrlo jakim. Isto tako, mora da su i unesrećeni, unekoliko, krivi za svoju nesreću. Kalkulantsku izdaju ratnog saveznika u onom su času osudili jedino Rebeka Vest, Džordž Orvel i Žorž Bernanos; za to ću saznati mnogo, mnogo godina kasnije. Dubina poniženosti, u septembru 1944, činila se bez odjeka, bez leleka i bez leka.

Nije na meni da o bilo kome, o bilo čemu, dajem konačne sudove. Niti me je deda učio da mrzim Čerčila. Podstaknuta onim što sam, onda, video i osetio, ta je mržnja celog života sama od sebe rasla, da se, poslednjih godina, preobrazi u hladno i tvrdo saznanje. U Čerčilovom izdajstvu nije bilo ničeg slučajnog; izdani to ni do danas nisu do kraja razumeli. Mržnju prema čudovištu koje ih je prodalo za trideset srebrnjaka naš će poniženi svet, s vremenom, okrenuti u praštajuće strahopoštovanje! Čudovište ima pravo da radi šta hoće; naše je da ga redovno snabdevamo mladim ženama i svežim ovnujskim mesom! Užasavanja nad ovom podlošću, kod našeg običnog sveta, takoreći i nema! Jakima se sve dopušta... Tragova osude ima jedino u emigrantskoj štampi. Jedan od snažnijih krikova nad onim što je učinjeno u Jalti i Potsdamu izrazio je pesnik-izgnanik Dragan Aćimović, u *Epitafu Velikoj Britaniji*:

Britanijo, što si izdala saveznika

Brini za starost svoju

Kad sama ostaneš na ostrvu

Ostrvljena na sebe samu

Bez prijatelja

Zgažen, ponižen, naš se svet ni danas ne usuđuje na postavljanje nekih neprijatnih pitanja u vezi sa #prijateljima" i #saveznicima" u svetu. On kao da se trudi da uđe u volju svojim zlotvorima. Takva poniznost, ta, siromaška trpeljivost, osetila se i tokom najnovijih zbivanja, između 1991. i 1995: besmislene odluke Međunarodne zajednice, pa i sama bombardovanja, primani su kod nas sa mazohističkom pomirenošću.

Celog sam života smišljao kakvu bih pakost mogao načiniti ser Vinstonu Čerčilu. Uzalud – putevi nam se nisu ukrštali. Najzad se za to pobrinuo on sâm; imao sam sreću da prisustvujem trenutku njegovog samoponiženja.

Jednog leta, početkom šezdesetih, nađoh se na splitskoj rivi u času kad je Čerčilova jahta pristajala uz obalu. Bio sam udaljen nekih stotinak metara. U beloj uniformi, Tito je došao minut-dva ranije, da sačeka svog dobrotvora i ratnog saveznika.

I onda se pojavilo čudovište. Bilo je debelo, tromo, mrtvo pijano. Kretalo se s naporom: mostić između jahte i obale se opasno ljuljao. Ponadao sam se da će upasti u more. (Između Kolodvora i hotela #Marjan" more je puno izmeta). To se nije dogodilo. Pijanica je srećno stupila na tlo prijateljske i nesvrstane Jugoslavije.

Tada se desilo nešto što me je ispunilo radošću. Pijanica se strašno zakašljala, i sve što joj se našlo u grlu, ispljunula na rever svog sakoa. Vinston Čerčil je, preda mnom, sebe popljuvao!

Kelnerski spretno, Tito je izvadio maramicu i obrisao iskašljotinu sa kragne svoga gosta... Vredelo je videti i to brisanje slina sa tuđeg kaputa.

Ne, nisam to gledao sâm; mnogi su, vidljivi i nevidljivi, stajali oko mene. Među njima, i deda.

ŠTA JE BILO S OSTALIM JUNACIMA PRIČE

Godine 1956. ujak je nastavio studije na Pravnom fakultetu; završio ih je 1959. Jedno vreme je radio kao referent u #Naftagasu". Zatim je otvorio advokatsku kancelariju u Novom Sadu. Povremeno ga viđam. Pri jednom od nedavnih susreta pohvalio mi se nekim člancima objavljenim u časopisu za porodično pravo:

– I ja, u slobodnom vremenu, piskaram... Za tebe se ne čudim: znao sam, još onda, da će od tebe nešto biti...

Otac se, i posle nacionalizacije, neko vreme bavio kafanisanjem: bio je na plati u sopstvenoj kafani. Kad su mu predložili da uđe u Partiju, zanemio je od zaprepašćenja i straha. Dao je otkaz na posao i povukao se u kućerak na brdu, odakle godinama nosa nije pomaljšao.

Baba-Stevanka je umrla u proleće 1961, smešeci se, sa Svetim Pismom ispod jastuka.

Braca Frklja se, po povratku sa Golog Otoka, počeo baviti odgajivanjem pastrmki. Tih se godina, duž Ibarskog puta, otvoriše mnoge privatne kafane, pa mu je posao dobro išao – dok je išao. Onda naiđe kriza, i on napusti ribnjak. Vрати se u staru kuću na rubu šume, čiji je krov i dalje prokišnjavao. Dali su mu i malu penziju, boračku. Poslednje godine života proživeo je povučen, gotovo kao za vreme rata, ilegalno. Sahranile su ga komšije. Izgledalo je kao da pokopavaju neku malu, zajedničku nesreću i tugu.

Laza Kusturić je uznapredovao: završio je Učiteljsku školu i posta honorarni dopisnik Radio-Beograda.

Strajinja Sablić je dogurao do čina potpukovnika, i postavljen za komandanta kasarne u T. Pri iznenadnom povratku sa manevra zatekao ženu sa vodnikom. Napunio je krevet mecima iz trofejnog automata, a onda se i sam ubio. Dece nije imao.

– Nesrećnik, – rekla je baba-Stevanka.

Otac se namrštio, i nije ništa rekao.

Alija Sirotanović se propio. Nepoznatim ljudima, po kafanama i čekaonicama, pokazivao je isečke iz novina u kojima su ga, nekad, slavili kao heroja rada. Mnogi nisu verovali da je to on.

Svetog Savu su gurnuli u izolaciju. Držali su ga na rastojanju i isplaćivali neznatnu povesnu mirovinu. Naviknut na karantine i lomače, Nemanjić se nije bunio.

Pojavio se na demonstracijama 1989, u mesecima tzv. *dogođanja naroda*. Bio je prilično tužan, onoliko koliko mu se sopstveni narod činio glup. Ipak, nije se odvajao od svog naroda, ni tada. Niko ga nije pitao pristaje li da se freska iz Mileševе vuče po ulicama. Da su ga pitali, verujem da bi dao pristanak. Nevoljno, ali dao bi.

Srećko Čuturilo se napio, dok je sušio meso, i klonuo na užareni panj. Leka Crni je, posle dedine smrti, prešao u Lepenicu, kod ćerke, koja je tamo bila udata. Imao je običaj da, svake večeri, prošeta nasipom železničke pruge. Naišao je voz, a on je bio nagluv i zabavljen drugim mislima. Ali i bez toga, ne bi dugo: terao je osamdeset četvrtu.

Stric se obogatio gajeći telad i svinje, a Simu Potkivača su izbacili iz Partije kad su otkrili da slavi krsnu slavu.

Delovođa Slobodan Kostić Guzonja se, posle penzionisanja, preselio u Krivice, gde je podigao kuću na tri sprata. Svakog popodneva, ispred kafane "#Suvobor", odigra partiju tablića. Sedi na dve stolice: stražnjica mu se toliko raširila, da na jednu ne može da stane.

Fabrika alatljika "#I. L. Ribar" propala je posle prve (takođe propale) privredne reforme, one iz 1963. Kasnije je preusmerila proizvodnju: prešla je na neke manje važne artikle, koji su imali prođu na domaćem tržištu.

Sveta Kurjak je godine 1957. emigrirao u Australiju. Tamo je otvorio dve garaže, u kojima zapošljava na desetine automehaničara. Oženio se starosedelicom (Aboridžankom), koja mu je

rodila petoro dece. Ženu je preveo u pravoslavlje, ističe se kao član Crkvenog odbora. I dalje se pomalo kocka, za zabavu, u sitne pare.

Godine 1991. Radovan Pantović je još bio u životu. Dogurao je do sto treće, i tako, ponovo, dospeo u novine. Da li je danas u životu, ne znam; onda je bio smešten u jednom staračkom domu.

U kasnu jesen 1970. u Opštu bolnicu države Kolorado, u Denveru, primljen je bolesnik po imenu Aleksandar Petrović, belac, rođen 6. 9. 1923, u Jugoslaviji, star 47 godina, never married, bez socijalnog osiguranja, nepoznatog zanimanja, oboleo od hronične ciroze jetre i od povrede mokraćnih kanala. Trećeg novembra 1970. bolesnik je umro. Tako je otišlo sa sveta ono što je, posle niza nesrećnih lomova, ostalo od poslednjeg jugoslovenskog Kralja. Petar Drugi Karađorđević umro je mnogo ranije, 12. septembra 1944, onog dana kad je preko londonskog Radija pročitao govor koji mu je sastavio jedan od najvećih državnika HH veka, ser Vinston Čerčil.

Jednog hladnog prolećnog popodneva 1980, posle sedamdesetosam dana teških muka, prikopčan na sedamdesetsedam gajtana, katetera i cevi, umro je drugi veliki državnik HH veka, Josip Broz Tito. Jugoslavija je plakala, ja nisam. Ni u mom selu niko nije zaplakao.

Sa smrću, čovek odvlači sa sobom ono što na zemlji nikom nije potrebno. Ono malo dobrog, što uradimo, to ostavljamo živima, i životu.

Iza Josipa Broza nije ostalo ništa.

Deset godina posle njegove smrti raspala se i država kojom je gospodario. Prirodno je da s prevarantom i prevara ode u zemlju.

1997

OD ISTOG PISCA

Urođenički psalmi, pesme, 1957
Nedelja, pesme, 1959
Kako spavaju tramvaji, dečje pesme, 1959
Noćno proleće, pesme, 1960
Balade, pesme, 1966
Lirske rasprave, ogledi, 1967, 1980
Glasovi, pesme, 1970
O ranom ustajanju, ogledi, 1972, 1980
Furunica-jogunica, dečje pesme, 1969
Rodna godina, dečje pesme, 1972
Čistine, pesme, 1973
Grk u zatvoru, pesme, 1975
Naivna pesma, ogledi, 1976
Put i sjaj, pesme, 1976
Muka s rečima, ogled, 1977, 78, 79, 80, 1990
Kako je Dobroslav protrčao kroz Jugoslaviju, povest, 1977, 81
Rane i nove pesme, 1979
Zmijin svlak, proza, 1979, 1983
Kako živi poljski miš, dečje pesme, 1980
Senke oko kuće, hronike, 1980
To, proza, 1980, 1990
Mišja ruža, pesme, 1982
Čišćenje alata, ogledi, 1982

Brisani prostor, proza, 1984, 1991
Kao divlja zver, proza, 1985
Večiti nailazak, pesme, 1986
Čekajući da stane pljusak, pesme, 1986
Dragi moj Petroviću, proza, 1986, 87, 90
Pisati pod nadzorom, ogled, 1987
Neka vrsta cirkusa, zapisi, 1989
Tačka otpora, izbor pesama, 1990
Zlo i naopako, pesme, 1991
Godina prolazi kroz avliju, lirska hronika, 1992
Pesme za vrlo pametnu decu, 1994
Muka duhu, hronike, 1996
Teško buđenje, hronike, 1996
Mesto rođenja, lirski ogled, 1996